Саво Скоко

ВОЈВОДА РАДОМИР ПУТНИК

(2)

БИГЗ

Др Саво Скоко

ВОЈВОДА РАДОМИР ПУТНИК

(2)

ИСТОРИЈСКО-МЕМОАРСКА ДЕЛА
Књига 5

Др САВО СКОКО

ВОЈВОДА РАДОМИР ПУТНИК

(2)

ДРУГО ИЗДАЊЕ

БЕОГРАДСКИ ИЗДАВАЧКО-ГРАФИЧКИ ЗАВОД, 1985.

САДРЖАЈ

ДЕО ТРЕЋИ
НАЧЕЛНИК ШТАБА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ У РАТНОЈ 1914. И 1915. ГОДИНИ

Глава [X]

ПРИПРЕМЕ И ПОЧЕТАК РАТА СА АУСТРО-УГАРСКОМ 11

Аустроугарске претње Србији за време и после балканских ратова 13

Унутрашње прилике у Србији уочи рата 19

Форсиране припреме земље за рат после сарајевског атентата 26

Путникова делатност у периоду непосредних припрема и почетка рата 32

Глава [XI]

НЕИМАР ПРВЕ САВЕЗНИЧКЕ ПОБЕДЕ 41

Аустроугарска агресија на Србију и ток операција од 12. до 16. августа 43

Сламање левог крила аустроугарске 5. армије на источним падинама Цера првога дана церске битке 70

Обострана борбена дејства другога дана церске битке 76

Огорчене борбе код Текериша, Шапца и Завлаке трећега дана церске битке 82

„Све натраг преко Дрине“ (четврти дан церске битке) 86

Победа 92

Глава [XII]

РУКОВОЂЕЊЕ БОРБЕНИМ ДЕЈСТВИМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ У БИЦИ НА ДРИНИ 101

Обостране припреме за битку 103

Српска офанзива у Срем 107

Пожртвована одбрана Мачве 115

Мачков камен 122

Дејства Ужичке и Санџачке војске у источној Босни и рововска војна 132

Аустроугарска новембарска офанзива 138

Глава [XIII]

НАЈСЛАВНИЈА ПОБЕДА СРПСКЕ ВОЈСКЕ ПОД ПУТНИКОВИМ РУКОВОДСТВОМ 147

Повлачење српске војске иза Колубаре и Љига и обостране припреме за нову битку 149

Дефанзивна дејства српске војске на Колубари, Љигу и Сувобору 157

Почетак и ток српске противофанзиве до пробоја противничког фронта на Сувобору 185

Гоњење разбијених трупа 6. армије до Колубаре и космајско-варовнички бој 194

Друго бекство аустроугарске Балканске војске преко Саве и Дрине 203

Глава [XIV]

РУКОВОЂЕЊЕ ОДБРАМБЕНИМ ОПЕРАЦИЈАМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. ГОДИНЕ 215

Делатност војводе Путника у периоду оперативног затишја 217

Непосредне припреме тројне инвазије на Србију, обострани планови и снаге 227

Почетак тројне инвазије на Србију и огорчене борбе на обалама граничних река од 6. до 17. октобра 238

Први Макензенов покушај да стегне у обруч српске главне снаге 262

Други Макензенов покушај да окружи и уништи српске главне снаге 267

Извлачење из трећег Макензеновог обруча, повлачење на Косово и покушај пробоја према Скопљу 271

Последња директива и крај блиставе војне каријере 278

Глава [XV]

ПОСЛЕДЊИ ДАНИ И СМРТ У ТУБИНИ 287

Смењивање са дужности начелника штаба Врховне команде 289

Боравак и неочекивана смрт у Ници 294

Пренос посмртних остатака војводе Путника у отаџбину 303

ПРИЛОЗИ

Извори и литература 317

Белешка о писцу 325

ДЕО ТРЕЋИ

НАЧЕЛНИК ШТАБА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ У РАТНОЈ 1914. И 1915. ГОДИНИ

Глава [X]

ПРИПРЕМЕ И ПОЧЕТАК РАТА СА АУСТРО – УГАРСКОМ

АУСТРОУГАРСКЕ ПРЕТЊЕ СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ И ПОСЛЕ БАЛКАНСКИХ РАТОВА

Непосредно после завршетка Букурешког мира, војвода Путник је отпутовао на бањско лечење у Глајхенберг, јер се његово здравствено стање у току балканских ратова осетно погоршало. Бдијући непрестано над операцијама српске војске, безмало пуну годину дана, Путник је провео многе дане без одмора и ноћи без сна, што се, дакако, одразило на његово већ нарушено здравље — хронични бронхитис је постепено прерастао у енфизем (сипњу) плућа, који му је много сметао у раду. Болест је при крају другог балканског рата узела великог маха, али је он, улажући огромне напоре, остао на својој дужности до завршетка рата, када је прихватио савет лекара и отпутовао на лечење, пошто је претходно одредио генерала Мишића да га заступа на дужности начелника штаба Врховне команде. Лечење је, међутим, убрзо морао прекинути и похитати натраг у Србију, над којом су се гомилали олујни облаци.

Наиме, велике победе српске војске у балканским ратовима погодиле су политичке, економске и војно-стратегијске интересе Хабсбуршке Монархије. За њене владајуће кругове био је то, по речима француског амбасадора у Берлину Жила Камбона, „ударац маљем по глави", јер су очекивали лаку и сигурну победу турског оружја. Пошто су те победе изазвале снажно револуционарно врење у свим југословенским земљама под Аустро-Угарском, и пошто су се готово све манифестације симпатија према балканским савезницима претварале у антиаустријске демонстрације (чуле су се и пароле да „након Турске долази Аустро-Угарска на ред"), у Бечу је преовладало схватање оних војних и дворских кругова који су сматрали да само превентивни рат против Србије може зауставити распад хабсбуршког царства и сломити кичму националноослободилачком покрету југословенских народа. То схватање заступала је тзв. ратна странка, чију је окосницу чинио аустроугарски генералштаб, односно генерали Конрад, Пођорек, Шемуа, Болфрас, адмирал Хаус, пуковник Бардолф и

др., окупљени око надвојводе Фрање Фердинанда. Они су током балканских ратова непрестано звецкали оружјем на границама Србије и Црне Горе, тражећи повод за оружану интервенцију. Под њиховим утицајем аустроугарска влада се енергично супротставила изласку Србије на Јадранско море. Када је, упркос томе, српска војска продрла у Албанију и 29. новембра 1912. године заузела Драч, односи између Аустро-Угарске и Србије ушли су у критичну фазу. Бечки Gross Österreich је 1. новембра писао да је рат против Србије неизбежан. Три дана доцније, начелник канцеларије надвојводе Фрање Фердинанда пуковник Бардолф, у свом реферату о ситуацији на Балкану, посебно је подвукао: „Моје је непоколебљиво уверење да се санирање југословенског питања може решити само покоравањем Србије", додајући да се напад на Србију не може одлагати, јер ће доцније унутрашња и међународна ситуација бити знатно неповољнија.

У међувремену је наређена попуна темишварског, загребачког, сарајевског и дубровачког корпуса. Седмог децембра враћен је на положај начелника генералштаба Конрад фон Хецендорф, који је већ 12. децембра поднео надвојводи Фрањи Фердинанду званичан предлог за напад на Србију. „Сада је ствар у томе" — писало је у том предлогу — „да ли ће се извршити уједињење југословена у оквиру Аустрије, дакле, на штету Србије, или пак под заштитом Србије на штету Монархије." Уколико Монархија жели да у своју корист реши ово животно питање, мора одмах, „без икаквог размишљања да отпочне рат против Србије". Надвојвода се сложио са тим предлогом и 15. децембра поднео на потпис цару Фрањи Јосипу текст ултиматума који је требало предати Србији. Стари цар је, међутим, прихватајући савете оних званичних личности Монархије које су биле свесне не само унутрашњих тешкоћа него и чињенице да би оружани напад на Србију неминовно довео до европског рата, одбио да потпише тај ултиматум. Додуше, и српска влада је, на захтев Амбасадорске конференције великих сила, која је 17. децембра 1912. године донела одлуку о стварању аутономне Албаније, изјавила да ће по закључењу мира повући своју војску из Албаније у циљу очувања европског мира. Рат је на тај начин избегнут, боље рећи одгођен у последњем тренутку.

Ваља рећи да у то време немачки генералштаб није одобравао ратоборну политику свог савезника из више разлога, од којих су најважнији: изјава британске владе „да неће остати неутрална уколико дође до европског рата уз учешће Немачке и Француске", успон националноослободилачког покрета словенских народа у Хабсбуршкој Монархији, колебљиво држање Италије и Румуније и, најзад, постојање Балканског савеза, који је са својих милион војника, распоређених на јужном боку аустроугарских армија груписаних на Источном фронту према Русији, могао испољити снажан, можда одлучујући утицај на ток ратних операција у целини. Јер, у условима постојања тог савеза, Аустро-Угарска није имала слободу акције према Русији,

тј. није могла испунити обавезе преузете споразумом који је склопљен још 1909. године између начелника генералштабова двеју земаља — Молткеа и Конрада.

Тај споразум је закључен на бази глобалне процене немачког генералштаба, који је — разматрајући општу војно-политичку ситуацију у случају рата на два фронта (против Француске и Русије) — дошао до закључка да немачка војска, уколико гро снага концентрише на Западном фронту према Француској, може потући француску војску најкасније за шест недеља; за то време, аустроугарска и румунска војска морале би да задрже напад Руса, јер би се у том периоду рата на Источном фронту налазило свега 12 до 14 немачких дивизија. Стога је поменутим споразумом било предвиђено да у ратном случају „Р" (рат са Русијом који би неминовно довео и до рата са Француском), сва аустроугарска војска буде ангажована на Источном фронту према Русији. Пошто је то у условима постојања Балканског савеза било немогуће, генерал Молтке је саветовао Конраду да не напада Србију пре него што разбије Балкански савез, указујући му на пукотине које су се појавиле у том савезу. Аустроугарски суверен је, вероватно, имао у виду ту околност када је 15. децембра 1912. године одбио да ступи у рат против Србије.

Други балкански рат пружио је нову погодну прилику владајућим круговима Хабсбуршке Монархије за напад на Србију. Већ после првих неуспеха бугарске војске на Брегалници, аустроугарски министар спољних послова гроф Леополд Берхтолд је обавестио немачку и италијанску владу „да Монархија, у случају одлучујућег пораза Бугарске, може бити присиљена да се умеша". По његовим речима, „мала Србија потучена од противника била би, природно, најпријатније решење . . . , али ако не дође до прве алтернативе, Монархија ће бити принуђена на акцију". Немачка влада ни овога пута није подржала агресивну политику свог савезника. Шеф њене дипломатије Јагов је одговорио да не постоји никаква потреба за једним непромишљеним кораком, пошто је развој догађаја на Балкану за Аустро-Угарску преко очекивања повољан: „Балкански савез је разбијен, руски утицај претрпео је тежак ударац, а балканске државе, које се сада међусобно раздиру, биће ратом тако ослабљене да ће им требати врло много времена да поново ојачају." Италијанска влада се још одлучније изјаснила против мешања Аустро-Угарске у рат на Балкану, под изговором да је знатан део њене војске ангажован у Либији. Без подршке својих савезника, Аустро-Угарска се није смела одлучити на оружану интервенцију против Србије, без обзира на обећања која је у том смислу дала Бугарској уочи другог балканског рата.

По завршетку другог балканског рата ситуација се из основа променила. Немачки милитаристи су, будући решени да што пре отпочну светски рат за нову поделу колонија и сфера утицаја, не само подржавали него и подстицали бечке владајуће кругове на агресију против Србије. Имајући безрезервну подршку свог моћног и до зуба наоружаног савезника, аустроугарска влада је

отварала проблем за проблемом да би спречила политичку, економску и војну стабилизацију Србије и Црне Горе и нашла фор-малан повод за рат. У том циљу, аустроугарска дипломатија је, крајем септембра 1913. године, организовала упад албанских чета на српску територију. Наиме, бројне и добро наоружане албанске чете (око 15.000 људи), упале су 23. септембра у западну Македонију и, после оштрих борби са српским пограничним деловима, заузеле Дебар, Стругу и Охрид; напад на Гостивар претрпео је неуспех. Пошто тамошње српске трупе нису могле да сузбију тај напад, српска Врховна команда је била принуђена да нареди мобилизацију две дивизије и три прекобројна пука I позива, као и да стави у ратно стање посаде Нових области (5 пешадијских и 1 артиљеријски пук). Ове снаге су за десетак дана протерале албанске нападаче са српске територије и поселе некопико погодних положаја („стратегијских тачака") на албанској територији, који затварају најважније операцијске правце.

Аустроугарска влада је искористила ту околност и, мада граница Албаније још није била дефинитивно одређена, 17. октобра упутила Србији вербалну ноту у којој је ултимативно захтевала повлачење српске војске са албанске територије, истичући да ће, у противном, Аустро-Угарска „предузети друге мере да изdejствује то повлачење". Иза ове претње стајали су не само аустроугарски него и немачки владајући кругови. То се јасно види из Берхтолдове белешке о разговорима које је, 26. октобра 1913, водио са немачким царем Виљемом II у немачкој амбасади у Бечу. Том приликом, Виљем II је, осврћући се на српско-албанску кризу, националноослободилачке тежње словенских народа Хабсбуршке Монархије и на њен будући положај на Балкану, између осталог, рекао:

„Словени нису рођени да владају, него да буду слуге; томе их треба научити. Са Србијом Аустро-Угарска не може имати други однос него што је зависност мањег према већем, као у плинетарном систему... Ако његово величанство цар Фрањо Јосип нешто захтева, онда се српска влада мора покорити томе захтеву, а уколико то не учини, онда ће Београд бити бомбардован и окупиран све док се не испуни воља његовог величанства. Можете бити сигурни да ја стојим иза вас и да сам спреман да извучем мач када год ваша акција то захтева."

Прозревши намере бечких и берлинских владајућих кругова, српска влада је послушала савет Русије и повукла своје трупе са албанске територије, 24 часа пре истека рока од осам дана који јој је био постављен; то зацело није учињено без Путникове сагласности. На тај начин је српска влада и овог пута успела да избегне рат, иако је начелник аустроугарског генералштаба генерал Конрад, на седници министарског савета који је одржан 3. октобра у Бечу, заступао тезу да у току 1913. године треба коначно рашчистити рачуне са Србијом и Црном Гором. По његовим речима у обзир су долазила само два начина: „или да се Србија добровољно и лојално прикључи Монархији, као на пример Баварска немачком Рајху, или да се пређе у отворено непријатељство, зашто је наступио најпогоднији моменат".

Будући да је повлачењем српске војске са албанске територије повод за оружану интервенцију отпао, аустроугарска влада је покренула питање источних железница на територији која је припала Србији, као и питање конкордата Србије са Светом Столицом. Српска влада је вешто и стрпљиво избегавала постављене замке, јер је била свесна чињенице да ће, у случају оружаног сукоба са многоструко надмоћнијом Аустро-Угарском, Бугарска напасти Србију с леђа, да би јој се реванширала за пораз у другом балканском рату. Сачувана архивска грађа недвосмислено потврђује да је управо у то време бугарски краљ Фердинанд, приликом посете Бечу и Берлину, покренуо питања аустроугарско-бугарског савеза против Србије, наглашавајући да Србија подједнако угрожава Аустро-Угарску и Бугарску, да српска војска мисли само на будући рат с Аустро-Угарском, да нема тога Србина који освајање Босне и Херцеговине не сматра непосредним циљем српске државне политике и, најзад, да се Бугарска заувек одрекла кобне русофилске политике и да жели само једну ствар — ослонац на Аустро-Угарску. Мада том приликом није дошло до формалног закључења аустроугарско-бугарског савеза (аустроугарска влада је страховала да тим кораком не гурне Румунију у наручје Антанте), Хабсбуршка Монархија је поуздано рачунала са Бугарском као са својим верним савезником у предстојећем рату са Србијом.

Пошто је после првог балканског рата прелазак Турске на страну Централних сила био несумњива чињеница, и пошто су албански католици били под утицајем Беча, а муслимани под утицајем Цариграда, знало се да ће Албанија у предстојећем рату бити на страни Аустро-Угарске. То је недвосмислено показао упад албанских чета на српску територију крајем септембра 1913, као и откривање једне тајне албанске организације, повезане са младотурским покретом у Цариграду и бугарским комитским вођама, на антисрпској основи. Запажена је, такође, велика активност аустроугарских агената међу албанским становништвом у Македонији и на Косову, усмерена на организовање побуне тог становништва против српске власти.

Ни од суседне Грчке, са којом је била повезана савезничким уговором, Србија није могла очекивати ништа више осим евентуално благонаклоне неутралности. Непосредно после закључења грчко-српског уговора о савезу (тим уговором Грчка се обавезала да притекне у помоћ Србији са 150.000 војника, уколико буде нападнута не само од Бугарске него и од неке „треће силе"), грчка влада је упутила свог специјалног изасланика у Беч са задатком да увери тамошње владајуће кругове да грчко-српски уговор није уперен против Аустро-Угарске. Бивши председник грчке владе Теотокис, уверавао је 18. јуна 1913, немачког државног секретара за иностране послове Јагова, да је грчко-српски уговор уперен само против Бугарске и да грчка влада није према Србији преузела друге обавезе нити ће то убудуће чинити. Сама чињеница да су немачка и грчка династија биле повезане родбинским везама (сестра Виљема II била је грчка краљица), пред-

стављала је довољну основу за претпоставку да се у рату са Аустро-Угарском на грчку помоћ не може рачунати.

Сви покушаји српске владе да са Румунијом закључи уговор о савезу претрпели су неуспех. Уочи самог рата, секретар српског посланства у Букурешту Станојевић, извештавајући српску владу о држању Румуније у предстојећем сукобу између Аустро-Угарске и Србије, констатује: „Уздати се у се и у своју снагу". Од свих суседних земаља Србија је једино на Црну Гору могла рачунати као на поузданог савезника и пријатеља.

Мада је српска влада још од анексије Босне и Херцеговине упорно настојала на томе — да се послужимо речима њеног ондашњег председника Милована Миловановића — „да своју малу барку чврше привеже за велики брод Антанте", и да се „помоћу Русије и под руским окриљем споразуме са осталим балканским државама, а у првом реду да створи српско-бугарску заједницу" ради заштите од аустроугарске агресије, ни једно ни друго јој није пошло за руком. Други балкански рат је неопозиво разбио српско-бугарски савез и гурнуо Бугарску у аустро-немачки блок, док су неуспели покушаји чвршћег повезивања са Румунијом и Грчком недвосмислено показали да су се владајући кругови ових земаља определили за дволичну политику у предстојећем обрачуну сила. Нема података на основу којих би се могло поуздано тврдити да је Србија, уочи рата са Аустро-Угарском, имала војни савез са неком од сила Антанте. Ово истичемо стога, што се још 1916. године у Паризу појавила књига неког анонимног аутора, у којој се наводи да је Србија још 1913. закључила тајни споразум са Русијом; преговоре о том споразуму водио је, наводно, Пашићев лични пријатељ и сарадник Борђе Генчић[1]. Било је и у новије време неких сличних наговештаја о томе, али не и конкретних података. Но, без обзира на то, српска влада је рачунала да силе Антанте, чији су интереси на Балкану били многоструки, неће дозволити уништење Србије.

Као што се види, Србија се после два победоносна балканска рата нашла у горем војно-политичком положају него пре тих ратова. Новом констелацијом снага на Балкану осетно је погоршан и њен војно-географски положај. Јер ваља имати на уму чињеницу да је српска државна територија са севера и запада, на дужини од око 600 километара, била обухваћена Аустро-Угарском, која годинама звецка оружјем и прети ратом. На тој дугој и обухватној граници било је немогуће затворити све инвазионе капије. Гранични фронт је својим правцем протезања нудио аустроугарској војсци повољне услове да са обухватне операцијске основице Банат—Срем—Босна предузме концентрично продирање долином Велике Мораве, Колубаре, Јадра и Западне Мораве према Крагујевцу и Нишу — географско-стратегијским објектима од виталног значаја за Србију. Граничне реке Дунав,

[1] ***Наличје политике на Оријенту***, од једног Немца, Париз 1916, стр. 75—76.

Сава и Дрина нису биле озбиљна препрека модерно опремљеним аустроугарским трупама, јер Србија, због велике финансијске исцрпености, није могла да предузме обимније радове на утврђивању њихових десних обала. Осим тога, ваљало је имати у виду основану претпоставку да ће у предстојећем рату Бугарска бити на страни Централних сила и да ће српска војска, концентрисана према Аустро-Угарској, бити изложена нападу с леђа. У том случају, дужина граничног фронта, који је иначе био несразмеран снази српске оперативне војске, повећала би се преко 500 километара. Српскоалбанска криза 1913. године недвосмислено је показала да ће Албанија, такође, бити на страни Аустро-Угарске. На тај начин, Србија је готово са свих страна била обухваћена противничким земљама. Од својих потенцијалних савезника могла је очекивати само посредну помоћ, јер је од руске границе била удаљена око 600, а од француске око 2.000 километара у ваздушној линији.

УНУТРАШЊЕ ПРИЛИКЕ У СРБИЈИ УОЧИ РАТА

Неповољан војно-политички положај земље ставио је војводу Путника пред тежак проблем: како са физички замореном и десеткованом војском, наоружаном готово празним пушкама и топовима, заштитити њене границе од агресора. Путник је боље него ико у Србији знао у каквом стању се налазила војска после два исцрпљујућа рата и албанске побуне. Из извештаја које је Главни генералштаб достављао влади, види се да је у тим ратовима и борбама са албанским нападачима, српска војска изгубила 94.500 људи: у првом балканском рату 47.000 (22.000 погинуло и умрло и 25.000 рањено), у другом балканском рату 44.500 (14.500 погинуло и умрло и 30.000 рањено), у борбама са албанским нападачима и бунтовницима 3.000 људи (1.000 погинуло и 2.000 рањено)[2]. Те огромне жртве проузроковале су велике унутрашње тешкоће, јер је, тако рећи, цела земља била у црно завијена. Многе породице су остале без својих храниоца, а плодна поља без вредних ратара. Требало је времена да би се залечиле још свеже ране и пружила најнужнија помоћ ратној сирочади, инвалидима, самохраним старцима и породицама изгинулих војника, јер су материјално-финансијске резерве биле максимално исцрпене.

У минулим ратовима војска је претрпела велике губитке не само у људству, већ и у наоружању и опреми. У пешадијском наоружању остало је свега 184.000 српских брзометних пушака разних модела, 45.000 заплењених турских и бугарских пушака и

[2] У свим досадашњим радовима наводили смо да су укупни српски губици у балканским ратовима износили 82.000 људи. Ти подаци узети су из чланка Бенерала С., *Губици у ратовима*, објављеног у „Ратнику", св. 12/1932. Најновија истраживања су, међутим, показала да ти подаци нису тачни.

око 65.000 старих једнометних пушака које су, тако рећи, биле неупотребљиве. Оружје заплењено у балканским ратовима повећавало је шароликост наоружања и компликовало снабдевање муницијом. Поред тога, недостајало је око 120.000 пушака. Д. Мићић истиче да је Тимочка дивизија II позива, у којој је он био командант коњичког дивизиона, „пошла у рат имајући наоружање само за један пешадијски пук и своју коњицу, док су остали пукови били без пушака".[3]

Што се артиљеријског наоружања тиче, стање није било ништа боље. Знатан број брзометних пољских и брдских топова система *Шнајдер-Кан*, којих иначе није било у довољном броју, оштећен је у два балканска рата, па су за попуну употребљени стари *Дебанжови* топови, који су се пунили црним барутом, и брзометни топови система *Круп*, заплењени од Турака. У свим српским артиљеријским јединицама осећао се знатан недостатак запрега, али је несташица муниције представљала најозбиљнији проблем; количине добијене из Француске су биле недовољне. У балканским ратовима је утрошено 309.137 топовских метака, а Војнотехнички завод у Крагујевцу (једино предузеће у Србији, које је, поред радионице у Нишу и барутана у Обилићу и Страгарима, производило ратни материјал), израђивао је дневно свега 80—100 бризантних зрна или 200 шрапнела, што је било више него недовољно да би се попунио утрошак из тих ратова. Ако се томе дода да су одевну и логорску опрему војске чинили бедни остаци из балканских ратова, да се осећала озбиљна оскудица у понтонирском материјалу, телеграфско-телефонској опреми, санитетском материјалу, колима, коњима, аутомобилима итд, види се колико је, у том погледу, српска војска била неспремна за рат. Будући да није имала властите индустрије наоружања и опреме, која би у кратком временском периоду могла надокнадити губитке и створити неопходне резерве за предстојећи рат, Србија је била принуђена да своју војску снабдева ратним материјалом из иностранства, а за то је требало и доста времена и новца.

Имајући у виду све наведене околности, војвода Путник је упорно инсистирао да се по хитном поступку одобре ванредни кредити за набавку наоружања и опреме. Међутим, све захтеве које је у том смислу подносио министар војске Милош Божановић, влада је енергично одбила, истичући да је земља сувише исцрпена у балканским ратовима. То је, у ствари, било сасвим тачно. Балкански ратови су прогутали 370 милиона динара, тј. суму готово три пута већу од целокупног државног буџета за 1912. годину. Редовни буџетски приходи ни издалека нису били довољни да покрију те огромне трошкове, па се прибегло повећању пореза и новим позајмицама у иностранству. У јесен 1913, влада је закључила у Француској зајам од 250 милиона динара, под веома неповољним условима. Сав тај зајам је безмало утрошен

[3] Драгутин Мићић, *Српски официри и њихова улога и значај у политичком животу Србије до уједињења* (Архив VII, откупљена грађа).

на плаћање трошкова око издржавања војске и покриће војних набавки извршених за време балканских ратова. Оно што је преостало било је толико безначајно да се одмах морао тражити нов зајам. У таквој ситуацији, српска влада се распињала између стварних потреба да се обнови истрошено наоружање и дотрајала опрема војске (на чему је Путник упорно инсистирао) и реалних економских могућности земље.

Ваља истаћи да војска није била поштеђена ни унутрашњих политичких трзавица до којих је дошло непосредно после завршетка балканских ратова. Чим је умукла грмљавина топова, припадници „Црне руке" су искористили Путников одлазак на лечење да најуре из војске његовог помоћника генерала Живојина Мишића; на предлог војног министра Милоша Божановића, који је био веома близак црнорукцима, Мишић је разрешен дужности већ 2. септембра 1913. На званичном рапорту речено му је да је пензионисан на категоричан захтев министра финансија Лазара Пачуа, наводно, због сукоба око наплаћивања царина у Кривој Паланци, које је вршио један чиновник министарства финансија. Међутим, одговарајући на интерпелацију неких посланика у Народној скупштини, Никола Пашић је рекао да је Мишић пензионисан на предлог војног министра ради тога што је приликом демобилизације војске, којом је он руководио у својству Путниковог заступника, оставио сувише слабе снаге за заштиту границе према Албанији; то је, наводно, омогућило упад албанских чета у западну Македонију, који је проузроковао велике људске и материјалне жртве. Незадовољни овим одговором, опозициони посланици су убедљиво оповргли ову Пашићеву тврдњу, истичући да је Мишић разрешен дужности 20 дана пре упада албанских чета, да је у владиној штампи против њега поведена кампања знатно раније, да је распоред трупа за заштиту границе према Албанији прегледао и одобрио војвода Путник, да је тек после тога, по Путниковом наређењу, генерал Мишић тај распоред под својим потписом доставио министру војске и влади на одобрење и, најзад, да је влада одобрила тај распоред без иједне примедбе. Следствено томе, одговорност за слабу заштиту границе према Албанији сносе влада, министар војни, војвода Путник и, наравно, генерал Мишић. „Када ствари стоје тако — истакао је у дебати М. Борђевић — како је влада могла да чини одговорним само генерала Мишића, а не и војводу Путника. Она се ту понашала некаваљерски, а то је, господо, оно што се крсти уобичајеним изразом кукавичлук. Влада не сме да удари на војводу Путника јер зна да је у ‚српском народу његово име свето и популарно', па зато, за своју погрешку, за своју кривицу кажњава Мишића, он је слабији, на њега је лакше ударити и учинити га одговорним за сопствене промашаје". Притешњен снагом аргумената, Пашић је, узимајући поново реч, између осталог, рекао да је за пензионисање генерала Мишића „било и других разлога". Мада ти „други разлози" нису саопштени, ствар је очевидно у томе што црнорукци нису имали поверење у Мишића, који је једно време био почасни ађутант краља Алек-

сандра Обреновића. Зато су, не обазирући се на његов неоспоран војнички таленат и велике заслуге за успешан исход балканских ратова (за те заслуге Мишић је унапређен у чин генерала и одликован Орденом Карађорђеве звезде са мачевима), искористили прву прилику која им се пружила да га по други пут уклоне из војске.

Тежње црнорукаца да у свим најважнијим спољнополитичким и унутрашњим питањима имају последњу реч, убрзо их је довела у оштар сукоб са владом и „Белом руком", дворском литаристичком групом окупљеном око престолонаследника Александра. Када је у јесен 1913. дошло до размимоилажења између Пашићеве владе и опозиције о питању уређења Нових области (битољски, брегалнички, звечански, косовски, кумановски, охридски, призренски, пријепољски, рашки, тетовски, скопски и тиквешки округ) официри су се активно умешали у тај спор на страни владиних противника; били су то, углавном, црнорукци и њихови сарадници и пријатељи. Они су се одлучно супротставили намерама владе да у Новим областима примени све уставне и законске прописе који су тада постојали у Србији и енергично захтевали да те области остану пет година под војном управом. Тај сукоб је изазвао озбиљну унутрашњу кризу.

Најпре је, 17. јануара 1913. смењен са дужности министар војске Милош Божановић, преко кога су црнорукци спровели у живот низ својих захтева, као, на пример: образовање посебне војне области од Нових крајева, под командом генерала Дамјана Поповића, најактивнијег старог завереника; пензионисање генерала Мишића; помиловање и одликовање мајора Велимира Вемића, који је био кажњен са 10 месеци затвора због убиства једног свог војника, итд. Присне везе Милоша Божановића са људима из „Црне руке", навеле су Николу Пашића на мисао да за новог министра војске именује цивилно лице. Проносили су се гласови да то треба да буде Стојан Протић. „Тим поводом, једног дана су пресрели Протића, пред његовом кућом у Цетињској улици, војвода Вук Танкосић и Миле Павловић Цуле, па су га упозорили на убедљив начин да се не игра с ватром, јер ће иначе једнога дана одлетети у ваздух заједно са кућом и целом фамилијом" (Д. Мићић, н.р.). Сличним претњама били су изложени и други кандидати који нису били у вољи црнорукаца, па се влада нашла на муци — нико није хтео да се прими дужности министра војске. Индиректно је консултовано око 30 официра, али су сви они поставили оне исте услове због којих је Милош Божановић био принуђен да поднесе оставку. Тек када је краљ Петар ставио Пашића пред алтернативу: или да нађе министра војске или да цела влада поднесе оставку, на ту дужност је именован пуковник Душан Стефановић.

У међувремену су у Новим областима учестали сукоби између представника војне и цивилне власти, о разним питањима, а нарочито око протоколарног првенства приликом прославе државних празника и разних других свечаности, при чему су представници цивилне власти извлачили дебљи крај. Револтиран

том чињеницом, министар унутрашњих послова Стојан Протић је у Народној скупштини изјавио да у војсци постоји преторијанство и да једна шачица официра хоће да држи у запту цео официрски кор и да „завиличи и владу и законодавно тело". На његов предлог, влада је донела „Уредбу о приоритету", којом је дала предност цивилним властима. Официри су на то жестоко реаговали. У Битољу су, по наређењу пуковника Војислава Живановића, уклоњене слике председника владе Пашића из ресторана у коме су се хранили официри. До изласка „Уредбе о приоритету", официрски кор је за време свечаности стајао у цркви на левој страни, док су на десној страни били представници цивилне управе и грађанства. Чим је објављена ова уредба, генерал Поповић је наредио својим официрима „да од сада имају стајати у цркви на десној страни", игноришући јавно владине уредбе. Али, будући да је влада добила подршку Народне скупштине, генерал Дамјан Поповић је био принуђен да затражи пензију; тај захтев је, разуме се, прихваћен. Официри скопског гарнизона приредили су му, иако као војни старешина није био омиљен, незапамћени испраћај. Била је то, у ствари, својеврсна демонстрација против владе. Искористивши ту околност, црнорукци су повели жестоку кампању против Пашићеве владе, истичући да је „радикалска крушка већ одавно толико зрела да је краљ својом палицом треба што пре да омлати" и да би „сваки други излаз из ове тешке ситуације био немогућ".

Унутрашња политичка криза у Србији трајала је више од два месеца, угрожавајући систем парламентарне демократије, коме је запретила озбиљна опасност од милитаризма. Тек када је, уочи сарајевског атентата, донет закон о продужењу активне војне службе и закон о ванредном кредиту од 123 милиона динара за наоружање и опрему војске, криза је почела да се стишава. Неки страни дипломатски представници су, у својим извештајима, истицали да је до тога дошло тек „пошто је Пашић послао краља у пензију", јер је био сувише зависган од „Црне руке". Краљ Петар је, наиме, 25. јуна издао проглас у коме је рекао да због болести неко време неће моћи да врши своју краљевску власт, а затим је отпутовао у Рибарску бању, остављајући за свог регента на престолу, престолонаследника Александра. Влада је изменила члан 5. „Уредбе о приоритету" и јасно нагласила „да предност цивилних власти долази до примене само у приликама у којима треба да буду изражени ставови владе". Пошто није постигнута сагласност о образовању коалиционог кабинета, влада је добила овлашћење да распусти Народну скупштину и распише нове парламентарне изборе.

Унутрашња криза у Србији узела је такве размере да је паралисала рад и владе и скупштине на припремању земље за рат који се очевидно и неминовно ближио. Кредит за набавку наоружања и опреме одобрен је тек 18. јуна, десет дана пре сарајевског атентата; услед тога наруџбине су до почетка рата једва могле стићи до фабрика.

Ни за време ове кризе не осећа се тежина Путниковог ауторитета ни на једној ни на другој страни. Тврдње неких писаца да је „начелник генералштаба и општепризнати ауторитет у војсци војвода Радомир Путник био уз *Црну руку*", не одговарају истини. Јер, Путник никада, чак ни за време Обреновића када је без икаквог разлога избачен из војске, није припадао никаквим котеријама, већ се стриктно придржавао законских прописа. Мада је за време балканских ратова стекао огроман ауторитет у земљи, Путник је остао апсолутно лојалан не само према суверену него и према влади, иако се није слагао са свим њеним одлукама. За разлику од водећих припадника „Црне руке", он је био лишен претензија да се наметне влади као стварни врховни командант победничке војске у минулим ратовима.

Када су почеле прве унутрашње препирке, Путник није имао времена да се уплиће у њих, све и да је био склон томе, јер је био притиснут тешким породичним и државним бригама. Прво је, 12. септембра 1913, умрла, у 53. години живота, његова супруга Љубица, са којом је преко 30 година делио све животне радости и невоље. Потом је следио упад албанских чета у западну Македонију, који га је принудио да се, онако ожалошћен и болестан, лати посла на протеривању албанских нападача и на изради новог плана дислокације трупа. Те послове је могао успешно обавити и генерал Мишић, али је он, као што смо видели, у међувремену уклоњен из војске. Да је то учињено без Путникове сагласности, види се, поред осталог, по томе што је, уочи рата са Аустро-Угарском, Мишић по други пут реактивиран и постављен за Путниковог помоћника. Као што није одобравао безразложно пензионисање генерала Мишића, које је припремила „Црна Рука", Путник се није повиновао ни захтевима „Беле руке" да предложи за пензионисање пуковника Драгутина Димитријевића Аписа. Ево шта је о томе забележио у свом дневнику ађутант краља Александра генерал Панта Драшкић:

„Као што знамо, после балканских ратова пао је предлог у Народној скупштини да се војводи Путнику, у знак признања, додели новчана награда од 100.000 динара. Из мени непознатих разлога то се није остварило. Тада је престолонаследник понудио Путнику да му он исплати тих 100.000 динара у две рате по 50.000. Као противуслугу престолонаследник је тражио од Путника да пензионише Аписа. Престолонаследник Александар ми је рекао да је војводи исплатио прву рату од 50.000 динара, али да он никада није хтео да испуни његову жељу — да Аписа пензионише."

Овај пример упечатљиво илуструје да парламентарна демократија у Србији тога доба није примала здраво за готово ни оно што је потицало од круне, да је власт суверена и те како била ограничена, а о начелнику Главног генералштаба да и не говоримо. Када је реч о Путниковом држању за време унутрашње политичке кризе у Србији уочи првог светског

рата, ваља истаћи да је он, свестан озбиљности ситуације у којој се земља налазила, подржавао све иницијативе усмерене на јачање њене одбрамбене моћи и сређивање унутрашњих прилика, без обзира на то од кога су потицале. Мада су се Путникови ставови о неким питањима објективно подударали са ставовима „Црне руке", нарочито када је реч о захтевима за одобрење ванредних кредита за војску, критике незаконитих поступака полицијских чиновника у Новим областима, бриге о ратним војним инвалидима и сл., то нипошто не значи да је потпао под њен утицај. Нетачна је верзија Милоша Богићевића[4] према којој су завереници, преко начелника Главног генералштаба војводе Путника, вршили притисак на краља Петра да смени Пашића (М. Богићевић, Le procès de Salonique, Paris 1928), јер Путникова стратегија никада није била у дисхармонији са званичном државном политиком. Ни једним својим поступком Путник није ометао државничку делатност Николе Пашића, чију је способност високо ценио. С друге стране, ваља рећи да с Путником нико није могао манипулисати: ни „Црна рука", ни влада ни круна. Завереници су, у ствари, вршили притисак на владу преко министра војске Милоша Божановића, а не преко Путника. Д. Мићић, који је очевидно био близак црнорукцима, у поменутом рукопису посебно подвлачи да је „доласком Душана Стефановића за министра војске, главна кула била изгубљена за *Црну руку*"; с Путником се, дакле, није рачунало.

Непосредно после смењивања генерала Божановића, влада је, свакако уз сагласност војводе Путника, укинула службу граничних официра, који су под руководством „Црне руке" радили на „стварању револуционарне организације у Босни", и све те официре преместила у унутрашњост земље на разне дужности. Ова мера је очевидно била предузета са циљем да се онемогући делатност „Црне руке" на западној граници земље, која је погоршавала ионако лоше односе са Аустро-Угарском. Путник, међутим, није одобравао захтеве да се неки од тих официра пензионишу, јер је знао да се ради о патриотима и врло способним војним старешинама, који су Србији били неопходно потребни. У свим јединицама се осећао озбиљан недостатак активних официра, а требало је формирати пет нових дивизија. Због тога су три класе ниже школе Војне академије пре времена произведене за официре.

[4] М. Богићевић је био српски дипломата, једно време посланик у Берлину. За време првог светског рата прешао на страну Немачке, да би после рата постао један од најупорнијих бранилаца Немачке и Аустро-Угарске у питању одговорности за распаљивање светског ратног пожара 1914. године.

ФОРСИРАНЕ ПРИПРЕМЕ ЗЕМЉЕ ЗА РАТ ПОСЛЕ САРАЈЕВСКОГ АТЕНТАТА

Унутрашња политичка криза у Србији још се није била потпуно стишала, када је у Сарајеву, на Видовдан 28. јуна 1914, убијен надвојвода Фрања Фердинанд, престолонаследник Хабсбуршке Монархије и главни инспектор њених оружаних снага. Том приликом, метак намењен поглавару Босне и Херцеговине генералу Поћореку, усмртио је надвојводину жену Софију Котек, војвоткињу од Хоенберга. Био је то жељно очекивани дар богиње Белоне за бечку ратну странку, која је још од анексионе кризе 1908—1909, тражила повод за оружани напад на Србију да би је подјармила и „угушила националну револуцију Јужних Словена". Захваљујући тој околности и натомиланим супротностима између великих сила, револверски хици Гаврила Принципа испаљени у знак протеста против колонијалног положаја Босне и Херцеговине, претворили су се у варнице које су разбуктале општи ратни пожар. Млади босанско-херцеговачки револуционари, који су припремили и извршили сарајевски атентат, нису ни помишљали на тешке последице које ће се после тог атентата сручити на Србију и српски народ. Напротив, веровали су да ће уклањањем најватренијег поборника превентивног рата против Србије, отклонити непосредну ратну опасност и омогућити српском народу да залечи ране из минулих балканских ратова.

Судећи по извештајима српских дипломатских представника на страни, тако се мислило и у многим европским земљама; европско јавно мнење је осуђивало сарајевски атентат, али није жалило убијеног надвојводу. Посланик у Паризу Миленко Веснић, обавестио је 4. јула Николу Пашића да у париским круговима „преовлађује уверење да је ишчезнуће Фрања Фердинанда са европске позорнице догађај који се има сматрати повољан за европски мир". Отправник послова Србије у Турској Милан Ђорђевић је, у свом извештају од 30. јуна, посебно истицао да је из разговора које је водио са амбасадорима Италије, Француске, Енглеске и Русије, као и са посланицима Румуније, Белгије и Шпаније, стекао утисак да се у свим овим државама осећа олакшање због нестанка Фрање Фердинанда, „јер су сви у њему гледали ратоборног човека који би био у стању да за један каприц Аустрије изазове европски рат". На крају извештаја, Ђорђевић додаје да му је неколико дана пре убиства надвојводе Фердинанда, енглески амбасадор Малет рекао: „Тај човек, затуцани клерикалац, који ништа не разуме у европској политици, права је опасност за европски мир." Посланик Србије у Италији Љубомир Михајиловић, у свом извештају од 9. јула, констатује да су сви италијански кругови „врло задовољни што је нестало надвојводе Фердинанда" и да се „то задовољство и не крије". Истога дана, Мирослав Спалајковић је телеграфисао из Петрограда да му је незгодно писати

„о утисцима које је смрт аустроугарског престолонаследника произвела у овдашњим круговима" и на крају додао „да је осећај задовољства општи". Изгледа да је у првом тренутку слично расположење владало и у Аустро-Угарској. Српски посланик у Бечу Јован Јовановић, на крају свог извештаја од 6. јула, закључује да је у Бечу мало оних који жале надвојводу Фердинанда и његову жену, јер већина сматра „да је нестанком ових двеју личности Монархија ослобођена једног тешког бремена и једне тешке бриге за будућност".

У Србији је, међутим, сарајевски атентат изазвао велико узбуђење и стрепњу. Влада је оштро осудила тај атентат, изјавила „најдубље саучешће" владарском дому Хабсбурга и забранила планиране поподневне видовданске свечаности; „најрадоснији Видовдан до подне, претворио се у најмучнији по подне" — забележио је у свом дневнику П. Драшкић. Није предузимала никакве војне мере да тиме не би доливала уље на ватру. Штавише, њен посланик у Бечу изјавио је 30. јуна да српска влада неће трпети никакве агитације или кажњиве радње уперене против Аустро-Угарске, и да је спремна да све саучеснике у атентату, уколико се утврди да их има у Србији, преда суду.

У јеку интензивних напора српске владе да отклони непосредну опасност од аустроугарске агресије, у Београду је умро руски посланик у Србији барон Николај Хартвиг, велики и искрени пријатељ Србије. Срчана кап га је погодила у аустроугарском посланству за време разговора са бароном фон Владимиром Гизлом о мерама које Аустро-Угарска намерава да предузме против Србије. Хартвигова смрт у аустроугарском посланству била је значајан и необичан догађај, који је изазвао велико узбуђење у Београду. Необавештени људи су гневно узвикивали: „Отроваше га мајку им швапску!". Према забелешкама савременика, Хартвигов погреб на Новом гробљу у Београду „био је највеличанственија манифестација ове врсте, која је (овде) икада виђена". Погребу су присуствовала оба принца — Александар и Ђорђе, цела влада, са Николом Пашићем на челу, дипломатски кор и, тако рећи, цео Београд. „Центар пажње и центар мржње на овом погребу" — пише П. Драшкић — „био је аустроугарски посланик Гиса од Гислингена. Међу дипломатским кором он се истицао својом висином, својим зеленим перјем аустроугарског ђенерала и својим као смрт бледим лицем. Атмосфера је била пуна електрицитета. Да је само неко покушао да направи испад, направио би се сигурно лом у коме би жртва био Гиса од Гислингена." Мада је погреб протекао у потпуном реду, аустроугарска штампа је писала о наводним демонстрацијама пред аустроугарским посланством, о вређању и гурању персонала тога посланства, разбијању прозора на становима аустроугарских службеника и, наравно, о саучесништву званичне Србије у сарајевском атентату. Свакоме у Србији који је умео политички да мисли било је јасно куда то води. Црне слутње су се убрзо обистиниле.

Будући решени да искористе тренутну надмоћност и бољу припремљеност својих оружаних снага за нову насилну поделу света, берлински и бечки милитаристи су одлучили да сарајевски атентат искористе као повод за рат. У духу те одлуке, Аустро-Угарска је, 23. јула, упутила Србији ултиматум, који она није могла прихватити, јер се, између осталог, тражило уклањање из војске и из државне управе свих официра и чиновника умешаних у антиаустроугарску пропаганду (по списку које доставиће бечка влада), суделовање аустроугарских полицијских власти у угушивању антиаустроугарског покрета на подручју Србије и у истрази против саучесника у сарајевском атентату. Уз ултиматум је био приложен и текст одговора, који је српска влада имала само да потпише и у року од 48 часова достави барону Гизлу.

Када је на седници српске владе, којој је председавао министар финансија Лазар Пачу (Пашић се налазио у Врању у предизборној агитацији), прочитан текст аустроугарског ултиматума, министар просвете Љуба Јовановић је узвикнуо: „Не остаје ништа друго него да се гине!" Пошто су његово мишљење делили и остали министри, исте ноћи је упућена циркуларна депеша свим српским дипломатским представницима на страни, у којој је речено да су захтеви ултиматума такви да их српска влада у целини не може прихватити и на крају посебно подвучено: „Ако је рат неизбежан Србија ће га водити." Сутрадан, 24. јула, регент Александар је упутио личну поруку руском цару Николи II, молећи га да се заинтересује за судбину Србије. Порука је очевидно наишла на разумевање, јер је истога дана руска влада донела одлуку о мобилизацији четири војна округа према Аустро-Угарској.

Одговор српске владе, у коме су прихваћени сви захтеви ултиматума, сем оних који су директно погађали државни суверенитет Србије, предао је барону Гизлу лично председник владе Никола Пашић, 25. јула у 17.45 часова — 15 минута пре истека одређеног рока. Барон Гизл је почео да упоређује текст одговора српске владе са оним који јој је достављен као прилог уз ултиматум. Чим је наишао на прву разлику између та два текста, престао је да чита, „изјавивши да је ствар готова и да он путује". Тиме су дипломатски односи између две земље били прекинути. Барон Гизл и војни изасланик потпуковник Гелинек упутили су се, са особљем посланства, на савско пристаниште, праћени узвицима српских официра, чије су јединице обезбеђивале њихов одлазак: „Au revoir à Budapest!" (До виђења у Будимпешти). Истога дана, Леополд Берхтолд је упутио дугачку депешу аустроугарском амбасадору у Русији грофу Сапарију, у којој га је, између осталог, упозорио да је немачки амбасадор у Петрограду добио налог „да не остави никакве сумње руској влади у погледу тога да Аустро-Угарска неће остати сама у случају сукоба с Русијом". Ова депеша недвосмислено потврђује да је одлука о нападу на Србију донета у споразуму с Немачком не само пре пријема одговора српске владе на бечки ултиматум него и пре предаје тог ултиматума.

У Београду се очекивало да ће истога дана аустроугарска артиљерија почети да туче град. Стога је издато наређење да се двор, влада и трезор Народне банке одмах евакуишу у унутрашњост земље и да се трупе Дунавске дивизије I позива изведу у логоре јужно од града. Потписани су укази о враћању у активну службу генерала Живојина Мишића и Дамјана Поповића, као и пуковника Милоша Васића. Наређења о преласку железница у војне руке и минирању савског моста, издата су претходног дана. Указ о мобилизацији целокупне српске војске издат је 25. јула у 22 часа; за први дан мобилизације одређена је недеља 26. јул. Одмах после објаве мобилизације, Главни генералштаб је образовао Врховну команду, са генералом Степом Степановићем као Путниковим заступником на челу, која се истога дана преселила у Крагујевац. Интересантно је напоменути да влада, због одсуства војводе Путника, није донела никакву одлуку у погледу одбране Београда, већ је то изузетно значајно питање препустила команданту Дунавске дивизије I позива Миливоју Анђелковићу Кајафи, чије су трупе поселе положаје за одбрану на линији Гроцка—Ерино брдо—Торлак—Баново Брдо.

Мобилизација је оглашена на сличан начин као у првом балканском рату. И овога пута Путников план саопштавања мобилизције савршено је функционисао. Заштиту мобилизације вршиле су малобројне чете кадроваца из Нових области, четници, бркати трећепозивци у дотрајалим војним униформама и жандарми. Већ првога дана мобилизације почели су да пристижу добровољци из југословенских земаља под Хабсбуршком Монархијом. „У Дунавској дивизији пуно двориште добровољаца из Срема. Били су весели и одушевљени, и својом веселошћу разведравали ову општу бригу" — забележио је П. Драшкић у свом дневнику.

У међувремену су пропали сви покушаји да се спор између Аустро-Угарске и Србије реши мирољубивим путем. Двадесет осмог јула Хабсбуршка Монархија је објавила Србији рат на начин непознат у дотадашњој дипломатској пракси — отвореним телеграмом преко поште. Дан касније, српски посланик у Петрограду Спалајковић обавестио је Пашића „да ће руска војска прећи границу онога часа када Аустро-Угарска нападне Србију". Иако се њена војска још није била сасвим опоравила од мукденског и цушимског пораза у рату с Јапаном, Русија није могла бесконачно узмицати пред аустро-немачким диктатом. Чим је Аустро-Угарска објавила Србији рат, руски цар Никола II је потписао указ о општој мобилизацији војске, пошто је претходно обавештен да ће, у случају рата са Немачком, Француска извршити своје савезничке обавезе. На тај корак, немачка влада је реаговала ултимативним захтевом да Русија обустави све ратне припреме и да се Француска званично обавеже да ће остати неутрална. Пошто ни Русија ни Француска нису прихватиле тај захтев, Немачка им је објa-

вила рат — Русији 1. а Француској 3. августа. Када је немачка влада 2. августа затражила да њене трупе уђу на белгијску територију (наводно да би осујетиле удар француских снага на Намир), британска влада јој је упутила ултиматум, захтевајући безусловно поштовање неутралности Белгије. Пошто одговор на тај захтев није стигао у одређеном року, британски министар иностраних послова Едвард Грej предао је немачком амбасадору у Лондону Лихновском следећу депешу: „Влада његовог величанства сматра да између две земље од 11 часова увече 4. августа постоји ратно стање." Ваља рећи да је још 27. јула, дакле, још пре објаве рата, српска влада добила са Цетиња телеграм у коме се истиче „да Србија може рачунати на братску и неограничену помоћ Црне Горе, како у овом судбоносном часу, тако и у сваком другом".

Тако је почео први светски рат, у који су се доцније укључиле и друге земље — укупно 33. Антиратна делатност најјачих социјалдемократских партија Европе потпуно је затајила. Руководства тих партија организовала су поводом првог балканског рата, који је у јесен 1912. године поведен ради ослобођења поробљених балканских народа испод феудалноапсолутистичке турске власти, антиратне демонстрације у Паризу, Берлину, Лондону, Милану, Будимпешти и Амстердаму, у којима је учествовало око 300.000 људи. Међутим, када је Аустро-Угарска објавила рат Србији и када је поводом тога дошло до првог светског рата, та иста руководства, пренебрегавајући обавезе примљене на конгресима II интернационале у Штутгарту, Копенхагену и Базелу, објавила су класни мир, тј. прекид сваке борбе између буржоазије и пролетаријата док траје рат, мотивишући такав став неопходношћу одбране отаџбине од непријатеља.

Мада је Базелски манифест II интернационале обавезао Аустроугарску социјалдемократску партију „да се одупре политици која тражи да с оружјем у руци лиши Србију резултата рата (реч је о резултатима првог балканског рата, прим. С.С.), претвори је у колонију Аустрије и због династичких интереса заплете народе Аустро-Угарске и све нације Европе у највећу опасност", — ова партија је, чим је рат почео, преко свог органа „Arbeiterzeitunga", напала српску владу и 2. августа позвала аустроугарски пролетаријат у борбу „за одбрану отаџбине", и тако стала на страну бечких владајућих кругова који су извршили агресију на једну малу и независну балканску земљу. Два дана доцније, немачка социјалдемократска партија је гласала за ратне кредите. Као по договору са немачким, француски социјалдемократи су, 4. августа 1914. гласали за ратне кредите и двадесетак дана доцније ушли у владу тзв. „народне одбране". И Белгијска социјалдемократска партија је послала свог лидера Вандервелда, председника Међународног социјалистичког бироа, у буржоаску владу. Енглески социјалисти и руски мењшевици су, такође, ступили на страну својих влада. Антиратни став заузела је само Бољшевичка партија,

са В. И. Љењином на челу, и Српска социјалдемократска партија, на чију је земљу извршена типична империјалистичка агресија.

Тридесет првог јула, док је аустроугарска артиљерија са леве обале Саве и Дунава тукла Београд, посланици Српске социјалдемократске партије изјаснили су се, на ванредној седници Народне скупштине, против ратних кредита и захтевали „да српска влада поведе такву политику која ће, што пре, уместо рата који се развија, донети мир Србији и Аустро-Угарској, да поведе такву политику која неће имати за последицу несрећу Србије и Балкана, да поведе такву политику с којом ће се избећи пожар Јевроле и упропашћивање цивилизације". Ови захтеви су били нереални, да не кажемо утопистички, јер су питања о којима је реч најмање зависила од воље српске владе, која је била стављена пред алтернативу: или да потпише капитулацију или да ратује. Чак и да је потписала капитулацију то не би спречило „пожар Јевроле". У питању одбране националне независности српска влада је имала подршку најширих народних маса, што је ток непосредних припрема за рат недвосмислено показао.

На оглас мобилизације, обвезници су, иако је жетва била у пуном јеку, масовно похрлили у своје команде. Захваљујући великом патриотском расположењу народа, искуствима из минулих балканских ратова и беспримерној истрајности и пожртвовању железничког особља, мобилизација и концентрација српске војске текле су по предвиђеном плану упркос бројним тешкоћама објективне природе. И поред тога што железничка и путна мрежа у Србији није пружала могућност за брзо пребацивање и материјално-техничко снабдевање трупа (о другим тешкоћама да и не говоримо), сви борачки делови мобилисани су за 4—6 дана, а неборачки за 6—12 дана. Мобилисано је 11 пешадијских дивизија I и II позива, једна коњичка дивизија и трупе III позива — укупно око 450.000 људи и 500 топова. Упркос дубоким ожиљцима из минулих балканских ратова, непотпуној материјално-техничкој опремљености и слабом наоружању (нарочито артиљеријом и митраљезима), борбена вредност српске војске била је на високом нивоу. Она је надмашивала противничку војску националном кохезијом, свешћу, богатим ратним искуством, уиграношћу јединица и штабова, високим борбеним духом и самопоуздањем стеченим у великим победама на Куманову и Брегалници. Највећа предност српске војске лежала је у њеном праведном одбрамбеном рату против агресора који је самоуверено насрнуо на слободу и независност српског народа. Та околност истакнута је у наредби, коју је престолонаследник Александар 4. августа упутио српској војсци, овим речима: „На свету нема светије дужности него што је одбрана своје државе, своје нације и вере, одбрана свога огњишта, својих старих и нејаких . . ."

Наредба о мобилизацији црногорске војске издата је 28. јула. Већ сутрадан, 29. јула, све јединице су биле спремне да крену на концентрацијски простор. Мобилисано је укупно око 35.000 људи и 65 топова, који су формирали шест дивизија;

свака дивизија је у свом саставу имала по три бригаде. Петог августа Црна Гора је прекинула дипломатске односе са Аустро-Угарском, а сутрадан јој објавила рат. У ратној прокламацији краља Николе, која је објављена 7. августа, између осталог, се каже:

„Аустро-Угарска је објавила нашој драгој Србији рат, објавила га је и нама, објавила га је Српству и цијелом Словенству . . .“ Прокламација се завршава овим речима: „Крв се већ лије на Дунаву, Сави и Дрини. Лије се на границама наше моћне заштитнице Русије и њене савезнице Француске, па сада ко је јунак на оружје! Ко је јунак и слиједи корацима два стара српска краља, да гинемо и крв пролијевамо за јединство и слободу златну. На нашој страни су Бог и правда. Ми смо хтјели мир, а наметнут нам је рат. Примите га као и увијек, примите га српски и јуначки, а благослов вашег старог Краља пратиће вас у свим вашим подвизима . . .“

Мобилизација аустроугарске војске текла је брзо и уредно, изузев у Босни и Херцеговини, где је примењен екстериторијални принцип попуне. За рат против Србије и Црне Горе мобилисано је 16 пешадијских и једна коњичка дивизија, као и 7 ландверских и маршевских бригада — укупно око 250.000 људи. За концентрацију трупа на српској и црногорској граници, Врховној команди су стајале на располагању четири железничке пруге (четири пруге нормалног колосека које су директно изводиле на Саву и Дунав и једна пруга уског колосека која је преко Босне и Херцеговине водила према црногорској граници), чији је пропусни капацитет износио 135 возова дневно, као и више путева са тврдом подлогом. То јој је, будући да је у својим рукама имала политичку и војну иницијативу, пружало могућност да са јаким снагама упадне у Србију пре завршетка мобилизације и концентрације српске војске; та могућност, као што је познато није искоришћена.

ПУТНИКОВА ДЕЛАТНОСТ У ПЕРИОДУ НЕПОСРЕДНИХ ПРИПРЕМА И ПОЧЕТКА РАТА

Војвода Путник није непосредно руководио мобилизацијом и концентрацијом српске војске, јер се у тим тешким тренуцима српске историје затекао у познатој аустроугарској бањи у Глајхенбергу. Па ипак, непосредне припреме за одбрану земље од аустроугарске агресије вршене су по његовим иницијативама и плановима. Говорећи о припремама српске војске за први балкански рат, генерал Томац истиче да су сви планови за тај рат били тако педантно разрађени, да би мобилизација и концентрација војске, све да је Путник којим случајем био одсутан, текле онако како је он предвидео. Управо то се догодило 1914. године. Путник је био одсутан, али је концентрација војске вршена по плану који је он, са својим помоћником Живојином Мишићем, разрадио до најситнијих детаља још за време анексионе кризе 1908—1909. године. Када је требало објавити указ о мобилизацији, утврђено је да се кључ од касе у којој су били похрањени мобилизацијски и концентрацијски планови налази код одсутног Путника, па су пуковници Душан Пешић и Живко Павловић разбили касу да би дошли до тих планова.

Непосредно после пријема аустроугарског ултиматума, српска влада је позвала војводу Путника да прекине лечење и да хитно крене за Београд. Тај позив је пренео Путнику српски посланик у Бечу Јовановић, 24. јула ујутро. Већ сутрадан, 25. јула, Путник је са кћерком Радојком која га је пратила, кренуо возом за Будимпешту. Мада га је пратила група аустроугарских полицијских агената, у његов купе је, на железничкој станици Келенфелд испред Будимпеште, упала група људи која се врло грубо понашала не само према Путнику него и према његовој кћерци, простачки псовала и претила да ће ускоро стићи у Београд „да похвата и обеси краљоубице“. На будимпештанској железничкој станици, војводу је дочекао шпалир жандарма, кроз који је спроведен до тамошњег официрског дома, где је одвојен од кћерке и закључан у једну собу; испред врата је постављен стражар. Око поноћи у хотел је дошао командант будимпештанског корпуса генерал Тершћански, извињавао се Путниковој кћерци због грубог понашања полиције и уверавао је да нема разлога да се плаши за оца, да би на крају „великодушно“ додао да ће војвода Путник и она „бити задржани у Пешти као ратни заробљеници“. Међутим, већ сутрадан је саопштено Путнику да може наставити пут у отаџбину. Живко Павловић сматра да је то учињено на интервенцију руске, француске и британске дипломатије, која је уследила чим се сазнало да је Путник притворен. Аустроугарски генерал Алфред Краус тврди да су разлози Путниковог ослобађања друге природе. У својој књизи „Из теорије и праксе у ратној вештини“, он каже:

„У јулу 1914. године врховни командант српске војске Путник лечио се у Глајхенбергу. Када је објављен рат Србији, Путник се налазио на повратку за Србију. У Будимпешти је био затворен. Тада се пронела вест да је Путник ослобођен. Ова несхватљива вест изазвала је у најширим круговима Аустро-Угарске Монархије највеће чуђење. Сутрадан је дошао у Ратну школу начелник Главног генералштаба Конрад. Ја сам изразио своје нерасположење због ослобађања Путника. На то ми је начелник генералштаба одговорио: ‚Ја сам предложио цару ослобађање Путника. Много је боље да Србима командује стари, необразовани Путник него један од млађих генерала школованих у Француској‘.“

Ослобађањем из притвора Путникова одисеја није била завршена. Када је са кћерком Радојком довезен на железничку станицу да би наставио пут, тамо их је чекала разуларена руља, која их је обасула простачким псовкама. Некако су се, ипак, сместили у воз и, у пратњи једног официра и десетак полицијс-

ских агената, кренули за Оршаву; путовање преко Новог Сада било је обустављено због концентрације аустроугарске војске. Сутрадан, 27. јула, на првој страни ванредног издања „Штампе", крупним словима је објављена за српски народ и војску прва прилатна вест после предаје аустроугарског ултиматума, која гласи:

„Војвода Путник пуштен из затвора. Он је допутовао у Турну Северин, одакле се јавио нашој влади. Војвода је телеграфисао да ће у Турну остати још два дана да би одлежао догађаје са мађарске станице Келенфелд."

Путник је стигао у Турну Северин 27. јула у 13 часова. Ту се задржао пуних осам дана, јер је у међувремену добио запаљење плућа. Томе су, нема сумње, допринели нељудски поступци и малтретирања, којима је на том мучном путу био изложен. На срећу, међу великим бројем Срба који су у Оршави приредили Путнику свечан дочек, нашао се и син српског генерала Франсовића, који је Путнику понудио своје гостопримство. Путник је то радо прихватио и код њега остао пуних осам дана. О здрављу болесног Путника бринула су се три румунска лекара, професора универзитета из Букурешта, које је лично краљ Карол тамо упутио. Када му је дозвољено да настави пут, један од тих лекара пратио га је до српске границе, где га је преузео санитетски мајор Миливоје Петровић. У његовој пратњи Путник се упутио преко Прахова, Зајечара и Параћина за Крагујевац. У Параћину га је чекао дворски воз, којим је 5. августа допутовао у Крагујевац. Одмах се обратио старом краљу Петру с молбом да буде разрешен дужности начелника штаба Врховне команде, јер му је неопходан дужи одмор и лечење. Краљ му је на то одговорио да, ипак, остане на дужности и ради само оне послове који се тичу непосредног руковођења биткама, а остало „нека отаљавају млађи". После тог разговора Путник је преузео дужност начелника штаба Врховне команде.

У то време, концентрација српске војске била је у пуном јеку, а одвијала се по плану који су Путник и Мишић разрадили пре готово пуних шест година. Случај је хтео да они буду не само творци него и извршиоци тога плана и то у истим улогама. Основна идеја поменутог ратног плана формулисана је овако: „Држати се одбране док се политичка и стратегијска ситуација не разјасни, а тада дејствовати према ситуацији." Полазећи од основане претпоставке да Русија неће препустити Србију на милост и немилост многоструко надмоћнијој Аустро-Угарској, и да ће главне непријатељске снаге дејствовати великоморавским правцем (тај правац им је пружао већу тактичку удобност и изводио у животне центре Србије), Путник и Мишић су планирали концентрацију главних снага српске војске на операцијској основици Свилајнац—Аранђеловац—Лајковац ради затварања великоморавског и колубарског правца. Сада је, међутим, требало оценити да ли су се измениле претпоставке и околности које су они имали у виду приликом разраде ратног плана. Јер, ваљало је имати на уму чињеницу да је непријатељ могао предузети офанзиву не само великоморавским и колубарским него и јадарско-мачванским, западноморавским и санџачким правцем. Поред тога, требало је сагледати општу политичку и стратегијску ситуацију у светлости неизвесног држања суседних балканских земаља — Бугарске, Албаније, Грчке и Румуније, и усагласити дејства са савезничком црногорском војском. Из писма које је Никола Пашић упутио 31. јула Врховној команди јасно се видело какав ће став заузети велике силе према аустроугарско-српском рату, али не и мале балканске земље. С тим у вези речено је само да ће Румунија и Грчка „држати Бугарску у шаху", али да се неће мешати у рат између Аустро-Угарске и Србије. Што се Бугарске тиче, многи знаци су наговештавали да њени владајући кругови чекају погодан тренутак да се реванширају Србији за пораз у другом балканском рату. Истина, бугарски посланик у Србији Чапрашиков је, још 25. јула, обавестио Пашића „да ће Бугарска остати неутрална". Међутим, непосредно после сарајевског атентата, владин лист „Народна права" захтевао је „да се већ једном угаси огњиште из кога избијају искре за вечне пожаре и од куда се рађају идеје за невероватно грозне предступе, каквих су били жртве ерцхерцог Франц Фердинанд и херцогиња Хохенберг". По објави рата, српски посланик у Софији Чолакантић упозорио је владу да је потребно обратити нарочиту пажњу на пругу Солун—Ниш (главна саобраћајница којом је у Србију пристизао ратни материјал из иностранства), јер је Бугарска прикупила око 10.000 комита ради предузимања оружане акције у Македонији. Слична ситуација била је и на граници Албаније. Тамо су аустроугарски агенти развили велику активност с циљем да у погодном тренутку побуне албанско становништво Македоније и Косова противи српске власти и гурну Албанију у рат против Србије и Црне Горе. У том циљу, у Албанију је упућена, управо на дан објаве рата, пошиљка од 2.000 пушака, 100.000 метака и 50.000 круна. На оружану помоћ Румуније и Грчке није се могло рачунати.

У таквој ситуацији, Путникова главна брига била је како очувати слободу дејства главних снага српске војске док се поуздано не утврди којим правцем ће дејствовати главне аустроугарске снаге. Стога је почетни операцијски план, изражен директивом Врховне команде број 796 од 8. августа 1914, саобразио са основном идејом ратног плана разрађеног још 1908. године. Иако су у међувремену приспела обавештења да непријатељ групише главне снаге на северозападном фронту, ранији концентрацијски план није мењан. У духу тога плана, концентрација српске војске извршена је овако:

— врховни командант — престолонаследник Александар Карађорђевић, начелник штаба Врховне команде — војвода Радомир Путник, помоћник начелника штаба — генерал Живојин Мишић;

— *1. армија* (Тимочка I, Моравска, Дунавска и Тимочка дивизија II позива и Коњичка дивизија), генерала Петра Бојовића, на простору Смедеревска Паланка, Топола, Рача, са Бра-

ничевским одредом (ојачана Дунавска дивизија II позива) на десној обали Дунава, од Голупца до ушћа Мораве;

— *2. армија* (Шумадијска, Моравска, Дунавска и Комбинована дивизија I позива), под командом генерала Степе Степановића, на линији Аранђеловац—Лазаревац, са ојачаном Дунавском дивизијом I позива код Београда;

— *3. армија* (Дринска I и Дринска дивизија II позива, Шабачки, Лозрички, Обреновачки и Љубовијски одред), којом је командовао Павле Јуришић Штурм, на северозападној граници, од ушћа Колубаре до Љубовије, са Дринском дивизијом I позива у рејону Ваљева;

— *Ужичка војска* (Шумадијска дивизија II позива, Ужичка бригада и Лимски одред), под командом генерала Милоша Божановића, на простору Ужице, Рогачица, Бајина Башта, Прибој.

Ако се баци само летимичан поглед на концентрацију српске војске, види се да су њене главне снаге, груписане на линији Свилајнац—Стари Адибеговац—Паланка—Топола—Аранђеловац —Лазаревац, оријентисане према северу ради парирања непријатељеве офанзиве великоморавским и колубарским правцем, док су према северозападу и западу груписане само две помоћне групе — једна у рејону Ваљева, а друга код Ужица. Овакво груписање снага није било у складу са заједничким планом операција српске и црногорске војске, који је 6. августа 1914. године (дакле, после почетка рата) разрадила српска Врховна команда са војводом Путником на челу, у коме се констатује да непријатељ групише своје главне снаге према северозападном фронту и следствено томе предвиђа груписање главних снага српске војске (1, 2. и 3. армије) за дејство на том фронту; и у почетном операцијском плану српске војске наводи се да непријатељ групише главне снаге према северозападном фронту. Очевидно је да је у овим плановима изостала Путникова уобичајена логичка доследност — констатује се да непријатељ групише главне снаге на северозападној граници Србије, а сопствене снаге се концентришу према северном фронту, сасвим супротно од непријатељских. Неки војни историчари не запажају овај парадокс и тврде да се „у српском Главном генералштабу није могло очекивати да ће непријатељ отпочети инвазију Србије са запада". Ова тврдња је тачна само ако се мисли на процене српског генералштаба извршене још 1908. године, када је разрађен ратни план; у противном, демантују је наведени операцијски планови, у којима се изричито каже да је непријатељ груписао главне снаге према северозападном фронту. Стога се поставља питање зашто је Путник груписао главне снаге према северном фронту, када сам истиче да се инвазија на Србију очекује са северозапада. Ствар је, нема сумње, у томе што су, у време када су приспели извештаји да непријатељ групише главне снаге у Срему и источној Босни, концентрацијски покрети српске војске били увелико отпочели, тако да их је било немогуће мењати. То и није било неопходно потребно ако се зна да се распоред

српских главних снага, заузет за стратегијски дочек непријатеља на северном фронту, могао обрнути и према западу. Да је Путник мислио о томе, најбоље потврђује улога коју је почетним операцијским планом наменио 2. армији, која је била најјача и састављена само од дивизија I позива. У том плану је речено да је улога 2. армије „поглавито маневарска, за дејство у непријатељев бок и позадину, било да се непријатељ са главним снагама појави на фронту 1. или 3. армије", односно са севера или запада.

Ни концентрација црногорске војске није извршена у духу наведеног плана војводе Путника од 6. августа. Тим планом је, наиме, било предвиђено да Црна Гора концентрише две трећине својих снага у рејону Пљеваља ради предузимања офанзиве на правцу Чајниче—Горажде—Сарајево, у садејству са српском Ужичком војском. Концентрација црногорске војске је, међутим, извршена овако:

— врховни командант — краљ Никола Петровић, начелник штаба Врховне команде — сердар Јанко Вукотић, који је уједно био председник владе, министар војске и командант Херцеговачког одреда;

— *Ловћенски одред* (8.000 људи и 26 топова), дивизијара Митра Мартиновића, на простору Ловћен—Суторман, са задатком да затвори све правце који из Боке Которске изводе ка Цетињу и Ријеци Црнојевића;

— *Херцеговачки одред* (15.000 људи и 20 топова), којим је непосредно командовао сердар Јанко Вукотић, груписан на граничном фронту Крстац—Грахово—Трубјела ради затварања праваца који из Боке Которске, Требиња, Билеће и Гацка воде ка Никшићу;

— *Санџачки одред* (6.000 људи и 6 топова), бригадира Луке Гојнића, у рејон Бољанић—Бобово, са задатком да спречи продор непријатеља од Чајнича и Челебића ка Пљевљима и одржава везу са српском војском;

— *Старосрбијански одред*, (6.000 људи и 12 топова), бригадира Радомира Вешовића, на граници према Албанији.

Као што се види, црногорска војска је била кордонски развучена на граничном фронту дугачком преко 500 километара, без икакве резерве. Због овако нерационалног почетног груписања снага, маневар по унутрашњим правцима био је могућ само дангубним рокирањем. Стога је Путник, чим је стигао у Крагујевац, разрадио заједнички операцијски план српске и црногорске војске и, у духу захтева краља Николе, упутио у Црну Гору групу српских официра (генерала Божидара Јанковића, пуковнике Петра Пешића и Боривоја Нешића и потпуковнике Драгољуба Михајловића и Ђорђа Палигорића), са задатком да координирају операције српске и црногорске војске.

Аустроугарским ратним планом, који је у основним цртама разрађен још 1909. године, биле су предвиђене операције на

два фронта: према Русији на истоку (случај „Р“) и према Србији и Црној Гори на Балкану (случај „Б“). Према том плану, целокупне копнене снаге Хабсбуршке Монархије (1.100 батаљона, 425 ескадрона и 483 батерије, не рачунајући тврђавске) подељене су у три велике групе:

— *ешелон „А“* (28 и по пешадијских и 10 коњичких дивизија, као и 21 ландштурмска и маршевска бригада), намењен је искључиво за дејство на Источном фронту против Русије;

— *Минимална група Балкан* (8 пешадијских дивизија и 8 ландштурмских и маршевских бригада) предвиђена је за дефанзивне операције против Србије и Црне Горе;

— *ешелон „Б“* (12 пешадијских и 1 коњичка дивизија и 6 бригада) имао је двоструку улогу — да се, уколико Русија ступи у рат, креће за ешелоном „А“ и помогне његове операције у Галицији; уколико, пак, Русија не ступи у рат, да заједно са Минималном групом Балкан води офанзивне операције против Србије и Црне Горе.

Мада је Русија одмах објавила мобилизацију ради заштите Србије, командант аустроугарске Балканске војске генерал Поћорек, обавештен да су Србија и Црна Гора потпуно исцрпене у балканским ратовима, одлучио је да са снагама предвиђеним за дефанзиву пређе у офанзиву. Иако таква варијанта није била разрађена у ратном плану аустроугарског генералштаба (тај план је садржавао више алтернатива), Врховна команда се сложила са одлуком генерала Поћорека, јер није веровала да ће се Русија, застрашена од Немачке, неодложно умешати. С друге стране, рачунало се да ће снаге Балканске војске брзо и лако прегазити Србију и на тај начин омогућити ешелону „Б“ да на време (осамнаестог дана мобилизације) отпочне транспортовање својих трупа у Галицију, а у исто време убрзати одлуку Бугарске, Румуније и Турске да уђу у рат на страни Централних сила. У духу те погрешне процене извршена је следећа концентрација аустроугарске Балканске војске и ешелона „Б“ (2. армије):

— *2. армија* (4, 7. и 9. корпус), генерала Бема Ермолија, прикупљена је у Срему и Банату, где је према почетном операцијском плану требало да остане до 18. августа, када је било предвиђено њено транспортовање у Галицију; до тог времена могла се употребити за демонстративна дејства против Србије;

— *5. армија* (8. и 13. корпус), којом је командовао генерал Либоријус фон Франк, груписана је на простору Бијељина, Зворник, Брчко са задатком да 12. августа изјутра форсира Дрину, а потом предузме енергично надирање ка Ваљеву и да га заузме најкасније до 18. августа; једна дивизија ове армије требало је да наступа уз долину Дрине према Љубовији ради садејства са левим крилом 6. армије;

— *6. армија* (15. и 16. корпус), под непосредном командом команданта Балканске војске генерала Поћорека, концентрисана

на простору Власеница, Рогатица, Калиновик, Сарајево, требало је да пређе у офанзиву тек када 5. армија заузме Ваљево и створи повољну операцијску основицу за „војничку шетњу до Ниша“; њене трупе су имале задатак да са горње Дрине надиру према Ужицу и Пљевљима, остављајући само две бригаде за одбрану Боке Которске и Херцеговине.

Командант аустроугарске Балканске војске био је, као што је речено, генерал Оскар фон Поћорек, врховни командант свих оперативних снага надвојвода Фридрих, а начелник штаба Врховне команде генерал Конрад фон Хецендорф.

Аустроугарско командовање је пошло од погрешне претпоставке да је борбена вредност српске и црногорске војске мала, па стога није ускладило планирана дејства својих армија временски ни просторно, излажући их на тај начин опасности да буду почесно тучене. Ако се рачунало да ће се Русија, иако је објавила мобилизацију, у почетку колебати и тиме пружити могућност многоструко надмоћнијим аустроугарским снагама да брзим ударима баце Србију и Црну Гору на колена, а изгледа да јесте, онда је главне снаге требало усмерити долином Велике Мораве, најповољнијим инвазионим правцем Балкана. Међутим, страхујући од народног устанка у Босни и Херцеговини, аустроугарска Врховна команда је одлучила да предузме офанзиву против Србије из Босне, правцима пуним попречних планинских баријера, и тиме стратегијске обзире подредила политичким. Због тога концентрација Балканске војске није одговарала ни њеном задатку, ни географско-стратегијској ситуацији, ни начелу економије снага.

Глава [XI]

НЕИМАР ПРВЕ САВЕЗНИЧКЕ ПОБЕДЕ

АУСТРОУГАРСКА АГРЕСИЈА НА СРБИЈУ И ТОК ОПЕРАЦИЈА ОД 12. ДО 16. АВГУСТА

Ратним и почетним операцијским планом аустроугарске Врховне команде, Балканским снагама је, као што смо видели, била намењена дефанзивна улога — да спрече продор српске и црногорске војске у Босну и Херцеговину. Додуше, речено је да је то њихов минимални задатак и посебно наглашено „да би успешан противудар на српске снаге које би продирале правцем Ужице—Сарајево, био од највећег значаја". Ово је, у ствари, било зелено светло за агресивног Пољорека да се, чим је добио жељену самосталност за вођење операција на Балкану, определи за офанзиву против Србије. Објашњавајући оперативну потребу овог смелог подухвата начелнику штаба Врховне команде, Пољорек истиче да се одлучио за напад раздвојених армија преко тешко проходног земљишта да би се искористило присуство 2. армије на Сави и Дунаву за везивање тамошњих српских снага и брзим успехом привукла Бугарска на страну Централних сила. Рачунао је да ће помоћне српске снаге, које су се налазиле на доњој Дрини, пружити слаб отпор, јер је знао да је главнина концентрисана на простору Аранђеловац, Младеновац, Паланка.

Полазећи од тих претпоставки, Пољорек је, иако је знао да концентрација и стратегијски развој 6. армије неће бити завршени пре 18. августа, издао наређење да 5. армија до 12. августа предузме офанзиву преко доње Дрине у правцу Ваљева и да га заузме најдаље у року од пет дана. Намера му је била да 18. августа упути цару Фрањи Јосипу, као рођенданску честитку, извештај о првој великој победи његових Балканских снага. Стога се није обазирао на упозорење генерала Франка да је концентрација 5. армије поремећена због два железничка судара, ни на његове оправдане захтеве да се офанзива одложи до 14. августа, већ је и даље остао при својој заповести, истичући „да је непријатељ слаб и да ће дивизије, оно што немају, моћи надокнадно привући без икаквих теш-

коња". На такав став подстакло га је и писмо генерала Конрада од 9. августа, у коме се посебно истиче да би један брз успех против Србије имао изузетан значај, јер би вероватно довео до дефинитивног опредељења Бугарске и Румуније за Централне силе. „То је циљ коме ја тежим свим средствима, а пре свега настојим да Бугарска (што пре то боље) изврши један снажан удар преко Пирота и Зајечара ка Крагујевцу и Аранђеловцу" — каже се на крају тога писма. Да је Врховна команда делила Поћореково мишљење, види се из њеног одговора на упозорење генерала Франка да ће 5. армија код Ваљева наићи на три српске дивизије, у коме се каже: уколико 5. армија веже за себе више непријатељских снага, утолико ће офанзива 6. армије, чији је циљ „прегазити непријатеља и ударити у срце његове земље", бити ефикаснија.

Охрабрен подршком Врховне команде, Поћорек је одбио и нови захтев генерала Франка да се почетак напада одложи за 14. август, неопозивим наређењем „да офанзива 5. армије има безусловно почети 12. августа". После тога, генералу Франку није остало ништа друго него да своју још неприкупљену артиљеријске јединице, муницијске колоне и мостови тренови) крене у напад преко доње Дрине, на чијој је левој обали „владала тајанствена тишина". Аутори Letzter-Kriega[5] пишу да су се авијатичари враћали „са врло оскудним подацима са њихових извиђачких летова изнад овог густо обраслог и непрегледног простора". Ипак, треба рећи да је команда 5. армије располагала приближно тачним подацима о јачини српских снага на десној обали Дрине и на утврђеним положајима код Лешнице и Лознице (око пола дивизије), али не и о њиховој борбеној вредности.

Операције аустроугарске Балканске војске против Србије почеле су 12. августа изјутра. Док је 2. армија вршила снажан демонстративни напад дуж обале Саве, трупе 5. армије почеле су да прелазе Дрину код села Амајлије и Батара; намера генерала Франка да са свим својим снагама једновремено пређе Дрину у шест колона напуштена је због закашњења мостових тренова (до почетка напада приспела су само три). Иако нападнути од вишеструко надмоћнијих непријатељских снага, истакнути српски одреди пружали су жилав отпор и већ у самом почетку помрсили рачуне генерала Франка, уверивши га да пред собом има противника високе борбене вредности.

На крајњем десном крилу 5. армије, 42. хонведска дивизија, генерала Саркотића, која је имала задатак да предузме наступање обема обалама Дрине ка Љубовији ради садејства са левим крилом 6. армије, успела је да код Зворника пређе на десну обалу Дрине и прикупи своје главне снаге у рејону Малог Зворника, где је заноћила.

Тринаести корпус (36. дивизија, 13. пешадијска и 11. брдска бригада) је, према заповести команданта 5. армије, имао за-

[5] Österreich-Ungarns Letzter-Krieg 1914—1918, Wien 1931—1933. (званично дело Аустро-Угарске о првом светском рату).

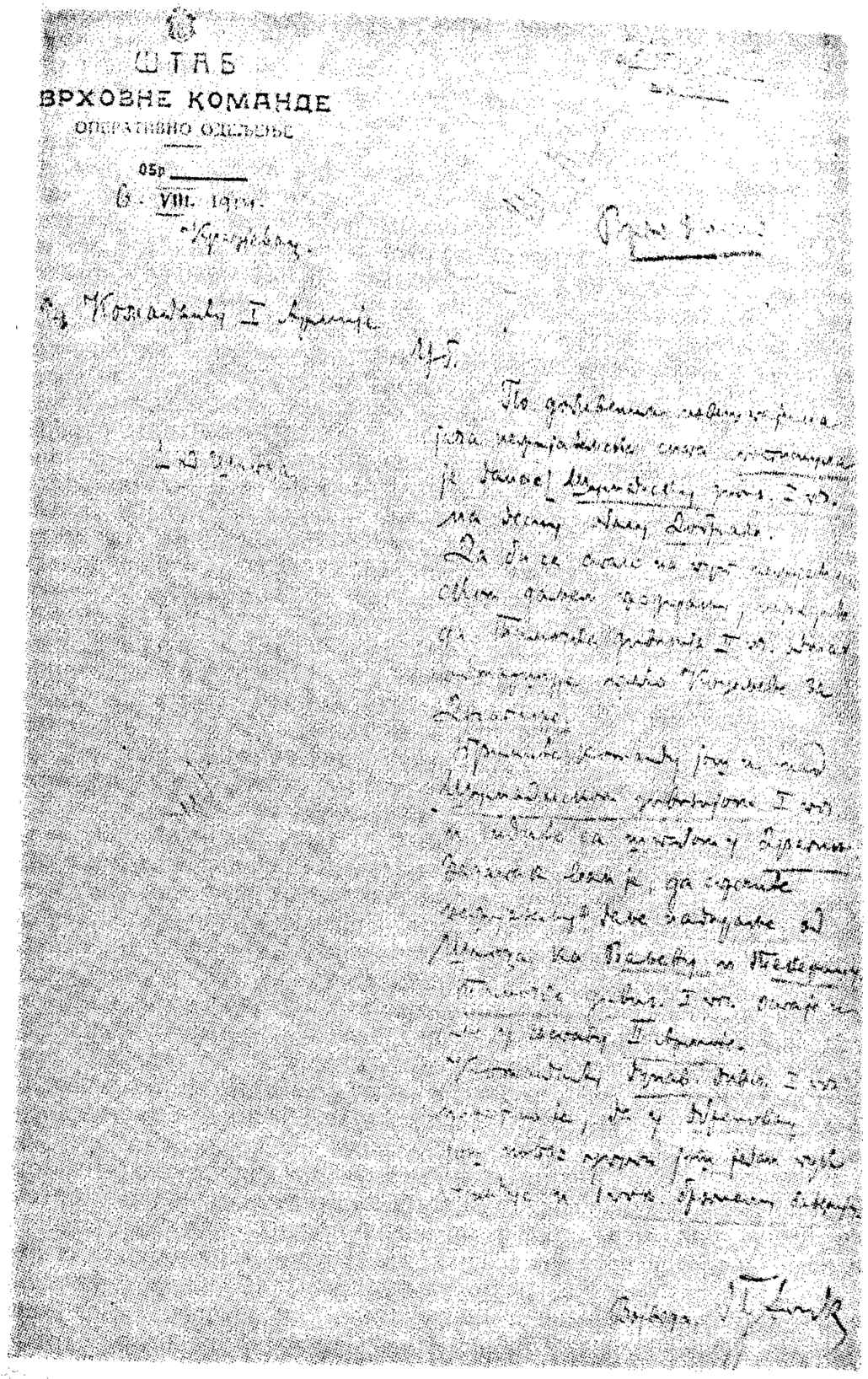
ШТАБ
ВРХОВНЕ КОМАНДЕ
ОПЕРАТИВНО ОДЕЉЕЊЕ

Факсимил наређења војводе Путника 1. армији да спречи продор непријатеља од Шапца ка Текеришу.

датак да заузме утврђене српске положаје код Лознице и отвори улаз у долину Јадра. Међутим, његове главне снаге (36. дивизија), иако су пред собом имале само две чете III позива, прешле су тек око подне на источну обалу Дрине и укопале се на уском мостобрану уз саму обалу реке. Командант корпуса генерал Ремен, обавештен да су извиђачки делови 36. дивизије „претрпели крваве губитке", није се усудио да нареди фронталан напад на утврђене лозничке положаје пре него што 8. корпус буде у могућности да бочном артиљеријском ватром помогне тај напад. Спутавале су га и тешкоће које су настале због тога што 13. пешадијска и 11. брдска бригада, услед високог водостаја, нису успеле да пређу Дрину код села Козлука, већ су заноћиле на њеној левој обали.

На још веће тешкоће наишао је 8. корпус (9. и 21. дивизија), генерала Гизла, који је имао задатак да пређе Дрину код села Амајлије (преко Самуровића аде), а потом да надире ка висовима источно од Лешнице и бочном артиљеријском ватром помогне напад 13. корпуса на српске положаје код Лознице. Његова 9. дивизија изгубила је пуних 10 сати на чишћењу Самуровића аде од српских заштитница (на овом делу Дрине налазио се један батаљон 6. пука III позива и Јадарски четнички одред), које су јој нанеле тешке губитке, и тек пред вече успела да пребаци свој први ешелон преко источног рукавца Дрине; главнина дивизије и одред генерала Летовског (3 ландштурмска батаљона и 1 ескадрон) заноћили су на острву. Двадесет прва дивизија је закаснила са концентрацијом, па ради тога није ни покушала да форсира Дрину, већ је заноћила на њеној левој обали код села Амајлије. Коморе бригада и дивизија 8. корпуса биле су толико измешане да ни наредног дана није могло бити говора о уреднијем снабдевању и збрињавању трупа.

Као што се види, трупе аустроугарске 5. армије постигле су првог оперативног дана само мали део оног што се од њих очекивало. Главни разлог за то лежао је у томе што су српске снаге, иако бројно слабе, дрским противнападима и инфилтрацијама кроз густа шипражја и кукурузова поља, наносиле аустроугарским претходницама тешке губитке и присиљавале њихове главнине на обазривије дејство, боље рећи на тапкање у месту. Поћорек је, ипак, упутио честитку команданту 5. армије, која гласи: „Честитам 5. армији на успешном прелазу реке и очекујем предлоге у односу на она сјајна и изванредна дела, чије награђивање спада у мој делокруг и подарена ми овлашћења."

Аустроугарска 3. армија имала је лакши посао и више успеха. Њене трупе су предузеле демонстративан напад у истом тренутку када је 5. армија отпочела прелаз Дрине. Циљ тога напада био је да привуче и привеже српске снаге према северу и на тај начин олакша наступање 5. армије. Дунавска флотила и копнена артиљерија жестоко су тукле још од претходног дана Београд, Обреновац и Шабац. Под заштитом те ватре, трупе 62. бригаде 4. корпуса, под командом генерала Данија, прешле

су Саву код Кленка и, после краће борбе, заузеле Шабац, одбацивши делове српског Шабачког одреда ка селу Слатини. Истога дана, делови 29. дивизије 9. корпуса (6 батаљона) прешли су Саву код Сремске Митровице и Јарка и, готово без икаквог отпора (на овом делу налазила се само једна чета III позива), заузели Мачванску Митровицу, Ноћај, Шеварице и Дреновац. Покушај прелаза на Ади Циганлији, предузет слабим снагама, није успео. Даље низводно демонстрирало се само артиљеријом и речном флотилом.

На основу првих извештаја који су 12. августа пре подне приспели у Врховну команду, војвода Путник се уверио да непријатељ предузима озбиљне нападе на северозападном и западном фронту. Будући да су ти извештаји потврдили раније претпоставке о концентрацији јаких аустроугарских снага у Срему и североисточној Босни, он је одмах, са својим најближим сарадницима, приступио анализи ситуације ради доношења одлуке о рокирању главних снага из Шумадије на северозападни и западни фронт. Велики терет одговорности свалио се на Путника у тим драматичним тренуцима, јер су подаци на основу којих је требало донети ту судбоносну одлуку били оскудни — није се знала ни јачина ни намере непријатељеве групе у Банату. Стога се поставило питање шта ће бити ако се главне српске снаге увуку у северозападни део земље, а противник предузме напад великоморавским правцем ка Краљеву. При анализи непријатељеве оперативне замисли, Путник је увек полазио од претпоставке да ће он учинити оно што је за њега најрационалније, па се тешко ослобађао предубеђења да највећа опасност прети са северног фронта. Ипак је око подне донео одлуку о поступном померању главних снага српске војске према северозападном фронту, не губећи и даље из вида велику важност северног фронта. Изгледа да су у доношењу те одлуке значајну улогу одиграли његови најближи сарадници — Живојин Мишић и Живко Павловић. О томе Милан Раденковић, који је у то време радио у Оперативном одељењу Врховне команде, између осталог, пише:

„По добијеним првим извештајима 3. армије о преласку аустроугарских трупа преко доње Дрине и код Шапца (ситуација 12. августа пре подне), војвода Путник је, заједно са својим помоћником генералом Живојином Мишићем и начелником Оперативног одељења пуковником Живком Павловићем, приступио проучавању ситуације ради доношења одлуке. Нас неколико приправника за генералштабну струку, који смо тада били на служби у Оперативном одељењу, предосећали смо значај овог историјског конферисања које је трајало прилично дуго, па смо у ходнику пред вратима канцеларије, у којој се оно вршило, са зебњом и узбуђењем чекали исход конференције. Одједном се врата канцеларије нагло отворише и на њима се појави пуковник Живко Павловић, сав зајапурен, узвикнувши као са олакшањем тешког терета: ‚А-у-ух! Сломисмо војводу'. Коцка је, дакле, била бачена. Војвода се одлучио да главне снаге баци у сусрет непријатељу".

У духу те одлуке, Врховна команда је истога дана по подне наредила: команданту 3. армије да одмах упути по један пешадијски пук и по један артиљеријски дивизион ка Шапцу и Лозници ради појачавања и прихвата Шабачког и Лозничког одреда; команданту 2. армије да упути Шумадијску дивизију I позива према Шапцу у циљу ликвидације тамошњег непријатељевог мостобрана, а да остале снаге (изузев Дунавске I која остаје на својим дотадашњим положајима) рокира у рејон Уба за бочно дејство против непријатеља који наступа са линије Обреновац—Шабац у правцу Ваљева; команданту 1. армије да помери своје трупе на линију Аранђеловац—Лазаревац, упути Коњичку дивизију на Уб у састав 2. армије и да пажљиво осматра северни фронт (у том циљу под команду 1. армије стављени су 14. августа Обреновачки одред и Дунавска дивизија I позива); командантима Обреновачког и Браничевског одреда и команданту Дунавске I да остану на својим дотадашњим положајима и да их упорно бране; команданту Ужичке војске да свим расположивим снагама предузме офанзиву у правцу Вишеграда ради везивања тамошњих непријатељских снага.

На основу овог наређења отпочело је прегруписавање главних снага српске војске према северозападном и западном фронту, које је вршено под углом од 90 степени, и еластично прилагођавање почетног операцијског плана стварној ситуацији. Истина, војвода Путник је, под утицајем раније обавештења о јачем груписању непријатеља у Срему, сматрао да отуда прети главна опасност, па је подешавао померање својих главних снага за предузимање противофанзиве на северозападном фронту.

Напад 5. армије настављен је 13. августа, али сувише споро и опрезно. Осми корпус је изгубио много времена у подизању понтонских мостова, пребацивању заосталих јединица преко Дрине и прегруписавању снага за напад на висове источно од Лешнице, где се очекивао снажан отпор српских трупа. Осим тога, наступање његових снага, које је почело око 14 часова, било је јако успоравано воденим рововима, живицама, пространим кукурузовим пољима, баруштинама у које су људи и коњи упадали до гуше, а нарочито жилавим отпором четника Јадарског одреда, који су се „појављивали и ишчезавали брзином муње" и вештим коришћењем врбака, жбуња, кукуруза и других природних маски наносили аустроугарским трупама велике губитке. Недостатак воде и велика жега изазивали су малаксалост војника и успоравали покрете јединица. Услед тога, заморене трупе 8. корпуса стигле су тек увече на линију Лозница—Ново Село—Петковица, коју је, према заповести генерала Франка, требало достићи још претходног дана.

Очекујући бочно дејство 8. корпуса са севера против утврђених српских положаја код Лознице, 13. корпус је цео дан остао у пасивном ишчекивању на својим полазним положајима. Само је 42. хонведска дивизија, која је дејствовала на десном

Војвода Путник у Глајхенбергу 1914.

Престолонаследник Александар Карађорђевић.

Црногорски краљ Никола I Петровић.

Драгутин Димитријевић Апис.

Душан Стефановић, министар војске 1914.

Сердар Јанко Вукотић.

Петар Пешић.

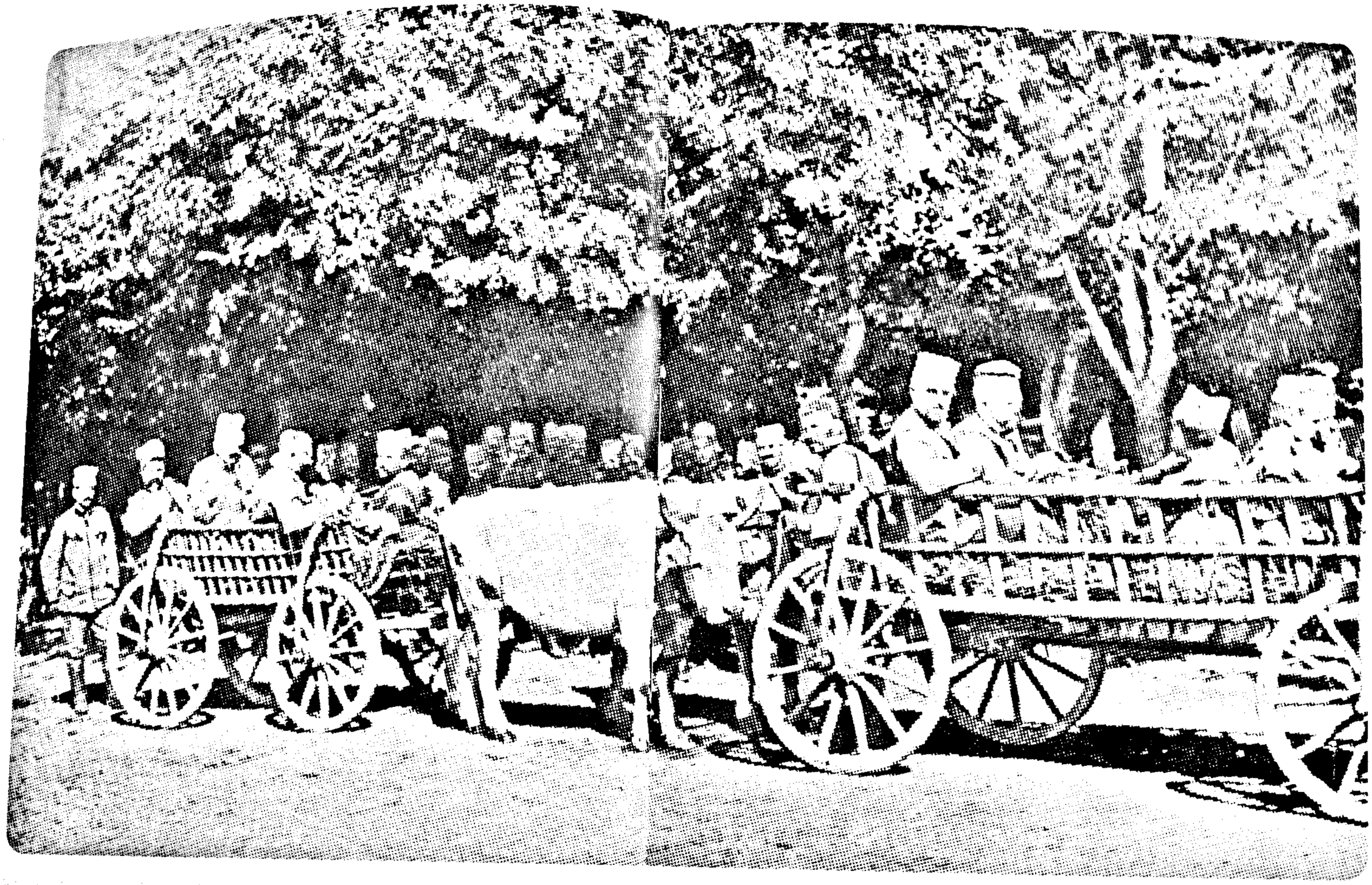

Евакуација рањеника.

Војвода Степа Степановић.

Генерал Павле Јуришић-Штурм.

Наступање српске војске 1914.

Пуковник Живко Павловић.

Велики кнез Николај Николајевич, врховни командант руске војске.

Борба за Шабац 12. августа 1914. године.

крилу 13. корпуса, продужила покрет долином Дрине и стигла до ушћа Дрињаче. Пета армија је, дакле, током 13. августа продрла тек до подножја планинског ланца који прати десну обалу Дрине. Због сувише спорог наступања њених дивизија и корпуса, почетна оперативна иницијатива је полако измицала из руку аустроугарске 5. армије.

Аустроугарска 2. армија је тога дана ојачала одред генерала Данија у Шапцу са 3 маршевска батаљона, потчинила га 9. корпусу и наредила му „да Шабац задржи по сваку цену". У духу тог наређења, овај одред је, уз подршку снажне артиљеријске ватре са леве обале Саве и речних монитора, одбио напад делова Шабачког одреда и утврдио се на јужној ивици града.

Српска Врховна команда је већ првог оперативног дана одлучила да не чека аустроугарски напад у пасивном положају. Током 13. августа, дугачке колоне пукова и дивизије 1. и 2. армије хитале су, по великој августовској жези, према северозападу, одакле је допирала потмула грмљавина топова. Тежећи да се што пре ухвате у коштац са агресором, који је чим је ступио на српско тле почео да пали подрињска села, јединице су прелазиле знатно већи простор него што су предвиђале маршевске норме. За то време, трупе српске 3. армије улагале су крајње напоре да што дуже задрже продор непријатеља и на тај начин обезбеде потребно време и простор за подилажење главних снага које крећу у противофанзиву. Зато је командант 3. армије Павле Јуришић Штурм, одлучио да главнину Дринске дивизије I позива упути из Ваљева ка Лозници; Коњички и 17. пук ове дивизије упућени су претходног дана, са једним брзометним дивизионом, у помоћ Шабачком одреду. Војвода Путник је одобрио ту одлуку.

Интересантно је напоменути да су тога дана руска и француска влада, не обазирући се докле досежу реалне могућности српске војске, затражиле од српске Врховне команде да предузме „решавајућу офанзиву против Аустријанаца". Одговорено им је да се српска војска већ налази у офанзиви против аустроугарских снага које су упале на српску територију и да је већ издато наређење за нападна дејства према Босни, уз напомену да ће се офанзива према Срему и Славонији моћи предузети тек када пристигне тражени понтонирски материјал за 1.000 метара моста. У одговору је, поред тога, речено да се нестрпљиво очекују пушке из Русије, „јер 120 хиљада људи стоји у логору са старим пушкама које треба заменити руским".

Офанзива аустроугарске 5. армије настављена је 14. августа изјутра. Девета дивизија 8. корпуса, којом је командовао фелдмаршал Шајхенштул, овладала је, без много напора, положајима Гогино брдо—Шабац—Парлог и избила на Видојевицу, принудивши Лешнички одред (1.500 војника II и III позива, око 500 четника и 2 пољска топа) да се најпре повуче на положаје код села Јошева, а затим (у току ноћи) преко Лешнице ка Поповом парлогу на гребену планине Иверка; Јадарски четнички

одред задржао се на Церу. Међутим, 21. ландверска дивизија, генерала Пшиборског, која је наступала уз западну падину Цера, била је изложена дрским нападима четника и присиљена да наступа у развијеном борбеном поретку, што је јако успоравало кретање њених јединица. Услед тог, 8. корпус је, (иако је био много надмоћнији: 25.000 људи и преко 100 топова, према 2.000 људи и само 2 топа), напредовао 14. августа само 8 до 10 километара и заноћио на линији Прњавор—Видојевица.

Трупе 13. корпуса изгубиле су много времена у очекивању да им артиљерија 8. корпуса бочним дејством припреми напад на утврђене српске положаје код Лознице. Тек после личне интервенције команданта 5. армије, његове главне снаге (36. дивизија и 11. брдска бригада) напале су око подне Лозничког одред (8 батаљона I, II и III позива, 3 вода коњаника, 14 брзометних и 10 спорометних топова) на положајима Горњи Добрић—Обреж—Руњани—Тршића брдо, где се распламсала огорчена блиска борба. Мада се Лознички одред крајње пожртвовано бранио, вишеструко надмоћније аустроугарске снаге, подржане снажном артиљеријском ватром са леве обале Дрине, заузеле су (око 19 часова), после више узастопних јуриша и борбе прса у прса, село Обреж и Горњи Добрић. Заморене трупе Лозничког одреда извршиле су ноћни противнапад и збациле непријатеља са висова код села Добрића, а потом се неометано повукле на раније припремљене положаје код села Јаребица (Кулина—Пушкаревац—Мајдан), где их је прихватила Дринска дивизија I позива, која је тога дана стигла из Ваљева. Повлачење је извршено по наређењу команданта Дринске дивизије I позива пуковника Николе Стевановића, због бојазни од обухватног дејства 42. хонведске дивизије правцем Љубовија—Крупањ. Тако је непријатељ овладао лозничким положајима и отворио улаз у долину Јадра, али са великим закашњењем. У жестокој осмочасовној борби код села Обрежа и Горњег Добрића, Лознички одред је изгубио око 900 људи, али су и аустроугарски губици били веома тешки; само 36. дивизија изгубила је преко 600 људи. Пођорек је у свом дневнику забележио да је 16. пук ове дивизије изгубио готово све своје официре.

Пошто су аустроугарске трупе код Шапца биле пасивне, Шабачки одред је, чим је добио прва појачања, покушао да поврати град, али му то није пошло за руком; у критичном тренутку његове трупе (10 батаљона и 22 топа) нападнуте су у леви бок од групе генерала Летовског која је пристигла са Дрине, и изложене снажној ватри артиљерије са леве обале Саве и речних монитора. Око подне су почеле да пристижу трупе Шумадијске дивизије I позива и да се прикупљају на положајима Мишар—Потес—Јевремовац. Покушај Шабачког одреда да поврати Шабац изазвао је велико узбуђење у јединицама 2. армије на левој обали Саве, па је командант армије генерал Ермоли одобрио да се цела 29. дивизија пребаци у Шабац, где је сутрадан стигла и 7. дивизија из Земуна.

Ваља рећи да је 14. августа и 16. корпус 6. армије отпочео наступање главним снагама преко Чајнича ка Рудом, а помоћним преко Челебића у правцу Пљеваља.

Мада су маршевски циљеви одређени за 14. август остали испред фронта 8. и 13. корпуса за читавих 15 до 20 километара, што је јасно указивало да је пројектовани маневар 5. армије већ компромитован и да цела операција виси о концу, Конрад је управо тога дана телеграфисао Пођореку да је Врховна команда потпуно сагласна са офанзивом коју је предузела Балканска војска и да на себе преузима одговорност за тај подухват. Уједно га је обавестио да су сви напори усмерени на увлачење Бугарске у рат остали узалудни. „Можда ће то уследити тек после првих успеха које искрено желим Вашој екселенцији" — каже се на крају тога телеграма.

Српска Врховна команда је реалније ценила општу ситуацију. Обавештен да Шабачки одред није успео да поврати Шабац, да су код Аде Курјачице форсирале Дрину две аустроугарске дивизије, да је Лешнички одред нападнут од јаких непријатељских снага и присиљен на повлачење и, најзад, да је код Шапца подигнут понтонски мост преко Саве, — војвода Путник је донео одлуку да 2. армију групише на реци Добрави ради ликвидације непријатељевог мостобрана у рејону Шапца, да трупе Шабачког одреда (сем 6. пука III позива) врати у састав својих дивизија и да 1. армију рокира на простор Уб—Ваљево. У духу ове одлуке истога дана су издата одговарајућа наређења. Међутим, када је у току ноћи 14/15. августа примио потпуније извештаје о развоју оперативне ситуације, војвода Путник је дошао до правилног закључка да главне противничке снаге надиру долином Јадра ка Ваљеву, да Шабачка група има помоћну улогу и да се даље низводно изводе само демонстративна дејства. На основу такве процене, Врховна команда је дефинитивно напустила основну идеју почетног операцијског плана, засновану на претпоставци да ће тежиште непријатељевог напада бити усмерено великоморавским правцем и одлучила:

— да 3. армија што дуже и што упорније задржава противничке снаге које од Лознице и Лешнице надиру ка Ваљеву;

— да 2. армија главним снагама (Комбинована и Моравска дивизија I позива) изврши марш-маневар преко Коцељева и Текериша и енергично нападне леви бок непријатеља који продире долином Јадра, а помоћним (Шумадијска I) да поврати Шабац или да се утврди на погодним положајима јужно од Шапца и упорно брани правац ка Коцељеву; Коњичку дивизију да упути на линију Шабац—Лешница са задатком да расветли ситуацију у Мачви и обезбеђује унутрашња крила и бокове Шумадијске I и Комбиноване дивизије;

— да командант 1. армије упути три дивизије (Тимочку I и Моравску и Тимочку дивизију II позива) на простор Уб—Ваљево, у стратегијску резерву Врховне команде, а са осталим снагама (Обреновачки одред, Дунавска I и Браничевски одред) да упорно брани северни фронт.

Наређења за извршење ове историјске одлуке издата су 15. августа у 3,15 часова.

Као што се види, војвода Путник је након тродневног постепеног прилагођавања стварној ситуацији, донео одлуку да непријатељу наметне битку класичног маневарског типа, у којој се тактичко дејство у бок његових снага које надиру долином Јадра, комбинује са стратегијским маневром по унутрашњим операцијским правцима између две противникове армије, чија су унутрашња крила била раздвојена простором од свега 25 километара. Овом одлуком војвода Путник је — по речима М. Раденковића — испољио сјајне особине правог војсковође: „да правилно оцени и брзо искористи прави тренутак када непријатељу треба преотети иницијативу и наметнути му своју вољу". Поред тога, Путник је овом одлуком — каже даље М. Раденковић — „потврдио своју репутацију одличног познаваоца географско-стратегијског створа земљишта Србије. У зони где су се тада одвијале војне операције, Текериш је имао особит маневарски значај као кључна тачка и тежиште српског офанзивног маневра. То је раскрсница путева и праваца дејства који су водили како ка непријатељским мостовима на Дрини, тако и у долину Јадра, у Поцерину и ка Шапцу." Ми бисмо овоме додали да је Путник, при доношењу ове неоспорно веома смеле одлуке, имао у виду изванредне квалитете старешинског кадра српске војске и необичан полет и пожртвовање са којима су обични војници, српски сељаци, кренули да бране нападнуту отаџбину од агресора.

Очекујући решавајућу битку на висовима западно од Ваљева, аустроугарска 5. армија је, 15. августа изјутра, наставила наступање са циљем да у току дана избије на линију Крупањ—Завлака—Текериш. Њене трупе су, у складу са ондашњом аустроугарском и немачком доктрином, наступале на широком фронту у шест нападних колона, без армијске резерве. Тежило се очевидно да се најпре обухвате оба крила српске 3. армије, а потом пређе у тактичко стезање њених главних снага негде у висини Завлаке и Осечине. На левом армијском крилу наступала је 21. дивизија 8. корпуса у две колоне: левом (7. пешадијски пук и дивизијска коњица, артиљерија и комора) северном подгорином Цера ка селу Грушићу, а десном — главном колоном (6, 8. и 28. пук) гребеном планине Цера према Текеришу. Девета дивизија 8. корпуса наступала је у једној колони долином Лешнице, с тим што је десну побочницу (2 батаљона и 2 батерије) упутила гребеном планине Иверка. Тридесет шеста дивизија 13. корпуса наступала је долином Јадра, а 11. брдска и 13. пешадијска бригада у захвату пута Лозница—Крупањ. На десном армијском крилу наступала је 42. хонведска дивизија, која је главне снаге упутила преко Узовице ка Крупњу, а помоћне уз долину Дрине ка Љубовији.

Ни једна нападна колона није успела да са главним снагама достигне одређени маршевски циљ. Мада није наишла на озбиљан отпор српских трупа, лева колона 21. дивизије достигла

је маршевски циљ само са својим предњим деловима, док се артиљерија заглавила у усеченом путу код села Цуњковића и заостала далеко позади. Главнина ове колоне заноћила је код села Грушића, уместо на Скакалишту. Десна колона 21. дивизије била је изложена дрским нападима четника Јадарског одреда, великим теренским тешкоћама, а пред вече и изненадној провали облака, тако да је за 8 часова прешла свега пет километара. Генерал Пшиборски је због тога наредио да се покрет настави и у току ноћи да би се достигао одређени маршевски циљ. Колона је, ипак, око поноћи заустављена на источним падинама Цера ради преноћишта. Њени преморени пукови нису имали чвршће међусобне везе, а неки ни непосредног борбеног обезбеђења. Наступање 9. дивизије долином Лешнице било је јако успорено због велике врућине, порушених мостова, отпора Лешничког и делова Лозничког одреда, а пред вече и услед временске непогоде. Њене трупе су прешле 10 до 12 километара и стигле до села Милине где су заноћиле, истурајући предње делове на Рашуљачи и Поповом парлогу. Тринаести корпус је изгубио много времена на сређивању својих трупа растројених у оштрим борбама на лозничким положајима, тако да је тек по подне отпочео наступање и левом колоном (36. дивизија) стигао до села Брезјака, где је успоставио непосредни додир са српским снагама. Његова десна колона (11. и 13. бригада) заноћила је у рејону Гранчарског гробља, на путу Лозница—Крупањ. На крајњем десном крилу 5. армије, 42. хонведска дивизија је разбила Љубовијски одред (2 батаљона III позива) и избила на Јагодњу. Њена претходница је, после оштре борбе у сусрету, потисла Руднички четнички одред, мајора Воје Танкосића, и око 16 часова заузела Крупањ, али се увече повукла на Јагодњу у састав главних снага.

Мада ниједна колона 5. армије током 15. августа није наишла на снажнији отпор, генерал Франк је тога дана по подне затражио од Врховне команде „јаче учешће 2. армије у офанзиви ради сламања Србије". Пошто је и генерал Поћорек подржао тај захтев, Врховна команда се нашла пред проблемом да ли ризиковати неуспех у Србији или одложити одлазак 2. армије у Галицију. Конрад се није определио ни за једно ни за друго, већ је нашао средње решење: наредио је команданту 2. армије да се 23. хонведска дивизија, 7. корпус и 10. коњичка дивизија безусловно упуте у Галицију, што је имплиците значило да се 4. корпус и 29. дивизија 9. корпуса могу ангажовати за растерећење 5. армије. Са своје стране, командант Балканске војске је наредио да се 12. брдска бригада упути из Сребренице према Љубовији ради заштите десног бока 5. армије. Пошто се 15. августа почео испољавати утицај 6. армије, чији је 16. корпус заузео Чајниче и Челебић, Поћорек је био оптимиста. То се види из његовог дневника, у коме је тога дана по подне забележено: „Дошавши из пријатних мирнодопских гарнизона у тешку збиљу, 5. армија песимистички цени ситуацију, но и поред тога њене трупе ће без сумње савладати свог противника."

Српска Врховна команда се ни 15. августа није потпуно ослободила бриге за северни фронт. Обавештен да аустроугарска артиљерија интензивно туче Обреновац и Београд, војвода Путник се поколебао у својој ранијој, правилној процени ситуације и, страхујући да му непријатељ не приреди непријатно изненађење на северном фронту, обуставио започето рокирање 1. армије и задржао њене главне снаге у рејону Лазаревца, три дана марша далеко од предстојећег тежишта борбених дејстава.

СЛАМАЊЕ ЛЕВОГ КРИЛА АУСТРОУГАРСКЕ 5. АРМИЈЕ НА ИСТОЧНИМ ПАДИНАМА ЦЕРА ПРВОГА ДАНА ЦЕРСКЕ БИТКЕ

Док су нападне колоне аустроугарске 5. армије у плитком распореду, споро и опрезно наступале, дотле су дивизије српске 2. армије, дубоким марш-маневром, хитале ка реци Добрави ради напада на Шабац. У току марша, командант армије је добио заповест Врховне команде за дејство у леви бок непријатеља који продире долином Јадра и одмах издао одговарајућа наређења. Коњичка дивизија је упућена у Мачву, Шумадијска I још претходног дана према Шапцу, док је Комбинована дивизија скренула од Великог Бошњака развођем између Саве и Тамнаве ка Текеришу; Моравска I упућена је долином Тамнаве такође ка Текеришу. Ове две дивизије образовале су маневарску ударну групу за напад у непријатељев леви бок у долини Јадра. Мада није знао за покрет аустроугарског 8. корпуса, чији је маршевски циљ, стицајем околности, био исти као и српске Комбиноване дивизије — село Текериш, командант 2. армије генерал Степановић је, уочивши да планина Цер може имати пресудну улогу у предстојећој бици, самоиницијативно донео одлуку да у току ноћи овлада његовим гребеном. У духу те одлуке, издао је (15. августа по подне) усмено наређење заступнику команданта Комбиноване дивизије пуковнику Светиславу Мишковићу (командант дивизије се налазио на рекогносцирању) да што пре, по могућности још у току ноћи, заузме Косанин град — највећи врх на гребену Цера, истичући да од заузећа тог положаја зависи целокупна операција. У овој одлуци Степе Степановића лежи његова највећа заслуга за победоносан исход церске битке. Јер, да су његове дивизије наставиле марш ка долини Јадра, сутрадан би биле изложене бочном нападу аустроугарског 8. корпуса и доведене у врло незгодну ситуацију; церски маневар би био компромитован у самом почетку. Поступак генерала Степановића је — по речима Ж. Станисављевића — „изванредан пример где командант својом интуицијом надокнађује недостатак у подацима о непријатељу, па на основу сопствене замисли о његовом распореду и његовим намерама смишља свој сопствени поступак и издаје потребна наређења."

Поступајући по наређењу генерала Степановића, Комбинована дивизија је упутила 2. прекобројни пук, ојачан са једном пољском батеријом, преко Парлога и Велике лисине ка Тројану — крајњем источном вису на гребену Цера, од кога се у виду звезде спушта неколико коса, које опасују Текериш са три стране: једна се, под именом Водице, пружа у југозападном правцу до изнад Текериша, где се рачва у две нове косе — Гај и Борно поље; друга се спушта право на југ и образује Велику лисину, Малу лисину и Парлог; од ове косе одвајају се према истоку косе Дивич и Дуги рт; преко виса Кик, код села Текериша, огранци Цера се наслањају на вододелницу Саве и Тамнаве.

Наступајући преко Парлога ка Малој лисини, 2. батаљон 2. прекобројног пука је, тако рећи, нагазио на десну колону 21. ландверске дивизије на источним падинама Цера. Дошло је до огорчене блиске борбе која се све више распламсавала, јер је и једна и друга страна сукцесивно уводила у борбу нове батаљоне и пукове, онако како су пристизали. Са српске стране су, у овом страховитом ноћном судару којим је почела знаменита церска битка, учествовали 1, 2. и 6. прекобројни пук Комбиноване дивизије, а са аустроугарске 6, 8. и 28. пук 21. дивизије. Иако преморени форсираним маршевима од преко 40 километара, српски војници су, под вођством својих неустрашивих официра, буквално улетели у непријатељев борбени поредак, изазивајући у његовим редовима велики неред и панику. Аустроугарски официри су улагали очајничке напоре да би превладали почетну кризу и одбили силовите јурише српских батаљона и пукова. Чак се и командант 21. дивизије генерал Пшиборски борио у стрељачком строју, с пушком у руци, док је командант 28. пука пуковник Фридел погинуо бранећи положаје свога пука на Дивичкој коси. И на једној и на другој страни дошло је до велике гужве и мешања јединица; правилно ангажовање приспелих појачања по мраку и непознатом земљишту било је немогуће. Ужасна пуцњава и трубни знаци проламали су се источним падинама Цера у тихој августовској ноћи, изазивајући неописиву забуну и страх, јер се није знало ко, кога и одакле напада. Српске трупе су се, ипак, захваљујући великом ратном искуству, боље снашле на испресецаном и пошумљеном огранку Цера у тамној ноћи и — нападајући непријатеља с фронта, бокова и с леђа — успеле да потпуно растроје десну колону 21. дивизије и принуде је на неуредно повлачење према Дрини; неке њене јединице повукле су се на леву обалу Дрине и, ширећи панику, стигле чак до Брчког. Ипак је командант ове колоне генерал Панеш успео, истина са тешком муком, да заустави повлачење једног дела својих растројених трупа на гребену Цера и организује полукружну одбрану у рејону коте 348, источно од Тројана. Али, будући да није имао везе са суседним колонама, око подне је обавестио команданта 8. корпуса „да је немогуће даље остати на планини Церу и да ће,

уколико не наступе неке друге прилике, бити принуђен да се у току дана повуче ка селу Петковици да би дошао до хране и воде", што је, упркос наређењу команданта корпуса да остане на Церу, и учинио.

Церска ударна група српске 2. армије није искористила ту околност да у току 16. августа овлада целим гребеном Цера, надкрили аустроугарску 9. дивизију и доведе је у врло критичну ситуацију. Моравска I се налазила на маршу од села Каменице ка Текеришу, док је Комбинована дивизија сређивала своје преморене и десетковане јединице, јер је у жестоком ноћном судару изгубила 45 официра и 2.720 подофицира и војника, тј. половину официрског и трећину борачког састава. За то време, аустроугарска 9. дивизија је избила из долине Лешнице и, око 8 часова, са својим челним пуком предузела обухватни напад преко Гаја и Рашуљаче у леви бок 6. прекобројној пука, који је наступао према Борном пољу и Водицама. У исто време, непријатељеве батерије, пласиране на Рајином гробу и Рашуљачи, тукле су снажном бочном ватром 2. прекобројни пук на Парлогу и Малој лисини. Око 10 часова је 6. прекобројни пук био принуђен на повлачење (сви команданти батаљона овога пука били су избачени из строја), па се ради тога цела Комбинована дивизија морала повући на положаје Кривајска коса—Радонић брдо—Кик—кота 325, где ју је прихватио 5. прекобројни пук који није учествовао у ноћном бојУ. Тренутна криза у коју је запала Комбинована дивизија превладана је личном интервенцијом генерала Степановића, који је око 10 часова стигао на Кик, одакле је обједињавао рад Комбиноване и Моравске дивизије I позива, која је управо у то време пристизала на бојиште. Будући чврсто решен да непријатеља сломи нападом, он је издао усмено наређење команданту Моравске I генералу Гојковићу да предузме напад у правцу Поповог парлога, у циљу преотимања иницијативе, наглашавајући да ће и Комбинована дивизија, чим се среди, напасти непријатеља пред собом. У духу тог наређења, Моравска I је око подне отпочела наступање 1. и 2. пуком ка Спасовинама, а 3. пуком према Беглуку; 16. пук је образовао дивизијску резерву. Трећи пук је успео да заузме Беглук и одбаци непријатељеве снаге ка селу Југовићима.

Комбинована дивизија је тек у 13,30 часова упутила један батаљон 5. прекобројног пука са Кика у насилно извиђање према Тројану. Тај батаљон је, међутим, дочекан снажном ватром са Мале лисине и Парлога и принуђен да се повуче на полазни положај.

Покушај леве колоне 21. ландверске дивизије да притекне у помоћ десној колони, разбијеној у ноћном судару код Текериша, осујетила је Коњичка дивизија и делови Шумадијске I. Да би што сигурније заштитила унутрашња крила и бокове Шумадијске I и Комбиноване дивизије и расветлила ситуацију у Мачви, Коњичка дивизија је, 16. августа изјутра, предузела наступање у две колоне: левом (3. коњички пук и 3 пешадијска

батаљона) северном подгорином Цера, а десном (2 коњичка пука и пешадијска батаљона) преко села Петковице и Белог камена ка Добрићу. Лева колона је око 10 часова наишла код Скакалишта на претходницу помоћне колоне 21. ландверске дивизије, која се кретала према Тројану, и енергично је напала с фронта и оба бока. Изненађени блиском пушчаном и бочном артиљеријском ватром, аустроугарски војници су се разбежали на све стране, не обазирући се на очајничке покушаје официра да их зауставе и организују отпор; артиљерци су оставили топове, појахали запрежне коње и побегли. Додуше, командант колоне пуковник Хинке одржао се са једним пешадијским батаљоном и 5 батерија на Радловцу до 12 часова, када је издао наређење за повлачење ка Липолисту. Један пук Коњичке дивизије гонио је ову колону чак до Бобије и заробио две комплетне батерије (11 топова, 5 официра и 215 војника) и велике количине разног ратног материјала. „Покушај леве колоне 21. дивизије да садејствује нападу главне (десне) колоне ове дивизије" — пишу аутори Letzter-Kriega — „осујећен је изненадним нападом два српска коњичка пука на њену позадину и бокове; том приликом један батаљон је разбијен и две батерије изгубљене."

Десна колона Коњичке дивизије, која је наступала преко Петковице и Белог камена ка селу Добрићу, наишла је на 57. бригаду 29. дивизије баш када су њене трупе биле на застанку код села Маова. Приметивши непријатељеву пешадију на ливади између села Добрића и Маова (позади пешадије видела се артиљерија и комора), 3. батаљон 10. пука Шумадијске I, којим је командовао мајор Драгољуб Арсенијевић, неопажено се приближио на одстојање од око 600 метара и, управо у тренутку када је маса аустроугарских војника сложила пушке у купе и поседала позади њих, обасуо их снажном пушчаном и митраљеском ватром. Изненађени и збуњени, неки непријатељски војници су нагнали у бекство, док су други зграбили оружје и кренули у противнапад, који је изведен у неколико таласа и уз подршку артиљерије. Пошто тај противнапад није успео и пошто је изгубила око 1.000 људи (300 погинуло, 700 рањено и 100 заробљено), 57. бригада се готово потпуно растројена повукла према Шапцу; уз пут се, због нејасне ситуације, сукобила са суседном 58. бригадом, што је изазвало још већу забуну. На бојишту је оставила 6 муницијских кара, око 500 пушака и мноштво другог ратног материјала. Тако је осујећен пројектовани напад ове бригаде у леви бок Шумадијске I на положајима јужно од Шапца. Губици 3. шумадијског пука били су незнатни — 10 погинулих и 25 рањених војника и старешина.

На правцу Шабац—Коцељево ситуација се није развијала онако како је то било предвиђено наређењем српске Врховне команде. Наиме, налазећи се на челу својих трупа, командант Шумадијске I пуковник Стеван Хаџић, одустао је од пројектованог напада на Шабац, као и од ангажовања својих главних снага на затварању правца Шабац—Коцељево, што је нарочито било наглашено наређењем Врховне команде. Обавештен да

једна јака аустроугарска колона наступа од села Мајура према левом боку Шумадијске I, пуковник Хаџић је према Шапцу оставио само 11. пук I позива и 2 пољске батерије, а остале снаге почео да рокира на запад ка просторији на којој је дејствовала Коњичка дивизија. Када је у току рокирања примио извештај да се Коњичка дивизија уплела у борбу са две непријатељске нападне колоне и да је под своју команду ставила 5 батаљона и једну пољску батерију Шумадијске I, пуковник Хаџић је оценио да је командант Коњичке дивизије пуковник Бранко Јовановић правилно поступио. Стога се у свом даљем раду ограничио на појачавање Коњичке дивизије (упутио јој је у помоћ још 2 батаљона и једну батерију) и образовање ослонца за њену акцију. Захваљујући томе, Коњичка дивизија је успела не само да разбије 57. бригаду него и да спречи непосредно дејство 2. и 5. армије. Истина, самоиницијатива команданта Шумадијске I била је врло ризична, јер је пружала могућност непријатељевој шабачкој групи (ова група је имала 27 батаљона и 23 батерије) да крене у снажан напад од Шапца ка Ваљеву и компромитује пројектовани маневар Церске ударне групе. Будући да она то није учинила, већ се задовољила заузимањем напуштених српских положаја код села Мишара и Јевремовца, самоиницијатива пуковника Хаџића одиграла је врло значајну улогу.

На јужном крилу битачног простора иницијатива је била у рукама непријатељских трупа. Тамо су вишеструко надмоћније снаге 13. корпуса и 42. хонведске дивизије наставиле напад на српску 3. армију, која је била сведена на свега 18 батаљона, 3 ескадрона и 39 топова. Пошто није имао довољно снага да упорно брани цео фронт своје армије, генерал Штурм је груписао главне снаге у долини Јадра ради затварања правца Лозница—Ваљево, остављајући крила и бокове недовољно заштићене. Непријатељ је искористио ту околност и покушао да обухватним нападом заузме српске положаје код села Јаребица, али му то није пошло за руком; 3. армија је крајње пожртвовано бранила те положаје. Најчешће борбе вођене су на левом одсеку Дринске дивизије II позива (Липовица—Симино брдо) и на фронту Пушкаревац—Мајдан, где се налазила Дринска дивизија I позива. Силовити налети аустроугарских трупа одбијени су блиском пушчаном и картечном артиљеријском ватром, као и ангажовањем свих расположивих снага до последњег човека из резерве; напад на Пушкаревац одбијен је пушчаном ватром пионирске чете из дивизијске резерве.

Међутим, на левом армијском крилу ситуација се озбиљно погоршала. Тамо је 42. хонведска дивизија, уз садејство 13. пешадијске бригаде, савладала пожртвован отпор Крупањског одреда (непотпуна 3 батаљона 5. пука II позива), одбацила његове растројене трупе на Равно брдо код села Беле Цркве и отворила пут за продор у правцу Завлаке, Осечине и Пецке. Пошто је тиме био угрожен не само леви бок него и позадина 3. армије, генерал Штурм је у току ноћи повукао своје трупе на положаје Марјановића вис—Рађевски камен—Баштованско

брдо, код села Завлаке. Повлачење је извршено без узнемиравања, јер 42. хонведска дивизија није наставила маневарско-обухватну акцију у току ноћи. То је омогућило српској Врховној команди да благовремено привуче са Уба Моравску дивизију II позива ради парирања те акције.

На фронту Ужичке војске, 16. корпус аустроугарске 6. армије одбацио је црногорску Пљеваљску дивизију са Метаљке ка Пљевљима, док је 12. брдска бригада 15. корпуса упућена преко Сребренице ка Љубовији ради ојачавања крајњег десног крила 5. армије, које је наступало у правцу Пецке.

Већ првог дана церске битке српска Врховна команда је стекла велико, да не кажемо одлучујуће преимућство на северном крилу битачног простора, где је било тежиште њених напора. Наиме, разбијањем главне колоне 21. ландверске дивизије на источним падинама Цера и присиљавањем делова 9. корпуса 2. армије да се повуку у Шабац, лево крило 5. армије остало је откривено и изложено удару главних снага српске 2. армије. На супротном крилу код Крупња, где је било усмерено тежиште напора 5. армије, непријатељ је пропустио повољну прилику да у току ноћи 16/17. августа настави обухватно-маневарску акцију, обрушивши се у позадину 3. армије и на тај начин паралише напад 2. армије код Текериша.

Пошто је 5. армија била ангажовала све расположиве снаге у линијском распореду (на фронту од села Цуљковића до Љубовије, широком око 55 километара), њен командант није имао резерви да појача и потхрани своје разбијено лево крило. Ни генерал Поћорек није имао могућности да наредних дана битније утиче на ток битке потхрањивањем из дубине, већ само рокирањем снага дуж и позади битачног фронта. Стога се, чим је добио потпунија обавештења о „несрећи" 21. дивизије и догађајима код Шапца, обратио (16. августа увече) Врховној команди с молбом „да 2. армија укаже пуну помоћ притешњеном северном крилу 5. армије"; била је то његова главна и једина нада. Међутим, иако је у међувремену командант 2. армије, одазивајући се на молбу генерала Франка, издао наређење 4. корпусу да одмах крене за Шабац, Врховна команда није уважила Поћорекову молбу, већ је наредила 2. армији да настави што снажнију демонстрацију ради маскирања свог одласка на Источни фронт, упозоривши је „да се одређени рок за укрцавање не може мењати". После тога, генерал Ермоли је издао ново наређење команданту 4. корпуса „да своје трупе прикупи северно од Кленка, али да их не ангажује у рејону Шапца док претходно за то не добије одобрење". Очевидно је да аустроугарска Врховна команда, упркос свим запомагањима генерала Франка и Поћорека, није схватила сву тежину положаја у коме се нашла 5. армија већ првога дана церске битке.

Насупрот томе, српска Врховна команда се опрезно, али правилно прилагођавала ситуацији. На основу података које је добио од команданта 2. и 3. армије, војвода Путник се већ тога дана ослобађа заблуде о „северној опасности" и исправља

грешку коју је учинио претходног дана обустављањем започетог рокирања главних снага 1. армије на леву обалу Колубаре. Пошто се дефинитивно уверио да главна опасност прети из Босне и да се лево крило 3. армије налази у критичној ситуацији, Путник је реаговао наређењем: да 12. кадровски пук одмах одмаршује из Крагујевца у Ваљево и да се тамо стави на располагање команди 3. армије; да 1. армија хитно упути Моравску дивизију II позива са Уба на линију Јелина бреза—село Ставе—Совачки кик ради затварања правца који преко Пецке води ка Ваљеву и да још у току ноћи 16/17. августа рокира једну дивизију из Лазаревца на Уб; да 3. армија, са упућеним појачањима, спречи продор непријатеља правцем Пецка—Ваљево. Друга армија је имала задатак да дејствује по заповести од претходног дана. Без обзира на то што је Комбинована дивизија ове армије, после великог успеха који је постигла у ноћном бою код Текериша, морала да се повуче на линију Кривајска коса—Радоњић брдо—Кик, код ове дивизије није било битачне кризе јер непријатељ није ни покушао да се поврати на изгубљене положаје.

Као што се види, српска Врховна команда је потхрањивала најугроженије правце свежим снагама из дубине и на тај начин отклањала опасност од обухватног маневра непријатељеве Крупањске групе, а у исто време привлачила своју стратегијску резерву у рејон Уба да би са њом појачала Церску ударну групу и парирала евентуалне непријатељеве подухвате на правцу Шабац—Ваљево. Одлуке војводе Путника су, дакле, биле у складу са ситуацијом. Захваљујући томе, церска битка је већ првога дана била потенцијално добијена.

ОБОСТРАНА БОРБЕНА ДЕЈСТВА ДРУГОГА ДАНА ЦЕРСКЕ БИТКЕ

Церска ударна група се, 17. августа изјутра, припремала да предузме наступање гребеном Цера и Иверка, али ју је у томе предухитрила аустроугарска 9. дивизија, која је, у садејству са 16. пуком 36. дивизије, предузела напад на Беглук, где се налазио 3. пук Моравске I. Нападнут од надмоћнијих противничких снага с фронта и левог бока, а уз то изложен убитачној ватри артиљерије са Рајиног гроба и Рашуљаче, 3. моравски пук је био принуђен да се повуче, најпре у долину реке Церине, а потом на Илијино брдо. Заузимањем Беглука непријатељ је створио врло повољне услове за продор у незаштићени међупростор на споју унутрашњих крила 2. и 3. армије, као и да бочном артиљеријском ватром спречава наступање Комбиноване дивизије ка Тројану. После повлачења 3. пука са Беглука, Моравска I се нашла у врло незгодном положају, јер је непријатељева артиљерија са Беглука обасипала снажном ватром цео њен фронт и наносила јој осетне губитке. Због тога

је командант дивизије генерал Гојковић одлучио да целу дивизију повуче 3—4 километра уназад, на линију Калем—Илијино брдо, и да се чвршће тактички повеже са левим крилом Комбиноване дивизије на Кику, што је и учинио чим је пао мрак.

Комбинована дивизија је тек око 10 часова упутила 2. батаљон 5. прекобројног пука у насилно извиђање ка Тројану. У исто време, кренуо је преко Борног поља ка Текеришу 102. пук аустроугарске 9. дивизије. Приметивши густе стрељачке стројеве овога пука, командант 2. батаљона мајор Милутин Петровић, оставио је на Парлогу једну чету и два митраљеза са задатком да дејствују у леви бок непријатеља који наступа у правцу Текериша, а са осталим снагама наставио наступање ка Тројану. По доласку на Водице, вратио је још једну чету на Парлог ради бочног дејства против непријатељских снага које су већ подилазиле Кику. Захваљујући томе, трупе 102. непријатељевог пука, тучене снажном пешадијском и артиљеријском ватром с фронта и левог бока, биле су принуђене да обуставе напад и да се у нереду повуку на полазне положаје. Чим је добио извештај да је напад на лево дивизијско крило одбијен, генерал Рашић је од трупа 2. и 5. прекобројног пука образовао десну нападну колону и наредио јој да одмах крене ка Тројану и заузме га. Ова колона је, не наилазећи ни на какав отпор непријатеља, до 15,30 часова овладала Малом и Великом лисином, Водицама и Парлогом. Око 17 часова непријатељ је предузео напад од Косаниног града ка Тројану, али је тај напад одбијен после краће борбе у којој је погинуо мајор Милутин Петровић. Заузимањем Тројана, Комбинована дивизија је створила погодан ослонац за даље наступање гребеном Цера, наткрилила леви бок 9. дивизије и принудила је да заштити тога бока посвећује посебну пажњу. „Од тада" — пишу аутори Letzter-Kriega — „заштита левог бока 9. дивизије била је Ахилова пета њеног борбеног поретка. Уколико се српска Комбинована дивизија померала напред на гребену Цера, утолико се више морало мислити на бочну заштиту. Упркос томе, није се могло спречити да сви борбени поступци левог крила и центра 9. дивизије буду изложени бочној ватри са висова Цера."

Међутим, Церска ударна група је тога дана пропустила веома повољну прилику да, једновременим фронталним и обухватним нападом, разбије усамљену 9. дивизију (21. ландверска дивизија још није била оспособљена за борбу), набаци њене трупе на теснац реке Лешнице и практично реши исход церске битке. Уместо тога — каже М. Раденковић — „догодила се једна тактичка аномалија, а то је напад усамљене 9. дивизије на две дивизије (Моравску и Комбиновану) српске 2. армије". Њене трупе су, уз садејство једног пука 36. дивизије, успеле да заузму Беглук , принуде Моравску I да одустане од намераваног напада гребеном Иверка и да се повуче на полазне положаје. Тиме је створила драгоцено време генералима Франку

и Пећореку да предузму неопходне мере за парирање српског церског маневра; то време, међутим, није рационално искоришћено.

Коњичка дивизија је и другога дана церске битке сјајно извршила свој задатак захваљујући смелим и самоиницијативним дејствима 2. и 3. коњичког пука. Други коњички пук, који је око 15 часова упућен са Белог камена ка Слепчевићу ради пресецања везе између Шапца и Лешнице, пресекао је железничку пругу Шабац—Лозница и на железничкој станици Дубље напао је један аустроугарски батаљон, који се возом пребацивао за Лозницу, и принудио га да се врати у Шабац. Наступајући за једном колоном 21. ландверске дивизије која се повлачила према Прњавору, 3. коњички пук је извршио дубок продор у непријатељеву позадину, заузео село Прњавор, а потом наставио гоњење разбијених делова 21. дивизије у правцу понтонског моста на Дрини и том приликом заробио једну батерију. Поменути непријатељски делови дочекани су пушчаном ватром сопствених трупа које су штитиле мост и на тај начин спречени да пређу на леву обалу Дрине. У међувремену је 3. коњички пук добио наређење да се врати у састав дивизије. На повратку је, међутим, био опкољен од вишеструко надмоћнијих аустроугарских снага између села Петковице и Прњавора и принуђен да прими борбу у окружењу под врло неповољним околностима. Ипак му је пошло за руком да се, вештим коришћењем покривеног и пошумљеног земљишта, одржи до дубоко у ноћ, када се неопажено провукао кроз непријатељеве предстраже и у зору стигао у састав дивизије. Сачувана аустроугарска архивска грађа потврђује да је активно дејство 2. и 3. коњичког пука током 17. августа онемогућило непосредну везу између 2. и 5. армије, унело неред и пометњу у позадину 21. дивизије и за више часова одложило њено поновно ступање у борбу.

На правцу Шабац—Коцељево иницијатива је била у рукама српских трупа. Шумадијска I напала је двоструко јаче снаге аустроугарског 9. корпуса на јужној ивици Шапца. Прецизна ватра њених батерија разлупала је понтонски мост на Сави и изазвала панику у коморама 9. корпуса, које су почеле да се повлаче у великом нереду. То је подстакло српске нападне колоне да енергично крену напред и просто налете на утврђене непријатељске положаје јужно од Шапца. Лева побочница Шумадијске I (19. пук и једна пољска батерија), која се кретала у правцу села Јевремовца, принудила је противничке снаге да напусте село Јевремовац и повуку се на југозападну ивицу Шапца. Наступајући преко отвореног и јако туученог земљишта, њене трупе су пред мрак допрле до непријатељских препрека на самој ивици града и припремале се за ноћни јуриш. Лева колона (10. пук и 4 батерије), која је имала задатак да преко села Горње Врањске и Причиновића избије на Потес, потпала је под убитачну пешадијску и артиљеријску ватру код села Причиновића и принуђена да залегне на брисаном простору. Будући

да нису имали довољно пионирског алата, војници су били принуђени да, тако рећи, голим рукама праве најнужније заклоне. Непријатељ је то приметио, па је око 18 часова прешао у противнапад, подржан ураганском ватром тешке артиљерије са Турског гробља и монитора Дунавске флотиле са Саве. Лева колона је, ипак, уводећи у борбу све расположиве снаге, успела да се одржи на достигнутој линији. Десна колона (11. пук и 3 батерије) је предузела наступање правцем село Церовац—Јеленче—Мишар, одбацила непријатељеве снаге (3 ландверска батаљона) са положаја код села Јеленче и око подне избила испред Мишара, где је заустављена прецизном ватром аустроугарске артиљерије. Због осетних губитака (преко 330 људи избачено из строја) и очевидне велике бројне надмоћности противника, генерал Степановић је одобрио одлуку команданта дивизије да обустави напад и после пада мрака повуче своје трупе на линију Мишар—Потес—Јевремовац.

Неки војни историчари сматрају да је напад Шумадијске I на Шабац са оперативног гледишта био нецелисходан. Међутим, ако се тај напад посматра са ширег, савезничког становишта, онда се та оцена не може прихватити. Јер, ваља имати на уму чињеницу да је напад Шумадијске I на Шабац непосредно утицао на догађаје у Галицији. Наиме, обавештен о томе нападу, командант аустроугарске 2. армије издао је тога дана наређење генералу Тершћанском „да ангажује 4. корпус у борбама код Шапца, без обзира на предвиђено време за транспорт у Галицију." Пошто се и начелник штаба Врховне команде, истина „тешка срца", сложио са том неминовношћу, главне снаге 2. армије уплеле су се у операције јужно од Саве, упркос настојањима Врховне команде да то на сваки начин избегне. Овим је, у ствари, реализован циљ који је војвода Путник поставио у уводом делу заједничког операцијског плана српске и црногорске војске, истакавши: „С обзиром на општу војничку и политичку ситуацију зараћених европских држава и наше односе према државама Тројног споразума у овом европском рату, *улога српске и црногорске војске састоји се у томе да привуку и привежу за себе што јачу аустроугарску снагу како би она била што ослабљенија према Русији*" (подвукао С.С.).

Ситуација на фронту српске 3. армије тога дана је била врло критична. Пред њеним завлачким положајима налазила се 36. дивизија 13. корпуса, а на левом боку тих положаја, који нимало нису били погодни за одбрану, Крупањска маневарска група (42. хонведска дивизија, 13. пешадијска и 11. брдска бригада), дакле, троструко јаче снаге; Моравска дивизија II позива стигла је 17. августа ујутро у рејон Ваљева, па се на њену помоћ могло рачунати тек 18. августа око подне. На срећу, непријатељ није искористио ту околност, јер је командант 36. дивизије упорно захтевао „да се његовим трупама дозволи неопходан одмор"; генерал Ремен је усвојио тај захтев. Због тога се и Крупањска група током 17. августа, углавном, ограничила на извиђачку делатност и локалне нападе. Најснажнији

напад извршила је 13. пешадијска бригада на фронту Солдатовића гајеви—кота 372, где се налазило лево крило Дринске дивизије I позива. Трупе ове бригаде заузеле су Солдатовића гајеве и око 16 часова подишле српским рововима у рејону коте 372 на свега 200 метара, али је њихов напад одбијен интервенцијом једног батаљона 6. пука I позива из дивизијске резерве. Непријатељ се, међутим, прикупио на Солдатовића гајевима и пред сам мрак извршио нов силовит јуриш. Овај јуриш одбијен је ангажовањем последњег батаљона из дивизијске резерве, који је уведен у борбу у тренутку када је одбрана коте 372 почела да се колеба и напушта своје ровове. Снаге 42. хонведске дивизије задржале су се на пола пута између Крупња и Завлаке, далеко од главног положаја Дринске I. На правцу Љубовија—Пецка, група генерала Иштвановића није успела да одбаци српске заштитнице са утврђених положаја југозападно од Пецке. Њене снаге су тек пред вече заузеле Дуго и Сенокос и присилиле Љубовијски одред (2 батаљона III позива) да се повуче на Прослап. Овај значајан положај остао је у рукама српских трупа само захваљујући томе што командант 12. брдске бригаде генерал Ајслер није прихватио затхев команданта 5. армије да продужи наступање ка Прослапу, већ је своје трупе усмерио ка Рогачици, у духу наређења генерала Поћорека.

На фронту српске Ужичке војске током 17. августа није било значајнијих промена: главне снаге аустроугарског 16. корпуса скренуле су на правац Рудо—Прибој, остављајући на пљеваљском правцу само 8. брдску бригаду, док је 15. корпус делом снага напао десну колону Шумадијске дивизије II позива и принудио је да се повуче ка селу Гостиљу.

Када је 17. августа добио подробније податке о поразу 21. ландверске дивизије на источним падинама Цера, генерал Поћорек се поново обратио Врховној команди с молбом да 2. армија изврши „најбрже могући продор" преко Шапца и на тај начин помогне 5. армији да преброди кризу у коју је запало њено лево крило. На овај захтев, који је примила за време транспорта за Пшемисл, Врховна команда је одговорила „да је 2. армија овлашћена — уколико је то неопходно потребно за постизање одговарајућег успеха — да употреби цео 4. корпус за продор преко Шапца". Из личног писма које је Поћорек упутио 18. августа свом пријатељу генералу Болфрасу, види се да је он био чврсто уверен да ће напад 4. корпуса и 29. дивизије 9. корпуса, општим правцем Шабац—Ваљево, решити све оперативне проблеме тренутка. У том писму се, између осталог, каже: „Код 6. армије иде се, иако полако, ипак напред, док ми 5. армија од прекјуче унеколико причињава бригу. Она је својом офанзивом, као што се могло и очекивати, привукла на себе главнину српске војске, што само по себи не би још представљало никакву несрећу. Али, њено лево крило (21. дивизија) је већ једном подбацило, а Срби су — мора се признати — врло ваљани. Надајмо се да ће данашњи удар Тершћанског са три дивизије тамо дефинитивно отклонити претећу опасност." Чврсто уверен да ће напад генерала Терштанског од Шапца решити битку у корист Балканске војске, Поћорек је одлучио да све јединице 5. армије продуже напад. Са том одлуком сложио се и командант ове армије генерал Франк. Убрзо је, међутим, добио обавештење да је 8. корпус неспособан за нападна дејства, па је ради тога био присиљен да мења своју одлуку и изда ново наређење да само 13. корпус продужи напад.

Анализирајући пажљиво све извештаје који су приспели током 17. августа, војвода Путник је дошао до правилног закључка да ће неповољна ситуација на левом крилу 3. армије бити поправљена чим пристигне Моравска дивизија II позива, која је усиљеним маршем хитала ка Пецкој, и да је у датој ситуацији најважније потући непријатељске снаге на Церу и Иверку, обезбеђујући десни бок Церске ударне групе везивањем непријатеља код Шапца и спречавањем пребацивања његових нових снага преко Саве у рејону Обреновца; неповољна ситуација на фронту црногорске Пљеваљске дивизије није га забрињавала, јер је био уверен да ће притисак Ужичке војске у правцу Вишеграда и мере које је предузео командант Ибарске дивизијске области, отклонити опасност која је запретила тој дивизији. У складу с тим, одлучио је да ојача Церску ударну групу Тимочком дивизијом I позива, а Обреновачки одред једним пешадијским пуком и дивизионом артиљерије из Дунавске дивизије I позива, као и да своју стратегијску резерву (Тимочку II) привуче на Уб. Одговарајућа наређења за спровођење ове одлуке издата су 17. августа увече.

Мада се сви војни историчари слажу у општој оцени да је српска Врховна команда и другог дана битке правилно ценила ситуацију и благовремено реаговала на догађаје, неки јој, ипак, замерају што је још увек сувише опрезно слабила северни фронт и што није јасно назначила где и како ће се ангажовати Тимочка I, коју је упутила у село Велики Бошњак и ставила на располагање команданту 2. армије. Прва замерка, изречена после рата, када су карте обе стране лежале отворене на столу, не узима у обзир околност да Врховна команда није имала поуздане податке где се налази 16. корпус аустроугарске 6. армије. Зато је опрезност војводе Путника, када је у питању северни фронт, потпуно разумљива. Што се друге замерке тиче, ваља рећи да она не почива на чврстим темељима. Пре ће бити да је Путник исправно поступио што је, у погледу ангажовања Тимочке I, оставио потпуно одрешене руке изванредном Степановићу, јер се он налазио, тако рећи, у првим борбеним редовима и имао непосредан увид у развој ситуације.

ОГОРЧЕНЕ БОРБЕ КОД ТЕКЕРИША, ШАПЦА И ЗАВЛАКЕ ТРЕЋЕГА ДАНА ЦЕРСКЕ БИТКЕ

Трећега дана битке командант аустроугарске Балканске војске намеравао је да снажним нападом 13. корпуса 5. армије, на јужном, и 4. корпуса 2. армије, на северном крилу битачног фронта, обухвати оба бока главних снага српске војске и реши битку у своју корист. Према том плану, требало је да 8. корпус активним дејствима задржава српски центар на Церу и Иверку и олакша обухватни маневар крилних група. За реализацију овога плана ангажовано је осам дивизија и четири комбиноване бригаде (115 батаљона, 18 ескадрона и 400 топова), према шест пешадијских и једне коњичке српске дивизије (94 батаљона, 30 ескадрона и 108 топова). Ситуација се, међутим, није развијала онако како је замислила команда аустроугарске Балканске војске.

Насупрот Пођореку, који покушава да битку реши на крилима битачног фронта, војвода Путник и даље сматра да се кључ за то решење налази на центру и да је у датој ситуацији најважније укочити оба крака Пођорекових клешта док Церска ударна група не сломи непријатељеве снаге на Церу и Иверку.

Мада су оба српска крила успела да зауставе напад Пођорекових крилних група, главне снаге 2. армије нису сломиле отпор усамљене 9. дивизије на Церу и Иверку. Наиме, команданти дивизија су тек по подне успели да ускладе свој рад и предузму општи напад. Међутим, десна колона Комбиноване дивизије, која је имала задатак да наступа гребеном Цера и заузме Косанин град, задржала се у висини Тројана до 17 часова, очекујући да се испуни напад леве колоне у правцу Рашуљаче. Непријатељ је искористио то оклевање и бочним противнападом зауставио наступање ове колоне на пола пута између Тројана и Косаниног града. Ишло му је наруку и велико невреме, које је у 18,30 часова захватило планину Цер, расквасило и раскаљало земљиште у толикој мери да је командант колоне био принуђен да обустави напад.

Лева колона Комбиноване дивизије је, такође, сувише оклевала и чекала да се испуни напад десног крила Моравске I, тако да су њене снаге отпочеле наступање тек у 15,30 часова правцем Кик—Борно поље—Рашуљача. Наступање се одвијало без већих напора захваљујући обухватном дејству 1. прекобројног пука, чије су трупе надкрилиле непријатељеве делове на Борном пољу, Гају и Рашуљачи. До 18,30 часова ова колона је заузела Гај и Преки рт и подишла Рашуљачи, где је застала због јаке временске непогоде која је у том тренутку захватила Цер. Пошто се убрзо спустио мрак, њене трупе су заноћиле на достигнутој линији.

Главна колона Моравске I (1, 3. и 16. пук са 6 батерија) енергично је кренула напред тек после интервенције команданта 2. армије, заузела Беглук и око 17,30 часова избила пред

Спасовине, где је дочекана снажном пушчаном и артиљеријском ватром. Упркос томе, њене трупе су из покрета предузеле напад и на јуриш заузеле овај значајан положај, али су се ту зауставиле због јаког невремена. Користећи ту околност, непријатељ је покушао да противнападом поврати изгубљене положаје. Пошто му то није пошло за руком, повукао се на Велику главу (кота 367), важан положај на споју унутрашњих крила Комбиноване и Моравске дивизије I позива. Тај положај је остао у његовим рукама захваљујући неактивности десне колоне Моравске I, која је око 15,30 часова предузела наступање у правцу села Југовића, али је из неразумљивих разлога убрзо враћена на коту 325 са задатком да се тамо добро утврди и упорно брани.

Тако је Церска ударна група, иако је имала двоструку бројну надмоћност и знатно повољнији распоред, пропустила прилику да у току 18. августа потуче усамљену 9. дивизију. Истина, њене трупе су преотеле оперативну иницијативу, принудиле ову непријатељеву дивизију на пасивну одбрану и надмоћнијим снагама обухватиле оба њена крила. Упркос томе, командант 9. дивизије фелдмаршал Шајхенштул, обавештен да 4. корпус незадрживо надире у правцу Текериша, задржао је своје трупе на линији Велика глава—Рајин гроб—Рашуљача—Косанин град и на тај начин их гурнуо у сигуран пораз.

На северном крилу битачног фронта, група генерала Тершћанског (45 батаљона и 29 батерија), напала је, 18 августа изјутра, Шумадијску дивизију I позива на положајима Мишар—Потес—Јевремовац. Подржане снажном ватром артиљерије са леве обале Саве, трупе 31. дивизије су се у самом почетку напада уклиниле у центар српског одбрамбеног положаја код села Причиновића. Због тога је Шумадијска I око 9 часова отпочела да се повлачи на десну обалу реке Думаче, да би избегла концентричан удар надмоћнијих непријатељевих снага. Под утицајем почетног успеха, извојеваног без много напора, генерал Тершћански је обавестио команданта 2. армије о „пуном повлачењу противничких снага" и својој намери да без задржавања продужи наступање до реке Добраве. Његове трупе су, међутим, убрзо дочекане изненадном и веома снажном ватром Шумадијске I, која није била одступила далеко на југ, како је мислио генерал Тершћански. Због осетних губитака и деморализације која је том приликом захватила челне пукове 29. и 31. дивизије, генерал Тершћански је био принуђен да целу групу заустави на линији Мишар—Доња Врањска—Добрић, удаљеној око 20 километара од угроженог левог крила 5. армије. На тај начин, обухватна акција 4. корпуса у коју је Пођорек полагао главну наду, није испољила никакав утицај на ток операција на фронту 5. армије, јер је „запрека коју је Шумадијска дивизија иставила групи генерала Тершћанског остала потпуно нетакнута" (Letzter-Krieg, I, стр. 130). Леви крак Пођорекових клешта остао је потпуно отворен.

Обавештена да се Шумадијска I повукла на реку Думачу, Коњичка дивизија је одустала од планираног чишћења Мачве и прешла у одбрану на линији Брестовац—Раскршће—Метковић

са циљем да са те линије штити леви бок Шумадијске дивизије I позива.

На јужном крилу битачног фронта, снаге 13. корпуса (39 батаљона, 8 ескадрона и 126 топова) напале су 18. августа ујутро српску 3. армију (22 батаљона, 4 ескадрона и 66 топова) на завлачким положајима. Тринаеста пешадијска бригада обновила је, уз помоћ 42. хонведске дивизије, напад на Солдатовића гајеве, с намером да обухвати лево крило Дринске I на Баштованском брду. Ангажујући све расположиве снаге, Дринска I је успела не само да заустави тај напад већ и да, око 10 часова, пређе у противнапад и одбаци поменуту непријатељеву бригаду на висове југоисточно од Крупња, где је током целога дана остала неактивна због бојазни од бочног напада Моравске дивизије II позива, чије су трупе почеле да пристижу на простор североисточно од Пецке. Пошто је повлачењем 13. пешадијске бригаде откривен јужни бок 42. хонведске дивизије, ова дивизија није извршила свој „брижљиво припремани напад", већ се током целога дана ограничила на дејство артиљерије. Тиме је, у ствари, напуштена идеја обухватног маневра против левог крила 3. армије и тежиште напада померено према центру њеног одбрамбеног положаја.

Више успеха имале су трупе 36. дивизије и 11. брдске бригаде, које су напале десно крило и центар 3. армије на положајима код Завлаке. После оштрих борби које су вођене током целога дана, 36. дивизија је обухватним нападом потисла (у 17,30 часова) десно крило Дринске II (2 батаљона, 1 пионирска чета и 1 брдска батерија) са Марјановића виса ка Овчаревцу. Тиме је практично била прекинута веза између 2. и 3. армије и угрожена комуникација Завлака—Осечина—Ваљево, на којој је базирала 3. армија. Поменуте српске трупе измакле су из руку старешина и у нереду одступиле на Ратковац. Међутим, напад 11. брдске бригаде на лево крило Дринске II претрпео је неуспех. Управо у тренутку када су стрељачки стројеви ове бригаде, око 18 часова, подишли српским рововима у рејону Гробља на 200—300 метара, подухваћени су уздужном ватром 5. пољске батерије и натерани у бекство.

На фронту Ужичке војске у току 18. августа није било значајнијих догађаја, јер генерал Поћорек, упркос опоменама Врховне команде, није хтео да изда заповест за општи напад 6. армије пре него што она потпуно не заврши груписање својих трупа.

Док је аустроугарска Врховна команда у Пшемислу са забрињом пратила развој догађаја на српском ратишту, дотле је генерал Поћорек, заваран оптимистичким извештајима 2. армије, и на крају трећега дана битке био чврсто уверен у победу својих трупа. Када је, око 16 часова, примио извештај генерала Тершћанског о „пуном повлачењу непријатеља" пред 4. корпусом, Поћорек је у свом дневнику записао: „Сада чврсто верујем да је овим ударом решена битка 5. армије у нашу корист", а потом честитао генералу Тершћанском „на његовом лепом успеху, по-

стигнутом на рођендан Његовог величанства" (Фрање Јосипа, прим. С.С.). Обрадован поменутим извештајем, који није био у складу са стварном ситуацијом, Поћорек је сковао замашан план да реши церску битку дејством крила. Тим планом је било предвиђено да 5. армија настави надирање у правцу Ваљева, да 2. армија изврши широк обухват према Убу, а 6. армија према Ужицу. „Рачунало се" — кажу аутори Letzter-Kriega — „са једним ширим и дубљим продором, који би подстакао Бугаре да уђу у рат."

У духу тог плана, командант 5. армије, обавештен да ће група генерала Тершћанског предузети, 19. августа изјутра енергичан напад у правцу Текериша, издао је наређење својим десетковаиим трупама да продуже напад: 9. дивизија правцем Текериш—Кик—Букова глава—Влашић, а остаци 21. дивизије гребеном Цера; 13. корпус је добио задатак да дејствује према заповести од претходног дана и помогне напад 9. дивизије. Овако крупан превид у процени ситуације, гурнуо је 9. дивизију у сигуран пораз, који ће за собом повући пораз читаве 5. армије.

За разлику од генерала Поћорека, који је све своје наде полагао у дејство крила, војвода Путник је чврсто остао при својој одлуци да решење битке тражи на центру битачног простора. Ситуација на фронту 3. армије није га забрињавала, јер је Моравска дивизија II позива на време ојачала угрожено лево крило ове армије. Код Шапца је Шумадијска I укочила напад групе Тершћанског и успешно заштитила десни бок Церске ударне групе. Из приспелих извештаја се, додуше, видело „да је Коњичка дивизија јако заморена и да би јој требало поткрепљење". Што се северног фронта тиче, оцењено је да непријатељ на том фронту само демонстрира. Следствено таквој процени ситуације, Врховна команда је наредила: да 2. армија упути Тимочку дивизију I позива, уколико није хитно потребно да се та дивизија употреби према Шапцу, преко Текериша на лево крило Моравске I, да Ужичка војска јаче осматра и обезбеди правац Рогачица—Ваљево, ојачавањем снага које се налазе на Дебелом брду; да остале јединице дејствују по наређењима која су им издата претходног дана.

Неки српски војни историчари замерају Путнику што је својим наређењем ставио команданта 2. армије у дилему у погледу употребе Тимочке I, јер није искључио могућност да се ова дивизија употреби према Шапцу. Према тим схватањима требало је, без икаквог двоумљења, ову дивизију употребити за дејство у леви бок непријатеља у долини Јадра, у складу са идејом маневра за церску битку, а према Шапцу упутити Тимочку дивизију II позива. Осим тога, Путнику се замера што није доследно поступио у складу са правилном проценом ситуације о демонстративном држању непријатеља на северном фронту и са тог фронта скинуо Дунавску дивизију I позива ради ојачавања снага на тежишту битке. Ма колико ове замерке изгледале логичне, ваља имати на уму околност, да је војвода Путник, свестан чињенице да су људске и материјалне резерве

Србије у односу на непријатеља веома мале, сматрао да српска војска не сме претрпети пораз и да је много боље постићи мањи успех него ризиковати пораз. Стога је његова опрезност потпуно разумљива. Он не сме да оголи северни фронт, јер нема поузданих података о јачини и намерама непријатељских снага груписаних према том фронту. Та неизвесност га је принудила да последњу дивизију из своје стратегијске резерве и даље задржи у рејону Уба. Што се употребе Тимочке дивизије I позива тиче, Путник би најцелисходније поступио да је остао при свом наређењу од претходног дана, којим су команданту 2. армије остављене одрешене руке у погледу употребе ове дивизије. Налазећи се на тежишту битке, генерал Степановић је управо тога дана увече дошао до закључка „да непријатељ на Церу и Иверку почиње да попушта" и да, према томе, сазревају услови за гоњење. Обавештавајући о томе Врховну команду, Степа је изнео изврсну замисао како би требало гонити пораженог непријатеља, истичући да ће са Комбинованом и Моравском дивизијом I позива предузети фронтално гоњење гребеном Цера и Иверка, а у исто време упутити Коњичку и Тимочку дивизију I позива у паралелно гоњење северном подгорином Цера ка Лешници, са задатком да нападају непријатељева крила и бокове и овладају понтонским мостовима на Дрини пре него што његове трупе тамо стигну. Степа је, дакле, имао у виду комбиновано гоњење, којим се постижу највећи резултати. На жалост, овај предлог је стигао у Врховну команду сувише касно, када је већ било издато наређење о употреби Тимочке I на левом крилу Моравске дивизије I позива.

„СВЕ НАТРАГ ПРЕКО ДРИНЕ"
(ЧЕТВРТИ ДАН ЦЕРСКЕ БИТКЕ)

Четвртог дана церске битке Пођорек је форсирао напад 4. корпуса 2. армије од Шапца ка Ваљеву и 6. армије из Босне и Санџака према Ужицу, у нади да ће на тај начин олакшати критичан положај 5. армије и преокренути ситуацију у своју корист. У духу тог плана, група генерала Тершћанског (7, 29, 31. и 32. дивизија) напала је, 19. августа ујутро, Шумадијску I на фронту од села Церовца до Метковића. Уверене да су Срби у току ноћи напустили своје положаје на реци Думачи, поменуте дивизије су наступале у маршевским колонама све док њихови челни пукови нису дочекани изненадном ватром добро укопаних и вешто маскираних трупа Шумадијске I на положајима код Шанчева и Лексића Механе. Претходнички пук 31. дивизије, који је наступао преко Шанчева и Горње Врањске ка селу Синошевићима, изненада је обасут пешадијском и артиљеријском ватром 12. шумадијског пука са положаја на Шанчевима, од које је претрпео тешке губитке — 240 људи избачених из строја. Гужва

и хаос у редовима овога пука, толико су деморалисали команданта 31. дивизије да је, око 10,30 часова, издао наређење за повлачење целе дивизије ка селу Причиновићу. Међутим, лево дивизијско крило (3. и 44. пук), које није потпало под ватрени препад српских трупа, није поступило по том наређењу, већ је предузело снажан напад на спој унутрашњих крила 11. и 12. пука Шумадијске I, који је заустављен тек после увођења у борбу дивизијске резерве. Око 11 часова непријатељ је поново покушао да пробије фронт Шумадијске I, али му то није пошло за руком. Челни пук 32. дивизије, која је наступала лево од пута Шабац—Ваљево, такође је, потпао под изненадну ватру 11. шумадијског пука са положаја код Лексића Механе и претрпео велике губитке. Трупе ове дивизије су, ипак, наставиле наступање, али су у два маха биле присиљене да узмичу назад: први пут због прецизног дејства српске артиљерије, а други пут да би избегле ватру сопствене артиљерије под коју су потпале.

Пратећи ток борбе са торња шабачке цркве, генерал Тершћански је, чим је добио извештај да се 31. дивизија уплела у тешку борбу, издао наређење 29. дивизији (ова дивизија је наступала преко Белог камена и села Десића ка Текеришу) да заокрене свој борбени поредак према истоку и нападне леви бок Шумадијске I код села Горње Врањске. Била је то не само тактичка, већ и оперативна грешка, јер је главна колона 29. дивизије, скренувши на исток, избила пред фронт 31. дивизије. То је принудило генерала Тершћанског да обустави напад целе групе. Шумадијска I је искористила ту околност и, пошто је изненадним ватреним препадом унела пометњу у редове 31. и 32. дивизије, неометано се повукла на десну обалу реке Добраве, да би избегла концентричан напад вишеструко надмоћнијих непријатељевих снага. Тако је ова дивизија укочила напад групе Тершћанског и четвртог дана битке одиграла изузетно значајну улогу. Јер, ваља имати на уму околност да је само протезање фронта 2. армије (на дужини од око 30 километара фронт ове армије био је окренут према северозападу, а осталим делом, широким око 15 километара, према западу) нудило групи Тершћанског повољне услове да снажним притиском разломи онај део фронта који је био окренут према северозападу, обрушши се у позадину главних снага 2. армије и анулира све њене дотадашње успехе на Церу и Иверку. Међутим, захваљујући вештим и добро вођеним одбрамбеним дејствима Шумадијске I, генерал Тершћански је стекао утисак да се пред њим налазе три српске дивизије, па је одложио напад за следећи дан, када ће његов маневар постати беспредметан.

Због повлачења Шумадијске I на реку Добраву, и Коњичка дивизија се повукла на линију Белег—Стари Виногради—Синошевић, образујући фронт не само према северу него и према истоку. Ту је током целога дана остала неактивна, јер командант дивизије није био у току догађаја који су се одигравали на Церу и Иверку.

На десном крилу аустроугарске 5. армије, 13. корпус није

имао свежих снага да развије успех који је постигао претходног дана заузимањем Марјановића виса. Истина, његово лево крило (36. дивизија и 11. брдска бригада) напало је, 19. августа изјутра, Дунавску дивизију II позива (свега 7 батаљона и 28 топова) на положајима код Завлаке. Међутим, управо у тренутку када се његова пешадија, подржана снажном ватром целокупне артиљерије, примакла на јуришно одстојање командант корпуса је добио наређење да свом снагом нападне у правцу севера ради олакшања ситуације на фронту 8. корпуса. У току припрема за извршење тог наређења, стигло је обавештење „да ће 8. корпус, ако буде остао без подршке, морати одступити на висове код Лешнице и да се, у том случају, 13. корпус има повући на висове источно од Лознице". Генерал Ремен је, ипак, наставио припреме за напад у духу претходног наређења све до 16 часова, када је примио дефинитивну заповест за повлачење. Обухватно-маневарска акција непријатељеве Крупањске групе, која је претходног дана задавала војводи Путнику велику бригу, сасвим се угасила. Будући да је на свом десном боку имала претходницу Моравске II, ова група је целога дана остала неактивна, да би у току ноћи отпочела повлачење према Лозници. Сви покушаји Иштвановићевог одреда да продре преко Прослапа и Рожња ка Пецкој, претрпели су неуспех.

Мада је у току дана добио обавештење „да непријатељ журно повлачи трупе и возове друмом Завлака—Крупањ", командант 3. армије генерал Штурм је задржао ранију опрезност у раду, јер се бојао да непријатељ врши то повлачење ради новог груписања снага за настављање напада. Истина, он је тога дана привукао довољно снага на опасно угрожено десно крило и, после оштре борбе прса у прса, око 19,30 часова повратио Марјановића вис, али његове преморене трупе нису имале физичке снаге да одмах предузму гоњење непријатеља, који се у току ноћи ужурбано повлачио ка Лозници. Тиме је, у ствари, завршена веома значајна улога српске 3. армије у церској бици; њена упорна одбрана створила је услове главним снагама 2. армије да успешно изведу церски маневар и реше битку у корист српске војске.

Дејства аустроугарске 6. армије нису имала никакав утицај на ток церске битке. Истина, њене главне снаге су тога дана прешле Лим код Рудог и Прибоја, а помоћне (8. брдска бригада) заузеле Пљевља и кренуле према Пријепољу. Међутим, 15. корпус је цео дан вршио груписање снага за напад на српске положаје код Старог Брода и Вишеграда, не испољавајући никакву активност.

Док је напад крилних група аустроугарске Балканске војске четвртог дана церске битке потпуно осујећен, дотле су главне снаге српске 2. армије коначно потукле 8. корпус 5. армије на Церу и Иверку, где је пало решење битке. Наиме, још у току ноћи, тачније у четири часа изјутра, десна колона Комбиноване дивизије заузела је Косанин град — највећи врх Цера, и тиме створила врло повољне услове да, настављањем обухватног маневра, опасно угрози леви бок 9. дивизије. Међутим, трупе ове

колоне су убрзо наишле на жилав отпор делова 9. дивизије, којима је притекла у помоћ група од 5 батаљона 21. ландверске дивизије, којом је непосредно командовао генерал Панеш. Због тога, као и због велике преморености људства и несташице артиљеријске муниције, ова колона — упркос изричитом наређењу команданта дивизије „да одмах отпочне гоњење непријатеља без обзира на глад, умор и остале незгоде" — није могла то да учини, већ је била присиљена да фронталним нападом ломи отпор противничких заштитница на уском гребену Цера и губи драгоцено време. Када је њена претходница, око 14 часова, савладала жилав отпор противничких снага (3 чете и 2 митраљеза) на Веселиновом врху и приметила на Бобији велики бивак од свих родова оружја, командант колоне је обуставио наступање и задржао своје главне снаге на Веселиновом врху. Тиме је, у ствари, десни крак тактичких клешта Церске ударне групе, који је са севера стезао аустроугарску 9. дивизију, остао напола отворен.

Лева (главна) колона Комбиноване дивизије, која је наступала са Преког рта и Гајка ка Рашуљачи, савладала је очајнички отпор противничких снага на Рашуљачи и око 13 часова заузела овај врло значајан положај, на коме је запленила 16 топова и мноштво другог ратног материјала. Гонећи разбијене трупе 9. дивизије косама што се са гребена Цера спуштају у долину Лешнице, ова колона је до краја дана избила на линију Јадарска Лешница—Парлог (кота 288), одакле је упутила један батаљон са батеријом топова на Видојевицу, који је тамо стигао тек 20. августа у 1,30 часова; до тог времена непријатељ је испразнио планину Цер.

Моравска дивизија I позива предузела је напад гребеном Иверка ка Великој глави и Рајином гробу, али само са половином својих снага; 16. пук је остављен на линији Беглук—Југовићи ради заштите левог дивизијског бока, а 3. пук у рејону Вукадиновог гроба у дивизијској резерви. Напад 1. пука ове дивизије на Велику главу, предузет у 6 часова ујутро, задржан је снажном артиљеријском ватром са Рајиног гроба и Рашуљаче. Чак и када је непријатељева пешадија, обасута концентричном ватром српских батерија (4 топовске и 1 хаубичка) натерана у бекство, 1. моравски пук није могао да овлада врхом Велике главе, јер је потпао под снажну ватру непријатељеве артиљерије са Рашуљаче и Бељавине. Тек када је лева колона Комбиноване дивизије заузела Рашуљачу, Моравска I је овладала Великом главом и, настављајући наступање без задржавања, око 15 часова заузела Рајин гроб. Падом Рашуљаче, Велике главе, Рајиног гроба и Косаниног града, пробијен је фронт аустроугарске 5. армије и њен 8. корпус дефинитивно потучен. Пораз овог корпуса повукао је за собом пораз целе Балканске војске. Растројене трупе 5. армије ужурбано су се повлачиле према Дрини, остављајући на напуштеним положајима знатан део своје артиљерије и коморе.

Када је 19. августа изненада примио прве извештаје у којима се положај 5. армије „оцртавао као изванредно критичан, па чак и готово безнадежан", генерал Поћорек је покушао да спашава што се спасит' може: наредио је да се 12. брдска бригада поново врати у Љубовију и стави на располагање команданту 5. армије; да се 109. ландштурмска бригада упути преко Власенице ка Љубовији; да се напад код Шапца појача групом генерала Литгендорфа и 8. маршевском бригадом; да командант 2. армије хитно упути 14. бригаду и тешку артиљерију у Шабац; да 16. корпус 6. армије одмах нападне Рудо, а 15. корпус српске положаје код Старог Брода и Вишеграда. Али, сви ти покушаји да се исправе крупни промашаји у оперативном командовању снагама Балканске војске, били су недовољни и неблаговремени. Узалуд је генерал Поћорек слао очајничке телеграме команди 5. армије, који гласе: „Издржати по сваку цену, док не стигне помоћ са севера и југа"; „5. армија се мора по сваку цену одржати на линији Ново Село—Видојевица—Јадарска Лешница и висовима источно од Завлаке"; „групи генерала Тершћанског дат је налог да продужи енергично надирање према југу", итд. Потучене трупе 8. корпуса у нереду су бежале ка понтонским мостовима на Дрини. Суочен са том чињеницом и упозорењем генерала Гизла „да му је немогуће држати се са остацима 9. дивизије на десној обали Дрине", командант 5. армије генерал Франк издао је својим трупама кратко и јасно наређење: „Све натраг, преко Дрине".

Ако се баци само летимичан поглед на делатност команде аустроугарске Балканске војске четвртог, одлучујућег дана церске битке, пада у очи да се то командовање, поред осталих промашаја, тешко огрешило о начело економије снаге: од укупно 14 дивизија ангажованих у борбама на српском ратишту, на тежишту борбених дејстава налазила се само једна 9. дивизија, а пораз те дивизије повукао је за собом пораз Балканских снага у целини. Када је 19. августа пред вече примила лаконску депешу генерала Поћорека: „Пета армија се повлачи", аустроугарска Врховна команда је издала наређење да се ова армија повуче иза Дрине, а група Тершћанског иза Саве са задатком да спрече упад српских трупа на територију Хабсбуршке Монархије. Додуше, генерал Конрад је том приликом саопштио Поћореку своју жељу „да би претрпљени неуспех из политичких разлога требало маскирати држањем извесног дела српске територије". У складу са том жељом, Поћорек је, пошто су сви његови покушаји да задржи 5. армију на источној обали Дрине били узалудни, одобравајући припремљено наређење за повлачење групе Тершћанског на леву обалу Саве, посебно инсистирао да овај корпус задржи Шабац као мостобран и ослонац за будућу офанзиву.

Српска Врховна команда није ваљано искористила грубе грешке Поћорека и Франка да до ногу потуче аустроугарску 5. армију, јер је њена обавештајна служба рђаво функционисала. На основу задоцнелих и непотпуних извештаја, који су приспели у току ноћи, војвода Путник је 19. августа у 9,40 часова телеграфисао генералу Степановићу „да је 3. армија јако притешњена и да би требало тамо упутити Тимочку дивизију I позива што пре у помоћ". Мада то, као што се види, није било изричито наређење већ условна напомена, овај потез војводе Путника представља његов највећи промашај у руковођењу церском битком. Из сачуване архивске грађе не види се да ли је до тога дошло због погрешне процене ситуације у самој Врховној команди, у вези са појачаном активности непријатељских снага у Санџаку, или је, пак, командант 3. армије у својим извештајима преувеличао опасност од дубљег продора противничких снага на споју унутрашњих крила 2. и 3. армије. Било како било, упућивање Тимочке I погрешним правцем, спасило је аустроугарску 5. армију од катастрофалног пораза. По замисли команданта 2. армије генерала Степановића, требало је, као што смо видели, да ова дивизија, у садејству са Коњичком дивизијом, предузме обухватни маневар (паралелно гоњење) северном подгорином Цера, избије на Дрину пре непријатеља и онемогући му прелаз преко реке, а по плану Врховне команде од 18. августа да дејствује на левом крилу 2. армије. У првом случају ова дивизија би одсекла 8. корпус од његових мостова на Дрини, док би у другом случају пресекла одступницу снагама 13. корпуса у долини Јадра. Уместо тога, командант ове дивизије добио је, 19. августа у 13,50 часова, задатак „да енергично нападне непријатељев бок на линији Марјановића вис—Доња Бадања". Поступајући по том наређењу, трупе Тимочке I су, после веома напорног марша преко планине Влашића, ударile у празно; непријатељ је већ био напустио поменуту линију. Наиме, искористивши ноћ, 13. корпус је измакао припремљеном бочном удару и без узнемиравања се повукао према Дрини. Трупе 8. корпуса су, захваљујући погрешном ангажовању Тимочке I, успеле да се у току ноћи одлепе од Церске ударне групе и без већих сметњи предузму ужурбано повлачење преко Дрине.

Све остале мере, које је предузела српска Врховна команда четвртог дана битке, биле су, углавном, правилне, али не и благовремене. Одлука војводе Путника да тога дана ангажује последњу дивизију из своје стратегијске резерве (Тимочку II) за парирање противничког маневра од Шапца, била је, нема сумње, у складу са ситуацијом, јер ваља имати на уму чињеницу да су се код Шапца налазиле четири дивизије аустроугарске 2. армије и да би њиховим дубљим продором био компромитован церски маневар српске 2. армије. Упућивањем ове дивизије према Шапцу, 2. армија је ослобођена брига за свој десни бок, тако да је сву пажњу могла посветити експлоатацији већ извојеване победе на Церу и Иверку. Одлука да се обезбеђење правца који од Рогачице преко Дебелог брда води ка Ваљеву, повери 3. армији, донета је због појачане активности аустроугарске 6. армије, да би се растеретила Ужичка војска. Упркос свим наведеним околностима, остаје чињеница да се Путник четвртог, одлучујућег дана битке управљао по непријатељу и да је, скретањем Тимочке I према Завлаци ради преотимања Марјановића

виса, лишио себе могућности да му наметне своју вољу и нанесе му знатно веће губитке. Јер, после упућивања Тимочке I према Завлаци, о паралелном гоњењу растројених трупа 8. корпуса, са претицањем и ударима у његове откривене бокове и позадину, више није могло бити говора; остало је само фронтално потискивање, којим се постижу најслабији резултати. То је омогућило трупама аустроугарске 5. армије да се након изгубљене битке, тако рећи, некажњено повуку преко Дрине.

ПОБЕДА

Док је српска Врховна команда, због недовољне обавештености о ситуацији, била уверена да ће се битка наставити и током 20. августа и у складу са тим уверењем предузимала одговарајуће мере, дотле је команда аустроугарске 5. армије искористила ноћ 19/20. августа за ужурбано повлачење преко Дрине. То јој је пошло за руком захваљујући сувише спором наступању преморених дивизија српске 2. и 3. армије. На крајњем десном крилу 2. армије, Коњичка дивизија, ојачана са 5 пешадијских батаљона и једном пољском батеријом, имала је пред собом усамљену групу пуковника Подгајског (3 батаљона и 5 батерија) на положајима између села Грушића и Цуљковића. Био је то, тако рећи, сигуран плен који је успео да умакне преко моста код села Амајлије само зато што је Коњичка дивизија прибегла нерационалном фронталном потискивању ове групе, тако да је запленила само 3 топа и 10 кара, као и извесну количину другог ратног материјала.

Мада није наишла ни на какав отпор противничких снага, десна колона Комбиноване дивизије сувише опрезно је наступала гребеном Цера, тако да је стигла на Видојевицу тек око подне, када је главнина 9. дивизије била већ прешла Дрину. Лева колона Комбиноване дивизије стигла је на Видојевицу око 8 часова изјутра, одакле је артиљеријском ватром тукла дугачке колоне 8. корпуса које су се повлачиле према понтонским мостовима на Дрини. Чешки новинар Егон Ервин Киш, као аустроугарски војник, забележио је у свом дневнику да је његов пук, за време тог повлачења, личио на разбијену руљу која је „у безумном страху јурила према граници", обасипана шрапнелском ватром српских батерија. Међутим, Комбинована дивизија није искористила ту околност да енергичним гоњењем нанесе непријатељу тешке губитке. Њена два пука, која су тек око подне упућена у гоњење, ушла су око 14 часова у Лешницу, где су заробила известан број заосталих аустроугарских војника и тиме се задовољила, дозвољавајући растројеним трупама 9. дивизије да се несметано пребаце у Босну преко понтонског моста код Јање.

Ни Моравска дивизија I позива није искористила свој бочни

положај у односу на фронт 36. дивизије и 11. брдске бригаде, које су се од подне 20. августа налазиле на висовима источно од Гранчарског гробља, да предузме паралелно гоњење правцем Голо брдо—Обреж—Шор—мост на Дрини код села Батара и пресече одступницу ових непријатељских снага, чији је леви бок после повлачења 9. дивизије био потпуно откривен, већ је изгубила цео дан у нерационалном спуштању са гребена Иверка ка долини Јадра. Захваљујући томе, поменуте непријатељеве трупе су се, у току ноћи 20/21. августа, несметано пребациле на леву обалу Дрине преко моста код села Батара.

Тимочка дивизија I позива је, заморена непотребним маршем према Завлаци, тек око 10 часова овладала Киком, а потом наставила наступање обема обалама Јадра до линије Јаребичка црква—Пушкаревац—Мајдан, где је добила наређење да преко Текериша одмаршује у село Мровску и ту остане под непосредном командом Врховне команде.

Трећа армија је у току ноћи 19/20. августа изгубила борбени додир с непријатељем, па је због тога остала неактивна све до 15,30 часова, када је добила наређење војводе Путника да одмах предузме енергично гоњење ка Лозници. Тек по пријему тог наређања, командант армије је издао заповест за гоњење, али је то већ било сувише касно; чак су и непријатељеве заштитнице знатно раније одступиле према Лозници. Тако је 3. армија, због непознавања ситуације, пропустила изузетно повољну прилику да у раним јутарњим часовима 20. августа предузме енергично гоњење 13. корпуса, потуче његове заштитнице у долини Јадра и окружи 42. хонведску дивизију у рејону Крупња. Међутим, њена неактивност омогућила је овој дивизији да се 20. августа увече повуче на положаје источно од Лознице, које је упорно бранила пуна 24 часа, односно све док се 13. пешадијска бригада није спустила са Гучева и прешла Дрину преко газа код села Козлука. Око 19 часова 21. августа, последње заштитнице 42. дивизије прешле су, под заштитом ватрене завесе батерија 13. корпуса, на леву обалу Дрине.

Мада је непријатељ и даље активно дејствовао код Шапца и на Лиму, војвода Путник је оценио да је, одбацивањем трупа аустроугарске 5. армије на леву обалу Дрине, церска битка победоносно завршена. То се види из телеграма који је, 20. августа увече, упутио старом краљу Петру, који у целини гласи: „По заповести Врховног команданта Њ. Краљевског Височанства Престолонаследника, част имам известити Ваше Величанство, да је главна непријатељска војска потучена у Јадру и на Церу и наше је трупе енергично гоне ка Дрини. Заробљен је велики плен."

Епилог церске битке одиграо се код Шапца. Тамо је група генерала Тершћанског, 20. августа изјутра, наставила напад на Шумадијску дивизију I позива, али га је убрзо обуставила и отпочела повлачење на леву обалу Саве, остављајући на положајима јужно од Шапца само 29. дивизију. Облаци прашине коју су дизале његове трупе при повлачењу, навели су команду Шумадијске I на погрешан закључак — „да непријатељу пристижу

појачања", па је стога задржала своје главне снаге на десној обали реке Добраве, очекујући пристизање Тимочке дивизије II позива. Ова дивизија је, по наређењу војводе Путника, кренула са Уба ноћу 19/20. августа само са половином своје борбене јачине (друга половина још није била извршила преоружање руским пушкама) и, после усиљеног марша од преко 60 километара, стигла следеће ноћи на положаје југоисточно од Шумадијске I. Упркос великој преморености њених трупа, генерал Бојовић је већ сутрадан, око подне, са обе дивизије предузео напад на противничке положаје јужно од Шапца и, после оштре борбе, принудио 29. дивизију да се повуче на саму ивицу града. Обавештен о томе, генерал Тершћански је одмах издао наређење о њеном повлачењу на леву обалу Саве. Командант дивизије је, међутим, заваран локалним успехом једног противнапада кога су извршиле његове трупе, захтевао да се Шабац још држи и „време евакуације града њему препусти". Пошто је тај захтев одобрен, трупе 29. дивизије су, 22. августа изјутра, поново поселе линију мостобрана испред Шапца. Истога дана по подне српски Комбиновани корпус (Шумадијска I и Тимочка II) предузео је напад на тај мостобран, којим је, у одсуству рањеног Бојовића, руководио генерал Вукоман Арачић. Иако је тај напад извођен опрезно, у циљу потпуног опкољавања града и заузимања понтонског моста на Сави, аустроугарска 29. дивизија се поново нашла у критичној ситуацији. То је принудило генерала Тершћанског да у току ноћи 22/23. августа опет пребаци 4. корпус на десну обалу Саве ради пружања непосредне помоћи притешњеним снагама 29. дивизије. Његове трупе (31. и 32. дивизија) су, 23. августа, предузеле наступање у збијеним масама са обе стране пута Шабац—Ваљево, али су убрзо потпале под уништавајућу унакрсну ватру српских батерија и натеране у бекство. У таквој ситуацији генералу Тершћанском није остало ништа друго него да изда неопозиво наређење за повлачење на леву обалу Саве, које је извршено под заштитом монитора Дунавске флотиле. Четврти корпус се повукао 23. августа увече, а 29. дивизија сутрадан изјутра. Око 9 часова 24. августа у разорени Шабац ушли су српски извиђачки делови. Тако се Поћореков покушај да задржи Шабац као ослонац за будућу офанзиву завршио потпуним неуспехом. Аутори Letzter-Kriega истичу да тај покушај „представља најжалоснију епизоду овог ратног похода".

Претходног дана генерал Поћорек је, због бојазни од продора српске војске у североисточну Босну, обуставио започету офанзиву 6. армије према Ужицу и Пријепољу и издао заповест да се њене трупе рокирају на простор Рогатица—Власеница—Зворник ради заштите североисточне Босне. Пошто је после повлачења 6. армије на горњој Дрини остала само једна дивизија, црногорска Санџачка војска је прешла у противофанзиву и ослободила Пљевља, Чајниче, Горажде и Фочу. После тога, на српској и црногорској територији више није било аустроугарских војника, сем ратних заробљеника.

Тако је сломљена прва аустроугарска офанзива на Србију,

у којој је Поћорекова Балканска војска, према званичним подацима, изгубила око 600 официра и 23.000 подофицира и војника избачених из строја (од тога 4.500 заробљено), као и знатне количине наоружања и опреме. О томе се у извештају војводе Путника, између осталог, каже: „Непријатељ је имао огромне губитке, читави су му пукови уништени. Број његових мртвих и рањених војника може се рачунати на 15 до 16 хиљада људи. Огранци Цера и Иверка покривени су гомилама непријатељских лешева. Број заробљеника, који се још једнако прикупљају, такође је велики. У свом повлачењу непријатељ нам је оставио знатан ратни плен: преко 50 топова и хаубица, 86 муниционских кола, 3 пољске болнице, једну санитетску колону, доста телеграфског материјала, много пушака, пионирског алата, велики број коња и коморских кола, шест вагона хране, седам пољских кухиња итд." И српска војска је своју прву победу платила великим људским жртвама: изгубила је 259 официра и 16.045 подофицира и војника, или 12 одсто бораца који су учествовали у церској бици. Осим тога, страдао је велики број становништва, јер је непријатељ вршио масовне злочине по Мачви, Јадру, Рађевини, Шапцу, Прњавору, Лозници, Крупњу, Љубовији, Завлаци и другим местима; убијани су не само одрасли људи него и жене и деца. Ево шта се о томе каже у једном извештају команданта 3. армије:

„Аустријска војска починила је у нашим крајевима страховита зверства. Код механе Кривајице налази се једна група од 19 особа (људи, жена и деце) повезани једно за друго конопцима и потом поклани и ужасно унакажени. Исте овакве групе налазиле су се и у Завлаци (њих 15). Сем тога, свуда по селима налазе се омање групе поубијаних и унакажених, већином деце и жена. Једној жени секли су каишеве од коже, а другој су дојке одсекли. Позвао сам комисију од странаца из Ваљева, те да ово види и констатује. Група Кривајице фотографисана је, а такође и неки други моменти. Поред већ нађених осакаћених лешева код механе Кривајице, нађена је још једна група од 12. особа везаних, побијених и унакажених жена и деце. По казивању сељака оваквих призора има на све стране."

Само у Шапцу, шабачком и азбуковачком срезу убијено је преко 2.500 људи, жена и деце и спаљено 700 кућа. Описујући неколико свирепих злочина које је сам видео, ратни дописник париског „Журнала" завршава свој чланак овим речима:

„... Али да станем. Нећу да говорим о силовањима ни о страсним садистичким зверствима која су починили аустроугарски официри и војници. Довољни су ови примери које сам навео. Ја дрхтим при помисли на сву ту злочиначку гнусобу, коју ћемо имати да констатујемо, када дефинитивно буде одагнана та војска која се сматра за цивилизовану. *За сада су њени рањеници смештени заједно са Србима у српске болнице. Његују се исто тако као и Срби. Према њиховима заробљеницима поступа се као према људима. Србија и овога пута болно пати и лопи крвљу... Она јауче над ужасима, али се не свети над*

обезоружаним непријатељем" (подвукао С.С.).

У телеграму који је Никола Пашић, с тим у вези, упутио шпанском посланику у Букурешту, који је за време рата заступао интересе Србије, дословно се каже:

„Аустроугарска војна команда издала је наредбу командантима трупа да уништавају усеве, спаљују села, убијају и вешају становништво. Аустроугарске трупе на Дрини починиле су ужасе. Наше трупе наилазе на унакажене побијене жртве, међу којима има највише стараца, жена и деце. Поменута зверства аустроугарских трупа потресају толико нашу војску, да ће је тешко бити задржати од освете. Саопштавајући ово Вашој Екселенцији, имам част молити је да нотификује аустроугарској влади све ове чињенице, које су најочитија повреда ратног права, и да јој стави до знања да ће Србија бити принуђена употребити као репресалије све оне најстрожије мере на које је, после оваквог поступања аустроугарске војске, овлашћује само ратно право."

Упркос свим тим страдањима, победа српске војске у церској бици подигла је борбени дух и самопоуздање српског народа, који је стекао неограничено поверење у сопствене снаге и непоколебљиву веру у успешан исход рата у целини. Та победа је омогућила српској влади да 4. септембра 1914. године упути меморандум силама Антанте, у коме је први пут формулисала као свој ратни циљ стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца. На другој страни, пораз у церској бици толико је пољуљао углед Хабсбуршке Монархије да га она више никада није могла поправити. Тај пораз је застрашујуће дејствовао на Кобургову Бугарску и привремено одложио њено ступање у рат на страни Централних сила. Аустроугарска Врховна команда била је принуђена да одгоди транспортовање знатног дела снага 2. армије на Источни фронт. Посебно ваља рећи да победа српске војске у церској бици представља прву савезничку победу над Централним силама, у рату који за Антанту није успешно почео. Управо ради тога та победа је имала огромно морално дејство код савезничких народа; „она је као сунчев зрак озарила њихову замрачену перспективу". Јер ваља имати на уму чињеницу да је на Западном фронту француска војска, по речима маршала Жофра, доживела „потпун неуспех" у тзв. граничним биткама; после избијања немачких армија на Сому и Оазу, начелник оперативног одељења немачке Врховне команде рекао је шефу кајзеровог војног кабинета да ће „за шест недеља читава ствар бити готова" (Weltkrieg, I/440)[6]. „На Источном фронту немачки 1. корпус је успешно задржавао продор руских армија у Источну Пруску и на тај начин стварао потребно време својој Врховној команди за пребацивање снага са Запада на Исток, док је аустроугарска војска у Галицији, после тешких тродневних борби код Красника, одбацила руску 4. армију ка Лавову. Тим

[6] Der Weltkrieg 1914—1918, Berlin 1933.

успесима на Западном и Источном фронту, шеф дворске канцеларије генерал Болфрас је тешио потиштеног Пођорека, истичући: „Са севера смо управо примили, хвала богу, вести које су нас сасвим обрадовале. Истовремено је и немачка победа код Меца срећа за нас Минервину[7] пасторчад."

Углед српске војске после победе на Церу огромно је порастао у очима и пријатеља и непријатеља. Нећемо се задржавати на бројним честиткама које су водећи државници пријатељских земаља упутили српској влади и Врховној команди поводом те победе, цитираћемо само оно што је о српској војсци, после церске битке, забележио аустроугарски генерал Алфред Краус, који је 23. августа 1914. године, дакле, непосредно после завршетка церске битке, постављен за команданта 29. дивизије. Ево тог текста:

„Овом приликом треба напоменути да смо упознали Србе као ваљане непријатеље. Ја сам их сматрао и сматрам их и сада као војнички најјаче од свих наших непријатеља. Задовољни с малим, довитљиви, лукави, особито покретљиви, добро наоружани, богато снабдевени муницијом, вешти у коришћењу земљишта, врло добро вођени, за борбу мржњом и одушевљењем загрејани, они су нашим трупама задавали много више тешкоће него Руси, Румуни и Италијани."

Највећа заслуга за велики углед који је стекла српска војска у самом почетку првог светског рата припада војводи Радомиру Путнику. Он је био организатор те војске, творац њене војне доктрине и неимар њених великих победа на Куманову, Битољу, Брегалници и Церу. Када је реч о церској бици, треба рећи како с разлогом истиче Пеко Дапчевић — да је „та битка велико дело српске Врховне команде, која је дала свој печат догађајима који су довели до пораза Балканске и тријумфа српске војске". Војвода Путник је, као што смо видели, преузео руковођење српском војском у судбоносном тренутку своје земље, када се радило о бити или не бити. Мада још није био потпуно прездравио од запаљења плућа (о хроничном бронхитису да и не говоримо), он је улагао огромне физичке и духовне напоре да, на основу веома штурих података, одгонетне којим правцем ће дејствовати главне противничке снаге да би им задао одлучујући ударац. Био је то ђаволски тежак и компликован задатак, јер српска војска није располагала ни извиђачком авијацијом ни модерним средствима везе. Па ипак, сви домаћи и страни војни историчари, који су се бавили овом темом, истичу да је Путник, у тој замршеној и нејасној ситуацији, показао изванредну прибраност, смелост и еластичност у руковођењу операцијама српске војске и за време церске битке. Неки му, додуше, замерају да се сувише споро ослобађао предубеђења о „опасности са севера", па су ради тога његове, у највећем броју случајева правилне одлуке касниле. Критичари, међутим, губе

[7] Грчка богиња рата и ратне вештине.

из вида околност да Путник није ни могао ни смео да изгуби из вида околност да Путник није ни могао ни смео да по-
верује да ће противничко командовање игнорисати основна верује да ће противничко командовање игнорисати основна
начела рационалне стратегије, подредити та начела политичким начела рационалне стратегије, подредити та начела политичким
обзирима и предузети офанзиву правцима пуним попречних обзирима и предузети офанзиву правцима пуним попречних
орографских баријера; да ће његова 2. армија у одлучујућим орографских баријера; да ће његова 2. армија у одлучујућим
тренуцима битке остати пасиван посматрач, тако рећи, на до- тренуцима битке остати пасиван посматрач, тако рећи, на до-
мету топова од тежишта борбених дејстава; да ће главне снаге мету топова од тежишта борбених дејстава; да ће главне снаге
6. армије кренути у напад са великим закашњењем правцима 6. армије кренути у напад са великим закашњењем правцима
просторно толико удаљеним од оних којима је дејствовала 5. просторно толико удаљеним од оних којима је дејствовала 5.
армија и да, стога, њена офанзива према Ужицу и Пљевљима армија и да, стога, њена офанзива према Ужицу и Пљевљима
неће имати никакав утицај на ток церске битке; да ће 5. ар- неће имати никакав утицај на ток церске битке; да ће 5. ар-
мија предузети напад у линијском распореду, без икаквих ре- мија предузети напад у линијском распореду, без икаквих ре-
зерви за парирање изненађења и отклањање криза, и да у зерви за парирање изненађења и отклањање криза, и да у
току битке неће вршити никакво рокирање трупа по фронту току битке неће вршити никакво рокирање трупа по фронту
ка тежишту борбених дејстава. Напротив, Путник је полазио ка тежишту борбених дејстава. Напротив, Путник је полазио
од претпоставке да ће непријатељ учинити оно што је за од претпоставке да ће непријатељ учинити оно што је за
њега најрационалније, као и од основаног уверења да би за њега најрационалније, као и од основаног уверења да би за
српску војску, истрошену у два узастопна балканска рата, српску војску, истрошену у два узастопна балканска рата,
губљење прве битке било исто што и губљење рата. Отуда губљење прве битке било исто што и губљење рата. Отуда
она његова „одмерена опрезност, с једне, и још одмеренија она његова „одмерена опрезност, с једне, и још одмеренија
одлучност, с друге стране", за све време трајања церске битке. одлучност, с друге стране", за све време трајања церске битке.
Овде није потребно посебно инсистирати на баналној конста- Овде није потребно посебно инсистирати на баналној конста-
тацији да се у току битке догађаји никада не приказују у пра- тацији да се у току битке догађаји никада не приказују у пра-
вом светлу и да ради тога и најдаровитије војсковође, какав вом светлу и да ради тога и најдаровитије војсковође, какав
је неоспорно био Путник, праве мање и веће промашаје. Но је неоспорно био Путник, праве мање и веће промашаје. Но
без обзира на то што је у раду војводе Путника било мањих без обзира на то што је у раду војводе Путника било мањих
и већих грешака, аустроугарски 13. корпус не би избегао те- и већих грешака, аустроугарски 13. корпус не би избегао те-
жак пораз да је командант Моравске дивизије I позива иско- жак пораз да је командант Моравске дивизије I позива иско-
ристио прилику која му се пружила након повлачења 9. ди- ристио прилику која му се пружила након повлачења 9. ди-
визије са Иверка (19. августа по подне) и усмерио напад својих визије са Иверка (19. августа по подне) и усмерио напад својих
главних снага у откривен леви бок овог корпуса у долини главних снага у откривен леви бок овог корпуса у долини
Јадра, у складу са Путниковом идејом маневра за церску Јадра, у складу са Путниковом идејом маневра за церску
битку. битку.

Ма колико штедео крв својих трупа, војвода Путник не Ма колико штедео крв својих трупа, војвода Путник не
би устукнуо пред њом у завршној као што то није учинио би устукнуо пред њом у завршној као што то није учинио
ни у почетној фази церске битке, да је на време обавештен ни у почетној фази церске битке, да је на време обавештен
о повлачењу непријатеља. У том случају не би изостало енер- о повлачењу непријатеља. У том случају не би изостало енер-
гично гоњење, нити би растројене трупе аустроугарске 5. ар- гично гоњење, нити би растројене трупе аустроугарске 5. ар-
мије измакле бочним ударима српских гонећих одреда. Но мије измакле бочним ударима српских гонећих одреда. Но
без обзира на то што до таквог гоњења није дошло, остаје без обзира на то што до таквог гоњења није дошло, остаје
чињеница да се војвода Путник веома спретно прилагодио чињеница да се војвода Путник веома спретно прилагодио
стварној ситуацији, благовремено извршио промену стратегиј- стварној ситуацији, благовремено извршио промену стратегиј-
ског развоја својих главних снага и, бацајући своје дивизије ског развоја својих главних снага и, бацајући своје дивизије
усиљеним маршевима са северног на југозападни и западни усиљеним маршевима са северног на југозападни и западни
фронт, већ првога дана битке истргао из руку противничког фронт, већ првога дана битке истргао из руку противничког
командовања оперативну иницијативу и задржао је све док командовања оперативну иницијативу и задржао је све док
и последњи непријатељев војник није протеран са српске те- и последњи непријатељев војник није протеран са српске те-
риторије. То му је пошло за руком не само захваљујући пра- риторије. То му је пошло за руком не само захваљујући пра-
вилном избору правца противофанзивног маневра и тренутка вилном избору правца противофанзивног маневра и тренутка
за битку, већ у првом реду зато што је српска војска, која за битку, већ у првом реду зато што је српска војска, која

је храбро хрлила у сусрет непријатељу, била спремна да крај- је храбро хрлила у сусрет непријатељу, била спремна да крај-
ње пожртвовано брани сваку стопу своје земље, своју неза- ње пожртвовано брани сваку стопу своје земље, своју неза-
висност и слободу; што су се на њеном челу налазиле изврсне висност и слободу; што су се на њеном челу налазиле изврсне
старешине које су умеле да уједине и правилно усмере на- старешине које су умеле да уједине и правилно усмере на-
поре својих трупа на реализацији поменуте оперативне замисли поре својих трупа на реализацији поменуте оперативне замисли
Врховне команде. Посебно ваља истаћи да су за време церске Врховне команде. Посебно ваља истаћи да су за време церске
битке српски официри командовали својим јединицама из битке српски официри командовали својим јединицама из
стрељачког строја и предводили их у јуришима, док су се стрељачког строја и предводили их у јуришима, док су се
аустроугарски налазили далеко позади. Командант српске 2. аустроугарски налазили далеко позади. Командант српске 2.
армије генерал Степа Степановић налазио се, на пример, у армије генерал Степа Степановић налазио се, на пример, у
најкритичнијим тренуцима битке, у првим борбеним редовима најкритичнијим тренуцима битке, у првим борбеним редовима
и личном интервенцијом повратио ред код потресених и де- и личном интервенцијом повратио ред код потресених и де-
сеткованих пукова Комбиноване дивизије 16. августа изјутра; сеткованих пукова Комбиноване дивизије 16. августа изјутра;
командант аустроугарске 5. армије генерал Франк налазио се командант аустроугарске 5. армије генерал Франк налазио се
у то време чак на левој обали Дрине. Већ је речено да је у то време чак на левој обали Дрине. Већ је речено да је
Степина самоиницијативна одлука да у току ноћи 15/16. августа Степина самоиницијативна одлука да у току ноћи 15/16. августа
овлада гребеном Цера имала пресудан значај за исход церске овлада гребеном Цера имала пресудан значај за исход церске
битке. Та одлука и бриљантно командовање 2. армијом за битке. Та одлука и бриљантно командовање 2. армијом за
све време трајања церске битке, донели су генералу Степано- све време трајања церске битке, донели су генералу Степано-
viћу највеће званично признање — војводски чин. Командант виђу највеће званично признање — војводски чин. Командант
1. армије генерал Петар Бојовић се 21. августа, за време нај- 1. армије генерал Петар Бојовић се 21. августа, за време нај-
жешћих борби код Шапца, налазио, такорећи, у првим бор- жешћих борби код Шапца, налазио, такорећи, у првим бор-
беним редовима и том приликом рањен пушчаним метком, беним редовима и том приликом рањен пушчаним метком,
док је командант аустроугарског 4. корпуса генерал Тершћан- док је командант аустроугарског 4. корпуса генерал Тершћан-
ски управо тога дана преместио своју осматрачницу са торња ски управо тога дана преместио своју осматрачницу са торња
шабачке цркве на леву обалу Саве — далеко ван домета српске шабачке цркве на леву обалу Саве — далеко ван домета српске
артиљерије. Примењујући мајсторски најеластичније форме ак- артиљерије. Примењујући мајсторски најеластичније форме ак-
тивне одбране, командант српске 3. армије генерал Павле Ју- тивне одбране, командант српске 3. армије генерал Павле Ју-
ришић Штурм је успешно задржавао напад вишеструко над- ришић Штурм је успешно задржавао напад вишеструко над-
моћнијих противничких снага и на тај начин омогућио војводи моћнијих противничких снага и на тај начин омогућио војводи
Путнику не само да благовремено рокира своје главне снаге Путнику не само да благовремено рокира своје главне снаге
са северног на западни фронт и створи изврстан план за церску са северног на западни фронт и створи изврстан план за церску
битку него и да успешно реализује тај план. Када је 17. ав- битку него и да успешно реализује тај план. Када је 17. ав-
густа лево крило 3. армије било опасно угрожено обухватним густа лево крило 3. армије било опасно угрожено обухватним
маневром противничке Крупањске групе, генерал Штурм је, маневром противничке Крупањске групе, генерал Штурм је,
преносећи својим најближим сарадницима Путниково наређење преносећи својим најближим сарадницима Путниково наређење
да 3. армија пошто-пото истраје на својим положајима, између да 3. армија пошто-пото истраје на својим положајима, између
осталог, рекао: „Ми морамо овде да се закопамо са свих осталог, рекао: „Ми морамо овде да се закопамо са свих
десет ноката и да се по сваку цену одржимо док 2. армија десет ноката и да се по сваку цену одржимо док 2. армија
не узме Цер и изврши свој маневар према непријатељевом не узме Цер и изврши свој маневар према непријатељевом
левом крилу." А шта тек да се каже за команданте пукова левом крилу." А шта тек да се каже за команданте пукова
и батаљона, командире чета и водова и обичне српске војнике, и батаљона, командире чета и водова и обичне српске војнике,
који, доиста, „направише овде бедем од својих костију о који који, доиста, „направише овде бедем од својих костију о који
се разбише таласи аустроугарског непријатељског насртаја". се разбише таласи аустроугарског непријатељског насртаја".

Удео војводе Путника у овој првој великој савезничкој Удео војводе Путника у овој првој великој савезничкој
победи над Централним силама је толики да га, с правом, победи над Централним силама је толики да га, с правом,
можемо назвати неимаром те победе. У овој бици је тријумфо- можемо назвати неимаром те победе. У овој бици је тријумфо-
вала његова стратегија благовременог прилагођавања датим вала његова стратегија благовременог прилагођавања датим
околностима, у чему се, у ствари, и одражава вештина вођења околностима, у чему се, у ствари, и одражава вештина вођења
војних операција. војних операција.

Глава [XII]

РУКОВОЂЕЊЕ БОРБЕНИМ ДЕЈСТВИМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ У БИЦИ НА ДРИНИ

[XII]

ОБОСТРАНЕ ПРИПРЕМЕ ЗА БИТКУ

После велике победе у церској бици, преморена и истрошена српска војска није имала времена за предах, попуну и реорганизацију, јер је превага на главним европским ратиштима била на страни Централних сила. Немачке трупе су продрле у Белгију, овладале Брислом и у великом луку надирале према Паризу, потискујући француске и британске снаге дубоко у унутрашњост Француске; приближавање немачких армија Паризу принудило је француску владу да се пресели у Бордо. Изгледало је да је „велика и потпуна победа" немачког оружја на Западном фронту сасвим близу. Начелник штаба немачке Врховне команде генерал Молтке је већ 25. августа 1914. почео да са тог фронта пребацује снаге на Исток. Ситуација у Источној Пруској била је још тежа. Тамо је крајем августа руска офанзива претрпела потпун неуспех катастрофалним поразом руске 2. армије у бици код Таненберга, коју су Немци назвали „Малом Каном". Само су у источној Галицији аустроугарске снаге жестоко тучене (27, 29. и 30. августа) и одбачене ка Лавову, који су 3. септембра напустиле без борбе.

Још пре тога пораза аустроугарска Врховна команда је, упркос претрпљеном неуспеху у церској бици, упутила 4. корпус 2. армије у источну Галицију, а део тешке артиљерије у Белгију ради рушења белгијских тврђава. Обавештен о томе, врховни командант руске војске велики кнез Николај Николајевић је крајем августа енергично тражио да српска војска одмах пређе у офанзиву, у чему га је подржала и француска Врховна команда. Иако решене да што активније учествују у борби против заједничког непријатеља, српска влада и Врховна команда су у томе биле спутане бројним објективним тешкоћама: недостатак материјално-техничких средстава за форсирање Саве и Дрине, озбиљна несташица артиљеријске муниције, пешадијског наоружања, одеће и логорске опреме, као и другог ратног материјала, затим несигурност границе према Бугарској и Албанији итд. Стога је војвода Путник покушао да за из-

весно време одложи прелазак српске војске у офанзиву и предложио председнику владе Пашићу да на поменути захтев савезника упути следећи одговор:

„Без обзира на број непријатељских трупа пред нама, ми бисмо предузели офанзиву када бисмо имали довољно превозних средстава за прелаз преко Саве и Дрине, која се у овом времену журно припремају, и када бисмо могли одједанпут извршити преоружање наших трупа са руским пушкама које пристижу у партијама. Чим се све то доврши предузећемо офанзиву, зашто се већ увелико чине припреме."

Пашић се, међутим, није могао да оглуши о захтеве Русије која је од самог почетка рата указивала Србији пуну помоћ, па је препоручио Путнику да би, ипак, требало прихватити те захтеве, истичући да би успех српске војске и преко својих граница „добро дејствовао како на балканску тако и на општеевропску ситуацију". Прихватајући ту препоруку, српска Врховна команда је, упркос другачијој властитој процени ситуације, одлучила да делимично испуни захтеве савезника и да са 1. армијом и Ужичком војском предузме офанзиву у Срем и југоисточну Босну, а да главне снаге задржи у одбрани: 2. и 3. армију на Дрини, од њеног ушћа до Љубовије; трупе Одбране Београда и Браничевски одред на Сави и Дунаву; трупе Нових области на граничном фронту према Бугарској и Албанији.

Пре доношења ове одлуке Врховна команда је предузела мере да изврши попуну прорећених оперативних јединица и побољша општи материјални положај војске, дајући предност набавци понтонирског материјала, одевне опреме и артиљеријске муниције. Већ сутрадан после завршетка церске битке, Војно министарство је позвало на обуку у Ниш, Крагујевац и Крушевац све регруте предвиђене за попуну борачког састава, а ђаке и студенте у подофицирску школу у Скопље, где је обука извођена по програму за резервне официре. Циљ ове мере био је да се „благовремено обуче и припреме нове свеже трупе, које би доцније стајале на располагању за ојачавање армија и продужење операција".

Основну замисао операцијског плана српске Врховне команде војвода Путник је изложио на састанку са командантима армија, одржаном 31. августа у Ваљеву. Суштина Путниковог излагања садржана је у директивама Врховне команде од 27. августа и 4. септембра 1914. Тим директивама је наређено: да *1. армија* (Дунавска и Шумадијска дивизија I позива, Обреновачки одред и Коњичка дивизија), генерала Петра Бојовића, форсира Саву код Скеле и Новог Села, овлада Сремом и спречи сједињавање тамошњих противничких снага са онима на Дрини; да *2. армија* (Моравска, Тимочка и Комбинована дивизија I позива и Тимочка дивизија II позива), војводе Степе Степановића, са Тимочком I покуша и по могућности изврши прелаз преко Саве код Сремске Митровице и са створеног мостобрана помогне акцију 1. армије у Срему, а са осталим снагама да поседне и брани десну обалу Дрине од њеног ушћа до Лешнице;

да *3. армија* (Дринска I и Моравска и Дринска дивизија II позива), генерала Павла Јуришића Штурма, у прво време остане у одбрани на десној обали Дрине, од Лешнице до Љубовије, спремна да у погодном тренутку пређе у офанзиву; да *Ужичка војска* (Шумадијска дивизија II позива, Ужичка бригада и Лимски одред), генерала Милоша Божановића, и црногорска *Санџачка војска* (1. и 2. санџачка дивизија), сердара Јанка Вукотића, предузму офанзиву у правцу Вишеграда и Горажда и привуку на себе што јаче аустроугарске снаге; да *Браничевски одред* (Дунавска дивизија II позива и трупе трећег позива), пуковника Светомира Матића, и *Одбрана Београда* (7. пук I позива и трупе трећег позива), генерала Михаила Живковића, поседну и упорно бране десну обалу Саве и Дунава, од ушћа Колубаре до Голупца. Укупна јачина српске војске груписане према Аустро-Угарској на Дрини, Сави и Дунаву износила је 282.000 људи, 470 топова и 185 митраљеза.

Српски операцијски план је, као што се види, предвиђао офанзиву помоћних снага на крилима, а дефанзиву главних снага на центру. Анализирајући post factum овај план, неки војни историчари, с разлогом, истичу да пројектована офанзива српске војске у Срем, иако замишљена са ограниченим циљем, није била у складу са ситуацијом, и да је војвода Путник погрешио што није предвидео стратегијску резерву Врховне команде. Када је реч о томе, ваља рећи да без обзира на то што се у уводном делу директиве Врховне команде од 4. септембра посебно наглашава да су акције наређене том директивом само „припрема за доцније операције против главних непријатељских снага на Дрини", Путник у то време није ни помишљао на општу офанзиву, јер за то није имао ни снага ни средстава, пошто су у Врховну команду, поред података да непријатељ одвлачи снаге из Срема и Баната у Галицију, стизали и наговештаји да се припрема друга офанзива против Србије. Сматрајући да је у том случају за српску војску најцелисходније поново сачекати непријатељев напад, Путник је своје главне снаге задржао у одбрани. Његова одлука да са 1. армијом предузме офанзиву у Срем представљала је, у ствари, неизбежан уступак савезницима, од којих је Србија толико материјално зависила. Рачунао је, не без разлога, да та офанзива неће представљати неки велики ризик, чак и ако буде неуспешна. Сматрао је, такође, да ће, уколико непријатељ предузме нову офанзиву против Србије, без великих тешкоћа моћи повући 1. армију из Срема да би је употребио за парирање изненађења и отклањање криза, па зато није ни предвидео посебну стратегијску резерву Врховне команде.

Генерал Поћорек је и после упућивања 4. корпуса 2. армије у Галицију, упорно инсистирао да се једном новом офанзивом против Србије парирају штетне последице претрпљеног пораза у церској бици. При том је посебно подвлачно да би улазак Бугарске у рат знатно олакшао извршење тога задатка. Врховна команда му је одговорила „да се на Бугарску за сада не може рачунати" и да на балканском ратишту не би требало преду-

зимати ништа „што би могло да проузрокује нов неуспех". Упркос томе, Пођорек није одустао од своје намере. Напротив, жалио се дворској канцеларији да Врховна команда ограничава његову самосталност, која му је дата царевим телеграмом од 21. августа. У том телеграму се, наиме, каже: „Пошто ја сматрам за потребно да се све снаге које се боре на Балкану ставе под једну команду, то наређујем да фелдцајгмајстер Пођорек има самосталну врховну команду над свим јединицама које се боре против Србије и Црне Горе, пошто умањење његове улоге мени никако не изгледа погодно." Издвајање Балканске војске из командног подручја Врховне команде, генерал Конрад је, како истиче у својим мемоарима, примио као „удрац буздованом по глави", јер су тим актом сужена права Врховне команде у толикој мери да се практично поставило питање ко ће водити рат у целини: Врховна команда или царска Војна канцеларија? Конрад се стога уздржавао од сваког утицаја када се радило о операцијама на Балкану. Али, будући да је Пођорек добио подршку шефа дворске Војне канцеларије генерала Болфраса, министра иностраних послова грофа Берхтолда и моћног председника мађарске владе грофа Тисе, Врховној команди није остало ништа друго него да одобри Пођореков захтев за нову офанзиву против Србије. Када је 3. септембра увече примио хитну молбу генерала Пођорека „да код надвојводе Фридриха издејствује одобрење за офанзиву", Конрад се сагласио са „офанзивом прикупљених снага на једном месту"; у ствари, Пођорек је и пре тога практично имао одрешене руке.

Основна идеја Пођорековог операцијског плана била је: фронталним нападом 5. армије и 15. корпуса 6. армије преко доње Дрине, комбинованим са двостраним обухватом оба српска крила, овладати Мачвом и гребеном Гучево—Борања—Јагодња—Соколска планина, а потом предузети енергично надирање ка Ваљеву ради окружења главних снага српске војске у западној Србији; 16. корпус 6. армије требало је „да нападне на висове западно од Крупња и угрози српски одбрамбени систем с југа"; док је 29. дивизија имала задатак да пређе Саву код Јарка и Шапца и изврши обухватни напад на српско северно крило. Поред тога, планом је било предвиђено да остале снаге, груписане у Срему и на горњој Дрини, остану у одбрани. Као што се види, Пођорек је планирао офанзиву на центру, а дефанзиву на крилима.

За реализацију овога плана Пођорек је, после одласка 4. корпуса у Галицију, располагао следећим снагама: *5. армија* (9, 21, 36. и 42. дивизија и 104 ландштурмска бригада), генерала Франка, развијена на фронту од ушћа Дрине до Зворника; *6. армија* (1, 18, 40, 48. и 50. дивизија, 13. брдска и 109. комбинована бригада), груписана на фронту од Зворника до Љубовије; *Група генерала Литгендорфа* (7. и 29. дивизија, 14. брдска бригада и 12, 27. и 32. ландштурмски пук), распоређена на простору Пећинци, Шашинци, Бођановци, Никинци, Земун; *107. ландштурмска бригада*, у Банату; *3. и 8. брдска бригада*, на горњој Дрини; *речна флотила* (6 монитора и 7 патролних чамаца), на Дунаву. Укупна јачина ових Пођорекових снага износила је око 230.000 људи.

Мада је на делу фронта на коме је припремана офанзива груписано око 215.000 људи, са великим бројем топова и митраљеза, основна замисао Пођорековог операцијског плана није била у складу са реалним могућностима Балканске војске. Без обзира на то што су његове трупе биле попуњене људством и материјалом до пуног формацијског састава, неупоредиво боље наоружане и опремљене, а добрим делом и специјално обучене за борбу на брдско-планинском земљишту, крилне групе су биле сувише слабе за успешно извршење обухватног маневра. Ни на централном делу фронта није била створена таква надмоћност која би обезбедила сигуран успех у „решавајућој бици", онако како ју је замислила и планирала команда аустроугарске Балканске војске.

СРПСКА ОФАНЗИВА У СРЕМ

Офанзива српске 1. армије у Срем предузета је на захтев савезника оног истог дана када је на Западном фронту почела битка на Марни, а на Источном фронту последњи чин велике галицијске битке — 6. септембра изјутра, у духу директиве војводе Путника од 4. септембра у којој се, између осталог, каже: „Задатак је армије да потуче непријатеља пред собом и овлада Сремом, са тежњом да спречи непријатељу сједињење са његовим главним снагама на Дрини, одбацујући га од Фрушке горе на исток. Настојати да се одмах утврди линија Прогар—Ашања—Обреж са наслоном на Саву као мостобран и Купиново као редуит мостобрана."

Захваљујући солидним тактичким и техничким припремама, као и ефикасној подршци артиљерије, трупе 1. армије су без већих напора прешле Саву код Скеле и Новог Села и продрле у Срем. Најважнију улогу је при томе одиграо правилан избор места прелаза. Иако је располагао веома штурим подацима о јачини и распореду противничких снага у Срему, Путник је усмерио 1. армију на простор где су те снаге биле најслабије и самим тим омогућио њеним трупама да брзо и лако савладају једну моћну природну препреку, за ондашњу техничку опремљеност српске војске.

Дунавска дивизија I позива прешла је реку на одсеку између Скеле и Новог Села, делом помоћу понтона, а делом преко понтонског моста који је у рекордном року подигла Шумадијска дивизија I позива код Новог Села. Њена претходница (18. пук I позива) отпочела је прелаз око 3 часа изјутра у три колоне. Лева колона (1. батаљон) је прешла реку без икакве

сметње, средња (2. батаљон) уз незнатан отпор изненађеног ландштурма, док је десна (3. батаљон) после пребацивања првог таласа, дочекана јаком пешадијском и артиљеријском ватром 32. ландштурмског пука, тако да се њено пребацивање продужило чак до 14 часова. Главнина дивизије је прешла реку преко понтонског моста Шумадијске I код Новог Села, сломила отпор непријатељских делова на левој обали Саве, овладала Купиновом и до 16 часова избила на линију Прогар—Ашања, где је отпочела да се утврђује.

Шумадијска дивизија I позива прешла је Саву на одсеку између Новог Села и Подгоричке аде у три колоне. Ни њене трупе нису наишле на озбиљан отпор непријатеља, изузев леве колоне, коју је сачињавао 11. пук I позива са понтонирским одељењем од 9 понтона. Први понтон ове колоне непримећено је приспео уз обалу реке, али су следећи обасути снажном пешадијском ватром са Подгоричке аде и леве обале Саве, од које су претрпели осетне губитке. Превожење је, ипак, настављено без застоја. Група од 20 војника са једним официром, која се пребацила првим понтоном, неустрашиво је напала непријатеља ручним бомбама и на тај начин омогућила успешно пребацивање три наредна понтона (у сваком понтону било је по 20 људи). Пребачени делови су одмах предузели јуриш, потисли непријатеља од обале и толико проширили мостобран да су омогућили несметано пребацивање главнине 11. пука I позива, која је одмах продужила наступање у правцу села Обрежа. Средња колона (12. и 19. пук I позива) је прешла реку помоћу пет дереглија и, не наилазећи на снажнији отпор непријатеља, овладала Купиновом гредом, а потом продужила наступање ка селу Обрежу. За то време, десна колона (10. пук I позива) је неометано подигла понтонски мост код Новог Села, пребацила све своје трупе на леву обалу реке и прикупила се у рејону Купинових греда, где је образовала дивизијску резерву. Иза дивизија првог ешелона прешле су реку Коњичка дивизија и Армијска коњица: прва се до пада мрака прикупила код села Обрежа, а друга код Купинова.

Тако је 1. армија већ у току 6. септембра глатко форсирала Саву, одбацила противничке снаге (12. и 32. пук) ка Платичеву и Попинцима, избила на линију Прогар—Ашања—Обреж—Витојевци и чврсто стала на тло Срема. Њене трупе су тога дана заробиле 270 непријатељских војника, подофицира и официра, запленили велики број пушака и мноштво другог ратног материјала, уз незнатне властите губитке — око 97 људи избачених из строја.

Међутим, управо тога дана Тимочка дивизија I позива (из 2. армије) претрпела је катастрофалан пораз приликом неуспешног покушаја да форсира Саву код карауле Чеврнтије, источно од Сремске Митровице. У поменутој директиви војводе Путника од 4. септембра овако је формулисан задатак ове дивизије: „Командант 2. армије упутиће ка Митровици Тимочку дивизију I позива са формацијским мостовим треном *са задатком да покуша и по могућности изврши прелаз преко Саве у околини Митровице* (подвукао С.С.); да по евентуалном заузећу Митровице ову добро утврди и учини је јаким мостобраном, (а потом) да одавде врши што јачи притисак на непријатеља у циљу олакшавања и потпомагања акције 1. армије како при њеном прелазу преко Саве тако и при њеном даљем напредовању за непријатељем. Акцију Тимочке дивизије I позива обезбедити артиљеријом од непријатељских монитора од стране Раче". Осим тога, у директиви је речено да акција ове дивизије отпочне у поноћ 5/6. септембра.

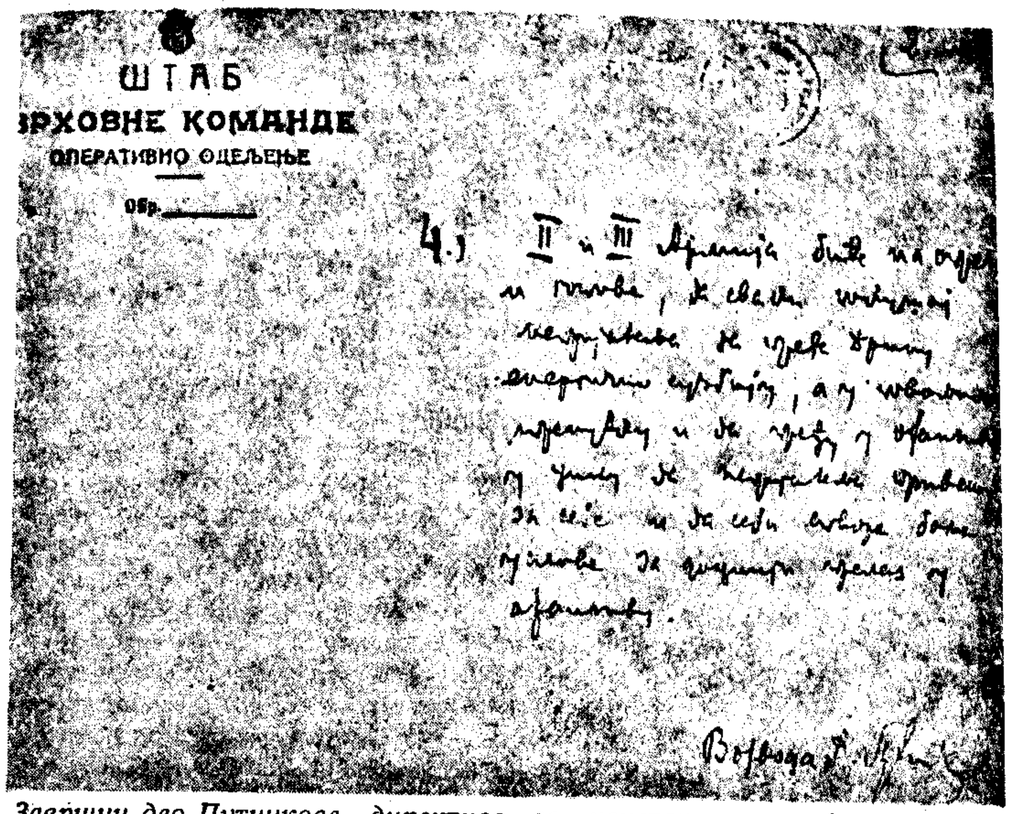
ШТАБ
ВРХОВНЕ КОМАНДЕ
ОПЕРАТИВНО ОДЕЉЕЊЕ
Обр.

Завршни део Путникове директиве за почетак операција септембра 1914.

Путник, као што се види, није безусловно наредио да Тимочка I форсира Саву, већ је изричито рекао „да покуша и по могућности изврши прелаз преко Саве" и тиме, у ствари, обавезао штаб 2. армије и команду Тимочке I да подробно испитају да ли постоје реалне могућности за тај прелаз или не; одлука о томе саопштена је војводи Степановићу још 31. августа на састанку Врховне команде с командантима армија. Стога нису у праву они историчари који сву одговорност за неуспех Тимочке I код Чеврнтије свађују на више командовање, истичући да се Врховна команда, осећајући сву сложеност и тежину задатка којег је поставила пред ову дивизију, није потрудила

да подробније укаже како би требало извршити тај задатак. Јер, узроци тога пораза не леже у директиви војводе Путника, већ — како с разлогом истиче пуковник М. Буришић у својој студији *Битка на Дрини 1914* — пре свега у томе што акција Тимочке I „није била тактички припремљена, нити технички довољно обезбеђена и што организација форсирања, стварање и одбрана мостобрана нису спровођени у складу са тактичко-оперативном ситуацијом у зони форсирања".

Будући да је командант 2. армије, због претеране конспиративности, држао у тајности задатак Тимочке I све до 5. септембра, да је у тренутку пријема задатка ова дивизија била удаљена од места прелаза преко 30 километара, да су све њене снаге и мостови трен били упућени на свега један пут који је изводио на реку, да је у току марша дошло до укрштања колона и застоја, да је командант дивизије био чврсто уверен да у Срему нема јачих непријатељских снага — њене трупе су отпочеле форсирање са великим закашњењем, без неопходних претходних припрема; први понтон је спуштен у Саву тек у 5,15 часова, уместо у поноћ, како је то било предвиђено Путниковом директивом. Пошто су непријатељеви делови одмах реаговали пушчаном и митраљеском ватром, први талас се пребацио на леву обалу реке и очистио је од тих делова тек у 7 часова. Мада је после тога превожење текло без икакве сметње, до 13,20 часова превезено је само шест батаљона и једна пољска батерија од три топа. То закашњење не би имало озбиљнијих последица да командант дивизије генерал Владимир Кондић, уверен да је сламањем слабог отпора противничких снага на левој обали Саве успех већ осигуран, управо у том тренутку није издао наређење да се обустави даље превожење и понтони употребе за подизање моста. Међутим, због погрешног прорачуна мостовог материјала, мост није стигао на другу обалу; недостајали су понтони за око 55 метара моста, па се тај део морао подизати на стојним потпорама, што је знатно успорило изградњу моста. Услед тога, пребачени делови се нису могли ни појачати, ни повући, а нити тамо одржати, јер је непријатељ у нешто ширем рејону од обале имао снаге од 30 батаљона, 5 ескадрона и 12 батерија.

Положај пребачених снага Тимочке I (13. пук без једне чете и два батаљона 15. пука, са једном пољском батеријом) погоршан је и ради њихове нерационалне тактичке употребе. Уместо да се одмах приступи утврђивању ужег мостобрана и организацији одбране на линији насипа, наређено им је да предузму наступање према Јарку, Митровици и Шашинцима, дакле, дивергентним правцима. Поступајући по том наређењу, 13. пук се развукао на сувише широком фронту и убрзо остао без резерве. Наиме, због појачаног отпора противничких снага, нарочито код Јарка и Шашинаца, ангажована су и два батаљона 15. пука који су били задржани у резерви. Ни та чињеница није подстакла команду Тимочке I на већу опрезност и реалнију процену ситуације. Непријатељ је, разуме се, то искористио и ужурбано се припремао да бочним нападима одсече и уништи пребачене делове. Ишла му је на руку и околност што се његова 29. дивизија баш на том простору припремала да форсира Саву, о чему се на српској страни ништа није знало.

Чим је добио шира обавештења о продору српске војске у Срем, командант 29. дивизије генерал Краус издао је наређење својим трупама да енергично нападну и униште оне српске делове који су прешли Саву код Сремске Митровице. У духу тог наређења, 58. бригада је предузела, око 18 часова, наступање од села Шашинаца, обухватајући са једним пуком српско лево крило. У исто време, снаге 57. бригаде предузеле су снажан напад од села Јарка у десни бок сувише развученог српског мостобрана. Под притиском вишеструко надмоћнијег противника, центар и лево крило 13. пука I позива били су принуђени на неуредно повлачење; паника је нарочито захватила 2. батаљон овога пука, који је без икаквог реда појурио према недовршеном мосту на Сави. Придружила му се и пребачена пољска батерија, дижући за собом облаке прашине, што је изазвало пометњу код трупа 3. батаљона, јер се мислило да је то непријатељска коњица. Мада је забуна убрзо уочена, дошло је до страховите гужве на обали Саве, где се налазио велики број рањеника који су чекали да буду евакуисани на супротну обалу. Лакши рањеници су одмах појурили најближем понтону, напунили га и извргнули се у воду заједно с њим. Настало је дављење и запомагање, што је створило још већу гужву, јер су и здрави војници почели да напуштају борбену линију и да се повлаче према мосту. Први очајнички покушај официра да поврате поремећени ред и дисциплину није успео, јер усплахирена маса ништа друго није чула ни видела сем запомагања дављеника у Сави и још недовршеном мосту, кога је покварила на дужини од 10 до 15 метара. Старешине су, ипак, на крају успеле да око 19 часова поврате ред и увере војнике да ће мост убрзо бити готов и да не треба ометати понтонире. Од измешаних трупа формиран је један батаљон, под командом потпуковника Милана Миљковића, који је посео положаје на око 600 метара од обале ради непосредне заштите моста.

Око 23 часа непријатељ је предузео снажан ноћни напад на бокове овог импровизованог мостобрана и све више се приближавао мосту. Поколебане српске трупе поново је захватила паника. Маса војника напустила је стрељачки строј и као бујица јурнула према мосту. „Под притиском те масе, која је налетела на још недовршени мост, поломљене су моснице, војници су попадали у Саву, неки су се давили, а неки пливали ка мосту хватајући се за понтоне, које је непријатељ већ био ставио под јаку ватру. Никаква сила и никаква средства, која су у овом тренутку употребљена од стране старешина, нису била у стању да задрже ову бујицу људи, која је све више јурила ка мосту. О некој одбрани није било више ни говора. Ова друга паника довела је до катастрофе. Што се

није спасило пливањем, или није нашло смрт у Сави, то је пало у руке непријатељу" (ВРС,[8] II, 73). Избачено је из строја укупно 6.366 војника и старешина и изгубљена три топа и 12 митраљеза. Аустроугарски губици били су троструко мањи — око 2.000 људи избачено из строја.

Највећу кривицу за овај велики неуспех, без сумње, сноси командант Тимочке I генерал Владимир Кондић. Стога је Путник правилно поступио када је већ 8. септембра без колебања прихватио предлог команданта 2. армије војводе Степановића и сменио са дужности генерала Кондића и његовог начелника штаба пуковника Петра Марковића. Доцније је генерал Кондић стављен под војни суд, који га је 20. децембра 1914. осудио на годину дана затвора. Та казна му је, међутим, на обновљеном суђењу после рата анулирана. После тога, у српској војној литератури појавили су се радови у којима се главна одговорност за неуспех код Чеврнтије преноси са генерала Кондића на „оне који су му наредили да изврши прелаз преко Саве", односно на „више командовање". У вези с тим ваља рећи да се о делимичној одговорности Врховне команде може говорити само утолико уколико се мисли на њено повиновање захтевима савезника и владе да, упркос другачијој властитој процени ситуације, предузме офанзиву у Срем, као и на њен утицај на непосредне припреме и материјално-техничко обезбеђење пројектоване акције Тимочке I. Међутим, ако се зна да Путникова стратегија никада није била у колизији са српском државном политиком, онда је његов поступак и у овом случају потпуно разумљив. Што се друге примедбе тиче, истина је да је Врховна команда, у периоду непосредних припрема за продор у Срем, наредила да се из мостовог трена 2. армије изузме 21 метални понтон и тиме Тимочку I лишила могућности да на целој ширини Саве подигне понтонски мост, али је истина и то да је, упркос томе, ова дивизија уз рационално коришћење преосталог трена могла успешно извршити задатак који је пред њу, у условној форми, поставио војвода Путник, да је благовремено извршила неопходне припреме и да команда дивизије није направила низ крупних тактичких грешака. Најкобније последице имало је наређење команданта дивизије да се око 13 часова обустави превожење понтонима ради изградње моста. То наређење је онемогућило не само појачавање пребачених делова него и дотурање муниције и евакуацију рањеника. Да је превожење понтонима настављено, главне снаге Тимочке I могле су бити пребачене на мостобран до 19 часова, дакле, пре него што је 29. дивизија предузела одсудан напад. У том случају непријатељев напад не би имао успеха, јер би однос снага био приближно 1 : 1; Тимочка I би успешно извршила свој задатак, без обзира на то што је прелаз преко реке започела са великим закашњењем и што су

[8] *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца.*

њена команда и команда 2. армије учиниле низ крупних грешака. Зато су сви покушаји да се одговорност за катастрофалан пораз Тимочке I код Чеврнтије пребаци на војводу Путника бесмислени.

Неуспех Тимочке I код Чеврнтије негативно се одразио на темпо дејства 1. армије у Срему. Обавештен о том неуспеху, генерал Бојовић је задржао своје главне снаге на ширем мостобрану „док се не расветли ситуација и не сазна право стање код непријатеља", упућујући у том циљу Армијску коњицу у правцу Сурчина, а Коњичку дивизију према Јарку и Руми. Пасивност 1. армије омогућила је групи генерала Цајдлера (7 батаљона, 2 ескадрона и 4 батерије) да несметано изврши бочни марш од Пећинаца према истоку и да се у рејону Бечмена споји са 14. пешадијском бригадом; од ових снага и једног пука из Баната образована је Комбинована 7. дивизија. Њене трупе су 7. септембра принудиле српску Армијску коњицу, која је била избила пред Сурчин, да се повуче према Бољевцима. Двадесет девета дивизија прикупила се у Шашинцима и Јарку ради бочног напада на српску 1. армију, уколико њене снаге продуже наступање према Руми. Сутрадан, 8. септембра, ова дивизија је истурила 58. бригаду и 12. ландштурмски пук на линију Хртковци—Буђановци да би помогли напад 7. дивизије, али је у току ноћи 58. бригада враћена ка Шашинцима због нетачног обавештења да су српске снаге поново прешле Саву код Сремске Митровице.

Без обзира на то, 7. дивизија је предузела 9. септембра изјутра, напад на правцу Јаково—Бољевци, одбацила делове српске Армијске коњице из рејона Бољеваца и продужила наступање ка Прогару и Бојчинској шуми, излажући на тај начин свој десни бок снажном нападу Дунавске I, који је предузет истога дана у поподневним часовима. После оштре вишечасовне борбе, српске трупе су заузеле Бечмен, нанеле тешке губитке аустроугарској 7. дивизији (око 1.000 људи избачено из строја) и принудиле је да напусти Земун и предузме ужурбано повлачење ка Старој Пазови. То је омогућило деловима Одбране Београда да се 10. септембра пребаце у Земун, у који је истога дана свечано ушао регент Александар, што је изазвало велико узбуђење у Бечу и Будимпешти.

Тек после овог успеха Дунавске I, настављена је офанзива 1. армије са ширег мостобрана, где су њене трупе пуна три дана тапкале у месту. Мада је у међувремену непријатељ успео да повеже своје растурене трупе у Срему, привуче појачања, осигура јединство фронта и јединство команде, офанзива 1. армије се успешно развијала. Одбацујући без већих напора непријатељеве заштитнице, њене трупе су 11. септембра увече избиле на линију: Бановци—Нова Пазова—Војка—Попинци—Буђановци и непосредно угрозиле Руму и Инђију. Међутим, војвода Путник је, због преласка аустроугарских главних снага у напад на Дрини, донео одлуку да трупе 1. армије повуче из Срема и упути их у Мачву, јер је сматрао да је у датој

ситуацији њихово даље задржавање у Срему бесцильно. Ова одлука је изазвала буру негодовања у руководећим круговима Србије. Тој одлуци супротстављали су се не само неки истакнути команданти него и влада, регент Александар, па чак и стари краљ Петар. Николај Велимировић је, на пример, у проповеди коју је одржао у земунској цркви, између осталог, рекао: „Пре ће Дунав и Сава окренути да теку уз брдо него што ћемо се ми повући из Срема." Али, будући да је ову, као и све друге значајне одлуке, донео после исцрпне анализе стратегијско-оперативне ситуације и да није био подложан тим утицајима, Путник ни овога пута није хтео да прави никакав компромис са својом савешћу. Када му је регент Александар, након што је саслушао разлоге којима се руководила Врховна команда при доношењу поменуте одлуке, рекао да ипак задржи Шумадијску дивизију I позива у Срему „да чува Сремце да их Швабе не побију", Путник је без двоумљења одговорио: „Ја на то никако не могу да пристанем, а Ви, ако од тога не одустанете, молим Вас да ме одмах смените са дужности, јер сте Ви неприкосновени, а ја за то не могу да понесем одговорност." Путник је повукао понуђену оставку на молбу старог краља Петра тек када је његова одлука о повлачењу 1. армије из Срема одобрена. У вези с овом епизодом, П. Драшкић је у свом дневнику забележио:

„Лично сам био присутан када су они (влада, регент и краљ, прим. С.С.) наваљивали на старог и болесног војводу. Многи команданти су такође наваљивали да се остане у Срему. Командант Дунавске дивизије пуковник Анђелковић, када се вратио са дивизијом из Срема, доказивао је престолонаследнику да смо се поплашили једне аустријске бригаде и због тога изложили наш живаљ у Срему аустроугарском покољу... Али, сви су се повукли благодарећи чврстини и упорности старог и великог војводе Путника. Како су сви други били неозбиљни и недорасли према њему! Да се нисмо повукли доживели бисмо слом".

Пошто је примио Путниково наређење за повлачење из Срема, генерал Бојовић је ову сложену операцију откачивања 1. армије од непријатеља и њено повлачење преко Саве брилјантно извео. Обавештен да напад српске 1. армије јењава на целом фронту и да се неке њене јединице повлаче из Срема, командант аустроугарског Комбинованог корпуса генерал Краус је издао наређење својим трупама да 12. септембра пређу у општу противофанзиву. Будући да је Дунавска I у току претходне ноћи извучена са фронта и да су се због тога Шумадијска I и Коњичка дивизија развукле на сувише широком фронту, противофанзива Комбинованог корпуса се у почетку успешно развијала. До 15 часова 7. дивизија је заузела Војку и Нову Пазову, док су трупе 29. дивизије енергично надирале ка Попинцима, обухватајући десно крило Шумадијске дивизије I позива. У томе се нарочито истицао 92. пук 57. бригаде. Био је то онај исти пук који је на Чевртији пресекао одступницу пребаченим деловима Тимочке дивизије I позива и за тај успех добио бројна признања и похвале; командант бригаде генерал Шен је тим поводом одликован Витешким крстом војног ордена Марије Терезије. Овога пута му ратна срећа није била наклоњена. Његове трупе су изненада упале у вешто припремљени ватрени џак свежих снага Шумадијске I и том приликом изгубиле 32 официра и 1.200 подофицира и војника. Српски губици били су шестоструко мањи — избачено је из строја 212 људи. После овог неуспеха, 57. бригада се повукла на полазне положаје, па је због тога генерал Краус обуставио напад целе групе. Искористивши ту околност, Шумадијска I се у току ноћи 12/13. септембра извукла на шири мостобран са задатком да сутрадан, 13. септембра, кроз своје редове пропусти Коњичку дивизију, па тек онда да предузме повлачење на ужи мостобран, односно на десну обалу Саве. Међутим, будући да непријатељ 13. септембра није продужио напад, најпре се пребацила Шумадијска I, а затим Коњичка дивизија, чији су последњи делови прешли Саву до 20 часова. Пребацивање је извршено у потпуном реду и без узнемиравања. Иако је председник владе Никола Пашић инсистирао да се Земун и даље задржи, Путник је 13. септембра наредио да се и делови Одбране Београда повуку на десну обалу Саве, што је наредног дана и учињено. Тиме је завршена српска офанзива у Срем, у којој је војвода Путник поново испољио изузетне способности брзог и правилног реаговања на догађаје, као и несаломљиву чврстину и истрајност у спровођењу својих оперативних замисли.

ПОЖРТВОВАНА ОДБРАНА МАЧВЕ

Сматрајући да ће најефикасније зауставити продор српске војске у Срем ако предузме другу офанзиву преко Дрине и Саве, генерал Пођорек је издао наређење 5. армији (89 батаљона, 20 ескадрона, 11 техничких чета и 250 топова) да 8. септембра отпочне форсирање поменутих река и да јединице уводи у борбу сукцесивно, не чекајући да све буду спремне за напад. Мада је командант 5. армије генерал Франк успео да на тежишту напада (у ширем рејону ушћа Дрине) створи надмоћност од 3 : 1 у своју корист, ситуација се није развијала онако како је замишљала и планирала команда Балканске војске. Два узастопна покушаја 36. дивизије да, уз садејство 42. хонведске дивизије која је жестоком ватром тукла утврђене српске положаје на десној обали Дрине, форсира реку у рејону Лиманске аде, претрпели су тежак неуспех. Њене јединице су потпале под добро организовану пешадијску и артиљеријску ватру левог крила Моравске I (2. пук ојачан са два батаљона 1. пука и три батерије), које је држало положаје на одсеку Лиманска ада—Сувача. Велики број непријатељских вој-

ника уништен је на самој реци, док су они који су успели да се докопају њене десне обале били изложени снажном противнападу 1. и 2. моравског пука и за непуно пола часа сатрвени. Понтонирске чете су крајње пожртвовано покушале да довођењем појачања спасу пребачене делове, али су и та појачања била преполовљена, а већина понтона потопљена. Суочен са том чињеницом, руководилац форсирања, генерал Салис, био је присиљен да обустави прелажење, док је командант дивизије генерал Цибулка тражио појачање да би спречио пребацивање српских снага у Босну. У овом неуспелом покушају форсирања Дрине, само 79. пук 36. дивизије изгубио је 14 официра и 1.500 војника. Српски губици били су седмоструко мањи — из строја је избачено око 200 људи.

Нису много боље прошле ни снаге 8. корпуса и 104. ландштурмске бригаде, које су дејствовале на тежишту напада. Истина, 9. дивизија је успела да одбаци српске предстражне делове са ушћа Дрине, подигне понтонски мост и пребаци на десну обалу реке 9. батаљона. Ти батаљони су, међутим, убрзо били изложени дрском противнападу десног крила Моравске I (3. пук ојачан са два батаљона 16. пука и три батерије) и принуђени да се повуку у сами угао између Дрине и Саве, код царинарнице Раче, где су успели да се одрже захваљујући томе што су поменуте српске трупе обуставиле напад да не би потпале под унакрсну ватру противничких снага.

Двадесет прва ландверска дивизија, која је вршила прелаз преко Саве код караула Тодоровци у Парашници, потисла је делове Равањског одреда (2 чете III позива) и до подне пребацила на десну обалу реке три пешадијска пука. Пребачене трупе су одмах предузеле наступање ка царинарници Рачи да би успоставиле контакт са левим крилом 9. дивизије, али су наишле на жилав отпор поменутих српских чета, којима су пристигли у помоћ коњички пук Моравске I и два батаљона 16. пука I позива, са једном пољском батеријом. Потискујући браниоце кроз непрегледну мочвару обраслу високим растињем, 21. дивизија је тако споро напредовала да је простор који су заузеле њене главне снаге „исцрпљујућом и пожртвованом борбом био толико незнатан, да су места предвиђена за подизање понтонских мостова била изложена ефикасној ватри српске артиљерије" (Letzter-Krieg, I, 610). Пошто су до 15 часова српским трупама у Парашници пристигла знатна појачања (6 батаљона Тимочке II, један батаљон Тимочке I и један артиљеријски дивизион), којима је војвода Степановић наредио да „најенергичније нападну непријатеља и протерају га преко Саве", и пошто су три покушаја 104. ландштурмске бригаде да се са приручним средствима пребаци преко Саве код Босута претрпела неуспех, 21. ландверска дивизија је била принуђена да се у току ноћи повуче на леву обалу Саве. Будући да су тим повлачењем доведени у безизлазну ситуацију делови 9. дивизије, који су се налазили у углу Саве и Дрине, командант 8. корпуса, генерал Гизл, био је присиљен да нареди да се

и ти делови повуку на леву обалу Дрине.

Тачно у поноћ 8/9. септембра командант Тимочке дивизије II позива генерал Вукоман Арачић обавестио је команданта 2. армије да се непријатељ журно повлачи на леву обалу Саве и Дрине и да је на терену оставио много мртвих и гомиле разбацаног оружја и ратне опреме. Сутрадан, 9. септембра, војвода Степановић је издао својим трупама посебну наредбу, у којој се, између осталог, каже:

„Божијом помоћи 2. армија је и по други пут сузбила непријатеља са граница своје отаџбине. Овога пута слава припада Моравској дивизији I позива... С радошћу објављујем трупама 2. армије овај сјајан успех Моравске дивизије I позива и кличем: хвала и слава јој..."

Према званичним подацима аустроугарска 5. армија је у овом неуспелом покушају форсирања Дрине и Саве, изгубила 4.000 људи. Ти губици би, нема сумње, били још тежи да се њене трупе нису ужурбано повукле преко Дрине и Саве, под заштитом непрегледног земљишта и ноћи. Огорчен због овог новог неуспеха 5. армије, Поћорек је упутио кратко али категорично наређење генералу Франку, које гласи: „Форсирање Дрине мора се поновити толико пута док не успе. Команда армије мора поћи напред и сама утицати на извршење задатка, а нарочито код 8. корпуса." Убрзо се, међутим, уверио да 5. армија, због тешких губитака, не може одмах приступити извршењу тог задатка.

Док је 5. армија већ на првом кораку претрпела неуспех, дотле је 6. армија (125.000 људи, 165 топова и 92 митраљеза) приредила изненађење српској 3. армији (66.000 људи, 88 топова и 43 митраљеза) и по времену и по правцу главног удара. Захваљујући томе, њене трупе су већ 8. септембра чврсто стале на десну обалу Дрине код Зворника, Дрињаче и Љубовије, одакле су се усмериле ка гребену Гучево—Борања—Јагодња—Соколска планина, кога су браниле слабе српске снаге. То је принудило команданта 3. армије генерала Јуришића да упути на Јагодњу главнину Моравске дивизије II позива, која се налазила у армијској резерви, и на тај начин се већ у самом почетку непријатељевог напада лиши могућности да у даљем току битке парира нове противникове подухвате и отклања кризе.

У току 9. септембра вођене су огорчене борбе на падинама Гучева, Борање и Јагодње. Већ у раним јутарњим часовима 15. корпус (10, 11, 12, 79. и 80. бригада) је усмерио своје трупе ка гребену Гучева и Борање, а 16. корпус (1, 2, 4, 5, 6, 13. и 109. бригада) према Јагодњи и Соколској планини. Непријатељ је наишао на много јачи отпор него што је очекивао. Други пук Моравске дивизије II позива дуго и упорно је одолевао нападима знатно надмоћнијих противничких снага (11. и 12. брдска бригада) на југозападним падинама Борање и тек пред вече се повукао на Кошевине и Раскршће, док је Гучевски одред Дринске I (три и по батаљона 5. пука I

позива, дивизијски коњички пук и две батерије) снажним противнападом разбио 19. пук 80. хонведске бригаде и натерао га у панично бекство преко Дрине; због тога је цела бригада повучена на леву обалу Дрине. Ни помоћна колона 16. корпуса (4. и 5. бригада), и поред помоћи коју јој је пружила 9. брдска бригада из армијске резерве, није успела да сломи жилав отпор одреда пуковника Петра Мишића (8 батаљона и 4 батерије) у ширем рејону села Чавчића. Штавише, њене трупе су противнападом одбачене ка Османовом шанцу и Оштрељу. Међутим, будући да је главна колона 16. корпуса (1, 2, 6. и 13. бригада) полако, али сигурно напредовала са обе стране гребена који се од Липника пење на Јагодњу и да се снаге које су браниле овај правац нису имале одакле појачати, командант 3. армије био је принуђен да у току ноћи повуче своје трупе на линију Белег—Кошутња стопа—Мачков камен—Бранковац и да од Врховне команде затражи појачање, истичући да ситуацију сматра врло озбиљном.

Нова аустроугарска офанзива из Босне и захтев команданта 3. армије да му се хитно упути појачање, ставили су војводу Путника пред тежак проблем. Очевидна неопходност да се 3. армија ојача, императивно је захтевала да се прекине тек започета офанзива у Срем, јер српска Врховна команда није имала стратегијске резерве којом би могла битније утицати на развој догађаја на Дрини. Иако је, на основу приспелих извештаја наслућивала да је 6. армија усмерила главни удар правцем који преко Крупња изводи ка Ваљеву ради обухвата главних снага српске војске на Дрини, Врховна команда у први мах није хтела да прекине успешну офанзиву 1. армије у Срему, већ је покушала да прикупљањем свих неангажованих снага ојача опасно угрожено лево крило 3. армије на Дрини. Наредила је да Комбиновани пук крушевачких резервних трупа и 3 батаљона 10. пука III позива одмаршују из Ваљева на Мачков камен у састав снага пуковника Мишића, да се Дунавска дивизија II позива из 1. армије, уместо у Срем, упути преко Скеле и Ваљева у Крупањ и стави на располагање команданту 3. армије, да Ужичка војска пошаље два пука ка Пецкој и Крупњу ради ојачавања левог крила 3. армије.

Убрзо се, међутим, показало да ове мере нису биле довољне да се отклоне последице нерационалног почетног груписања снага 3. армије и осујети непријатељев обухватни маневар. Наиме, пре него што су приспела поменута појачања, лево крило 3. армије, нападнуто с фронта и јужног бока од вишеструко надмоћнијих непријатељских снага, било је присиљено да се повуче на десну обалу Бриштице и Богоштице, препуштајући противнику гребен планине Јагодње, најјачу орографску баријеру која је затварала правац ка Ваљеву. Због тога се и Дринска I морала повући са западних падина Борање и Гучева на линију Еминова вода—Мамутовац—Белег—Костајник, коју је бранила врло пожртвовано; сви покушаји непријатеља да 13. септембра овлада Костајником и отвори улаз у до-

лину Јадра, претрпели су неуспех. Пропали су и покушаји 42. хонведске дивизије 13. корпуса (ова дивизија је тога дана форсирала Дрину код Аде Курјачице) да пређе речицу Жеравију и угрози десни бок 3. армије. Ипак, непријатељ је до 15. септембра овладао гребеном Гучево—Јагодња—Соколска планина и створио врло солидан оперативни мостобран и ослонац за даље надирање у унутрашњост Србије. Из сачуваних оперативних докумената 6. армије види се да је тај успех постигнут шест дана доцније него што је планом било предвиђено, уз огромне напоре и жртве („крваво и корак по корак"), који су осетно умањили ударну моћ ове елитне Пољорекове армије.

Чим је обавештен да је на левом крилу 3. армије дошло до оштре кризе, војвода Путник је био начисто с тим да је тежиште непријатељевог напада усмерено преко Крупња ка Ваљеву и да Пољорек управо на овом правцу очекује коначно решење битке. Стога је, у току ноћи 11/12. септембра наредио да 2. армија, која је у међувремену рашчистила ситуацију у Мачви, одмах упути Комбиновану дивизију преко Текериша на угрожено лево крило 3. армије и прошири свој одбрамбени фронт на Видојевицу, да би се на тај начин ослободио 6. пук Дунавске II и скратио фронт 3. армије; команданту Ужичке бригаде пуковнику Ивану Павловићу да усмери 4. пук III позива ка Љубовији — у десни бок противничких снага које надиру у правцу Пецке; команданту 1. армије да омах обустави операције у Срему и да Дунавску I упути преко Близанског виса у Ваљево, а потом и остале снаге повуче на десну обалу Саве. При доношењу ове одлуке Путник се, као што је речено, није обазирао на протесте тако моћних фактора као што су влада и круна, јер је код њега све више сазревала идеја да од извучених снага из Срема и Мачве образује у рејону Пецке једну снажну офанзивну групу и са њом подухвати с бока непријатељеве снаге које су избиле на развође Јадра и Дрине. Била је то изванредна идеја, која на жалост није у потпуности реализована.

Тежећи да што пре скрши жилав отпор српске војске, Пољорек је наредио 5. армији да поново пређе Дрину, „како би српске снаге биле обухваћене са два армијска фронта". Тако је, управо у тренутку када је Комбинована дивизија извучена из 2. армије и када је фронт ове армије проширен на око 100 километара, обновљен напад аустроугарске 5. армије. Али, ни овога пута богиња Белона није била наклоњена њеним трупама. Покушај 42. хонведске дивизије 13. корпуса да угрози десни бок 3. армије, као што је већ речено, није успео. У жестоким окршајима са деловима Дунавске и Тимочке дивизије II позива (5 батаљона, 2 ескадрона и 4 батерије) током 13. септембра, њене трупе су изгубиле 40 официра и око 2.000 подофицира и војника, што је озбиљно уздрмало њихов борбени дух; официри су једва успели да, помоћу пиштоља, задрже своје деморалисане јединице на десној обали Дрине. Још горе је прошла 36. дивизија овог корпуса, која је 14. септембра по-

кушала да пређе Дрину код Самуровића аде. Пребачени делови су потпали под добро организовану ватру браниоца и потпуно уништени или заробљени; пребацивање је због тога обустављено. Известан успех постигла је само 21. дивизија 8. корпуса, која је за релативно кратко време пребацила у Парашницу 8 батаљона и, проширењем мостобрана на око 3 километра, створила услове за несметано пребацивање осталих снага и подизање понтонског моста. Али, када је 15. септембра отпочела наступање кроз Парашницу наишла је на тако снажан отпор Парашничког одреда (три батаљона II позива) да је за врло кратко време изгубила око 2.000 људи и била принуђена да обустави напад. Обавештен да пребачене трупе 21. дивизије, изложене снажној ватри артиљерије и непрекидним нападима пешадије, „преживљавају тешке тренутке", генерал Франк је наредио да се уведе у борбу и 9. дивизија, ојачана 71. бригадом 13. корпуса. Ова дивизија је 16. септембра изутра форсирала Дрину у ширем рејону Салаша и усмерила своје главне снаге у леви бок српских трупа које су браниле Парашницу. Пошто је убрзо и 21. дивизија обновила фронтални напад, десно крило Моравске I запало је у озбиљну кризу. Командант дивизије је стога тражио појачање, истичући да са расположивим снагама не може одржати Парашницу. Одговорено му је да упорно спречава сваки даљи непријатељев продор и да, у случају крајње нужде, повуче своје десно крило на утврђене положаје код Црне Баре.

Главна пажња војводе Степановића је тога дана била окренута према десном армијском крилу, где је Комбиновани корпус (14, 41, 57, 58, и 104. бригада) генерала Крауса отпочео форсирање Саве код Јарка ради пружања непосредне помоћи 5. армији. Његове трупе су сутрадан, 17. септембра, заузеле Мачванску Митровицу, Шеварице и Дреновац и наставиле надирање у дубину Мачве, што је принудило војводу Путника да тамо упути најпре један, а потом још два пука Шумадијске дивизије I позива. Али, пре него што су пристигла ова појачања, непријатељ је овладао линијом Мачванска Митровица—Ноћај—Узвеће—Причиновић и створио повољне услове да се обруши у бок и позадину главних снага 2. армије у углу између Саве и Дрине. Генерал Пићорек је, додуше, упозоравао команданта Комбинованог корпуса „да не дозволи да сувише оде у правцу југозапада", већ да енергично надире према Завлаци ради пружања што ефикасније помоћи притешњеној 6. армији. Генерал Краус је, међутим, остао при својој одлуци да најпре укоченом 8. корпусу отвори врата Мачве, а затим у садејству са њим продужи наступање у правцу Завлаке.

У таквој ситуацији, командант 2. армије, будући да није имао довољно снага за успешну одбрану „на два фронта", донео је одлуку да остави Моравску I да се сама, како зна и уме, носи са главним снагама 5. армије, а да са армијском резервом и појачањима која му је упутила Врховна команда (Шумадијска I и Коњичка дивизија) парира обухватни маневар

непријатељеве групе из Срема правцем Јарак—Причиновић. Мада су пред собом имале усамљену Моравску дивизију I позива, трупе аустроугарског 8. корпуса су и даље тапкале у месту. Сви њихови покушаји да заузму главни српски положај на насипу пута Црна Бара—Равње и овладају Парашницом, претрпели су неуспех. Стрељачки стројеви овог корпуса су се, на пример, 20 септембра по подне приближили српским рововима на 40 корака, али су убрзо натерани да се врате на полазне положаје. Три дана доцније, снаге 9. и 21. дивизије, заклањајући се од жестоке српске ватре кесама напуњеним песком допрле су испред самих ровова Моравске I и, око 16 часова, када су одјекнули сигнални звуци за јуриш, као бујица налетеле на препреке од жице, где су дочекане ураганском ватром браниоца. „Покушај добровољаца и преосталих резерви да продру кроз хаос од жице и људских лешева, који су се све више нагомилавали, није успео... Све што је још остало у животу од храбрих војника 21. ландверске дивизије, вратило се назад на своје старе положаје" — каже се о томе у сачуваним аустроугарским документима. Нови напади 9. и 21. дивизије предузети 24. и 25. септембра, који су оцењени као „достојни дивљења", такође су претрпели неуспех. Осми корпус је и даље остао затворен у углу између Дрине и Саве и чврсто прикован уз обале ових река.

Војвода Степановић је, у међувремену, покушао да одбаци Комбиновани корпус преко Саве и стабилизује ситуацију на десном армијском крилу, али му то није пошло за руком. Напад Тимочке I на Причиновић и Узвеће, предузет 19. септембра са великом енергијом и пожртвовањем, није успео. У критичном тренутку притешњеним трупама аустроугарске 41. бригаде стигла су у помоћ два батаљона 14. пешадијске бригаде, па је командант Тимочке I био принуђен да обустави напад и нареди својим трупама да се утврде на достигнутој линији. У овом нападу Тимочка I је изгубила 1.867 људи. Коњичка дивизија је повратила Радаковић, Засавицу и Ноћај и продужила наступање ка Ноћајском Салашу, али је убрзо нападнута од надмоћнијих снага 104. ландштурмске бригаде и одбачена на линију Глушци—Баново Поље. У тешким и крвавим четвородневних борбама ова дивизија је сведена на свега 2.000 људи и око 1.700 коња. Преморене трупе Шумадијске I су тек око 15 часова отпочеле напад и извршиле два силовита јуриша на непријатељеве положаје југозападно од Причиновића, али нису успеле да их заузму, јер су се на овим положајима налазиле безмало три комплетне бригаде, подржаване ватром хаубичке артиљерије са Дреновачке аде и монитора са Саве. Њене трупе су се укопале на достигнутој линији, у блиском додиру с непријатељем.

Иако напад 2. армије у тактичком погледу није дао значајне резултате, њиме је осујећен обухватни маневар Комбинованог корпуса и стабилизована ситуација у Мачви, где је дошло до рововске војне, која ће се доцније проширити на

сва европска ратишта. Ваља, међутим, рећи да положај 2. армије није био нимало завидан. То се јасно види из извештаја војводе Степановића упућеног 24. септембра Врховној команди, у коме се истиче: „Армија је обухваћена од Дреновца преко Причиновића, Узвећа, Ноћаја и Засавице и од Прашничког кључа до Раче, са десне стране Саве и Дрине, а одатле уз Дрину са леве стране Дрине. Трупе су свуда у бојном положају на блиском одстојању од противника и у таквом распореду да би, у случају повлачења, биле опажене и гоњене... По-влачење на нов бранички одсек било би до крајности тешко." На крају је војвода Степановић замолио Врховну команду да изврши анализу ситуације у којој се налази 2. армија и да му на основу тога изда директиву за даљи рад, јер се он сам не осећа довољно снажним да се снађе у тој сложеној ситуацији.

Војвода Путник није очекивао активније ангажовање непријатеља из Срема, па се сада нашао пред још једним крупним проблемом. Тај проблем је потенциран покушајем групе генерала Литгендорфа да пређе Саву код Аде Циганлије и угрози Београд. Његове трупе су, наиме, 21. и 22. септембра успеле да под заштитом Дунавске флотиле пребаце на Аду Циганлију два батаљона 32. ландштурмског пука. Иако су пребачени делови, изложени уништавајућој ватри и снажним противнападима бранилаца Београда, били присиљени да се уз тешке губитке (међу преко 150 погинулих аустроугарских војника налазио се и командант 32. пука потпуковник Аугуст Шмидт) повуку на леву обалу Саве, Никола Пашић је упутио представку војводи Путнику, у којој га је упозорио да би евентуално заузимање Београда имало врло неповољне политичке последице и да би зато требало предузети одговарајуће мере да до тога не дође. Путник је истога дана одговорио да ће ојачати Одбрану Београда са 5 батаљона III позива и 3 хаубичке батерије, што је истога дана и учинио.

МАЧКОВ КАМЕН

У међувремену су настављене тешке и крваве борбе на гребену Гучево—Борања—Јагодња—Соколска планина, које су имале одлучујући значај за исход битке на Дрини. Неоспорно добро смишљен план војводе Путника да бочним ударом збаци непријатељеву 6. армију са планинског гребена и набаци је на Дрину, умногоме је пореметила тешка криза у коју је већ 13. септембра запало десно крило 3. армије. Наиме, у рано јутро тога дана трупе аустроугарског 15. корпуса напале су српске положаје на Црном врху, Еминовој води, Кулишту, Мамутовцу и Белегу с намером да, у току дана, потпуно овладају гребеном Гучева. То им, међутим, није пошло

за руком, јер је Дринска I, која је бранила ове положаје, пружила веома снажан отпор. Истина, непријатељ је, искористивши мрачну и кишовиту ноћ, овладао Кулиштем и Еминовом водом, докопао се главног планинског гребена и опасно угрозио српске снаге на Црном врху, Мамутовцу и Белегу; и ови положаји су напуштени 14. септембра увече. Будући да је 13. септембра и 42. хонведска дивизија 5. армије отпочела форсирање Дрине код Аде Курјачице према Шору и пребачене снаге усмерила у десни бок 3. армије, генерал Јуришић је оценио ситуацију као врло критичну. У складу са том оценом наредно је да се Комбинована дивизија, која се већ налазила на маршу од Завлаке ка Пецкој, врати натраг и упути у рејон Гранчарског гробља. Овим наређењем је офанзивна група, чије је дејство по Путниковој замисли требало да реши исход битке, смањена за једну трећину. Неки војни историчари сматрају да је генерал Јуришић тако поступио зато што се „није довинуо до смеле Путникове концепције," али при томе губе из вида околност да се 3. армија налазила под страховитим притиском и да су њене трупе пуних шест дана водиле огорчене борбе са надмоћнијим противничким снагама, без одмора и предаха.

Очекујући да ће продор Комбинованог корпуса из Срема у Мачву одлучујуће утицати на даљи ток битке, генерал Поћорек је наредио да 6. армија и 42. дивизија 5. армије, чије је наступање 15. септембра заустављено на целој линији, обуставе наступање на фронту Карачица—Ждрело—Биљег—Кулиште за један до два дана, и да се ограниче само на везивање противничких снага пред собом. На другој страни, војвода Путник је, 14. септембра, издао директиву за прегруписавање снага ради парирања непријатељевог обухватног маневра на јужном крилу битачног фронта и преотимања оперативне иницијативе. Том директивом је било предвиђено да се 1. армија (Дунавска I, Дунавска II, Комбинована дивизија и Љубовијски одред) прикупи код Пецке и енергично нападне бок и позадину непријатеља који надире у правцу Крупња, Завлаке и Осечине; да 2. армија (Моравска, Шумадијска и Тимочка дивизија I позива, Тимочка II и Коњичка дивизија) упорно брани своје положаје у Мачви, а уколико буде принуђена на повлачење да се постепено повлачи на линију Слатина—Брестовац—Цер, с тим да Видојевицу „држи што дуже и што упорније"; да 3. армија (Дринска I, Моравска и Дринска дивизија II позива и одред пуковника Мишића) остане на својим дотадашњим положајима, одбија непријатељеве нападе и у погодном тренутку пређе у противофанзиву, а уколико буде морала да се повлачи да то чини постепено, прикупљајући своје трупе за одбрану нових положаја код Завлаке, односно Осечине.

Мада је 1. армија осетно ослабљена враћањем Комбиноване дивизије на Гучево, њене трупе су 15. септембра зауставиле напад десног крила аустроугарске 6. армије на линији Кулина—Сеновача—Милетина—Рожан—Дуго. У току ноћи командант

армије је добио наређење војводе Путника које гласи: „Због јачег надирања непријатеља преко Аде Курјачице, угрожен је десни бок и позадина 3. армије. Потребно је да са вашом армијом предузмете данас зором напад у правцу Соколске планине и даље у десни бок и позадину непријатеља, обезбеђујући потребним делом снага и правац Љубовија—Пецка. Ступите одмах у везу и споразум са 3. армијом ради вашег заједничког дејства."

У духу тог наређења, трупе 1. армије нападе су 16. септембра изјутра десно крило 6. армије на поменутој линији. После тешке трочасовне борбе Дунавска I је очистила Дуго, овладала Милетином и продужила надирање ка Горици и Пећима, док је Дунавска II на јуриш заузела Кулину и избила на линију Ждрело—Постењски вис. Главнина аустроугарске 18. дивизије у нереду се повлачила ка Јагодњи и Велешу, а 109. ландштурмска бригада ка Љубовији. Прва и 2. бригада 18. дивизије згомилале су се у клисури Пустињске реке, одакле је водио само један пут наниже, у долину Дрине. Међутим, преморене дивизије српске 1. армије предузеле су гоњење само делом снага, а главнину прикупиле на достигнутој линији ради продужења напада према Шапцу и Градини и непосредног садејства са 3. армијом, која је такође прешла у противнапад. То је омогућило команданту 18. дивизије генералу Толману да повуче растројене трупе 1. и 2. бригаде на Ободњак, где их је прихватила 13. брдска бригада, која се раније повукла и организовала нову одбрамбену линију; ове две бригаде су због тешких губитака извучене на Ужиналиште, у корпусну резерву, док је 109. ландштурмска бригада повучена на леву обалу Дрине.

Обавештавајући Врховну команду о развоју оперативне ситуације током 17. септембра, командант 1. армије у свом извештају истиче: „Јутрошњим снажним јуришем трупа 1. армије на непријатеља на линији Милетина—Горица—Пећје, сломљен је његов последњи отпор, због чега је одступио на целој линији у нереду ка Дрини, остављајући за собом много мртвих и рањених, оружје, муницију и осталу спрему."

Као што је речено, тога дана војвода Путник је и 3. армију кренуо у напад са циљем да непријатеља баци с вододелнице у Дрину. Њене трупе су 17. септембра успеле да заузму Турско гробље, Мамутовац и Шанац, али су главни положаји на гребену Гучево—Борања—Јагодња, и даље остали у рукама непријатеља.

Непријатно изненађен растројством десног крила 16. корпуса, генерал Поћорек је одлучио да трупе овог корпуса, уколико поново буду присиљене на узмицање, повлачи гребеном Јагодње, а никако преко Дрине. У духу те одлуке издао је, око 17 часова, наређење командантима корпуса — Вурму и Апелу да безусловно бране линију Црни врх—Кулиште—Белег—Јагодња—десна обала Велике реке, напоминући да се на тој линији српске снаге морају „потпуно истрошити". То на-

ређење, издато у тренутку када је опстанак 6. армије на десној обали Дрине висио о концу, не би спасило ту армију од тешког пораза да команде српске 1. и 3. армије нису прерано закључиле да је постигнут одлучујући успех, и да напад тих армија није изгубио на интензитету управо у тренутку када је тај успех био на дохвату руке. Офанзивна моћ 16. корпуса је, доиста, била сломљена, али је његова одбрамбена способност још увек била велика. Будући да разбијено десно крило овог корпуса није гоњено, генерал Вурм је врло смишљено прикупио своје снаге (36 батаљона и 14 батерија), скратио фронт за око 18 километара, створио корпусну резерву од две брдске бригаде и нову одбрамбену линију (Кошутња стопа—Мачков камен—Перуница—Липничка главица—кота 603) изабрао тако да се 1. армија нашла фронтално, а не бочно према њој. Ту линију је, у ствари, чинила попречна греда на планинском ланцу Јагодња—Соколска планина, која затвара све правце што преко Јагодње воде према Борањи и Гучеву.

Тако су трупе 1. и 3. армије, које су добиле наређење да наставе гоњење „пораженог непријатеља ка Дрини", наишле 18. септембра изјутра на противника који није показивао никакве знаке растројства. Напротив, његове снаге на фронту 3. армије вршиле су тако снажан притисак у правцу Мамутовца и Белега да је Дринска I била присиљена да се цео дан брани и тражи појачање; упућена јој је у помоћ Моравска дивизија II позива. Комбинована дивизија је избила на северне падине Еминове воде и заузела Црни врх, али је убрзо била принуђена да се повуче на североисточне падине овог виса. Ни трупе 1. армије нису тога дана постигле готово никакве резултате. Покрете јединица отежавала је магла и киша, тешко проходно земљиште и неочекивано жилав отпор непријатеља. Дунавска II и одред пуковника Мишића (из 3. армије) успели су да заузму само предње непријатељеве положаје и подиђу Кошутњој стопи, Мачковом камену и Перуници, док је Дунавска I изгубила готово цео дан на прикупљању својих растурених јединица, тако да је тек пред вече избила са првим борбеним редом на Рујевачке рудине и Ободњак. Током целога дана српске трупе су биле изложене јакој ватри брдске и пољске артиљерије са Мачковог камена, Смајиног брда и Липничке главице.

Било је очевидно да непријатељ није растројен, као што се мислило у штабу 1. и 3. армије, и да о гоњењу не може бити ни говора. Ипак, команде тих армија нису схватиле ту чињеницу нити су обавестиле Врховну команду о правом стању ствари. На такав закључак упућује наређење које је војвода Путник издао командантима армија ноћу 18/19. септембра, у коме нема ни речи о нападу на непријатеља, већ само о гоњењу.

Пошто је тек 19. септембра ујутро сазнао да Мачков камен није заузет, генерал Бојовић је наредио командантима дивизија да одмах нападну и заузму не само Мачков камен већ

и цео топографски чвор планине Јагодње који затвара правац ка Борањи и Гучеву. У духу тог наређења, командант Дунавске II пуковник Милош Васић, напао је са два и по пука (9. пук II позива, 5. прекобројни и 2 батаљона 8. пука II позива) Мачков камен и Кошутњу стопу, док је командант Дунавске I пуковник Миливоје Анђелковић Кајафа, усмерио напад свог 18. пука на Перунику, а 8. пука на Липничку главицу. И овога пута покрете јединица успоравали су тежак терен, киша, магла и врло јак отпор непријатеља (7. брдска бригада). Нарочито је ефикасно дејствовала његова брдска артиљерија, коју српске пољске батерије нису могле да неутралишу, због слабе покретљивости, сувише положене путање, несташице муниције и ограничене видљивости. Па ипак, у 14 часова стрељачки стројеви 9. пука II позива подишли су непријатељевим рововима на коси Мачков камен—Кошутња стопа на око 200 метара. Али, управо у том тренутку — пише пуковник Милан Радојевић, учесник у овим борбама — „крајње десно крило 1. батаљона 9. пука попустило је, па је кроз шуму у нереду почело да одступа, пуцајући без циља. Ово узмицање повукло је цео фронт пука, тако да су официри једва успели да задрже стрељачке стројеве на полазној линији, код ровова 3 пука II позива". Није успео ни напад 8. пука Дунавске I на Липничку главицу, па су се и његове трупе повукле на полазне положаје.

Напад на Мачков камен обновљен је истога дана по подне после увођења у борбу 9. пука I позива. На уском гребену планине Јагодње развила се огорчена вишечасовна борба, у којој су обе стране претрпеле тешке губитке; у једном од бројних јуриша рањен је принц Борђе Карађорђевић, који се налазио на челу 1. батаљона 5. прекобројног пука. Тек предвече српске трупе су сломиле грчевит отпор 7. брдске бригаде, ојачане деловима 6. бригаде, овладале платоом Мачковог камена и избиле на Перунику. Непријатељ је, међутим, успео да се одржи на гребену Јагодње, јер му је у критичном тренутку пристигла у помоћ 1. брдска бригада из корпусне резерве. Штавише, покушао је да противнападом поврати Мачков камен, али му то није пошло за руком. Ноћ, магла и киша спречили су даље одсудније ангажовање снага с једне и друге стране.

Сматрајући да је Мачков камен кључна тачка у целом одбрамбеном систему 16. корпуса, генерал Вурм је одлучио да га сутрадан, 20. септембра, поврати по сваку цену, ангажујући све расположиве снаге 1, 6, 7. и 9. бригаде. На другој страни, командант српске 1. армије генерал Бојовић је прецењио постигнути успех, што недвосмислено потврђује његов извештај упућен те вечери Врховној команди, који гласи: „Према извештају команданта Дунавске дивизије II позива, добијеном данас у 19,30 часова, заузет је дефинитивно Мачков камен у 18,30 часова. Трупе се утврђују на заузетим положајима, а сутра зором ће се продужити енергично гоњење побеђеног непријатеља." Тај извештај је навео војводу Путника на одлуку да потпуно олабави оперативне узде, бар што се 1. армије тиче.

Како је 20. септембра ујутро читава Јагодња била обавијена густом маглом, преморени пукови 1. армије се нису журили да предузму „гоњење побеђеног непријатеља", па их је у томе предухитрила 1. брдска бригада, која је енергично напала 9. пук I позива и 5. прекобројни пук на Мачковом камену. После краће, али оштре борбе непријатељ је био присиљен да се, уз велике губитке, повуче на полазне положаје. Потискујући његове трупе, поменути српски пукови су, у ствари, пробили фронт 16. корпуса и довели целу 6. армију у врло тешку ситуацију. На жалост, српски команданти нису уочили размере постигнутог успеха (густа магла им је то онемогућила), па су пропустили изузетно повољну прилику да на леђима поколебаног непријатеља изврше продор ка Кошутњој стопи и Смајином брду и тиме тактички пробој противничке одбране претворе у оперативно-стратегијски успех. Очекујући да се магла потпуно дигне, српске трупе су неповратно изгубиле неколико драгоцених часова и тиме дале могућност озбиљно уздрманом противнику да се прибере и среди.

Пошто појединачни напади српских пукова предузети тога дана пре подне нису дали никакве резултате, по подне је предузет нов напад са три и по пука (9. пук I позива, 5. прекобројни, 9. пук II позива и 2 батаљона 8. пука II позива), под општом командом пуковника Тодора Павловића. Будући да су све ове снаге наступале ка Кошутњој стопи, гребеном на коме се једва могао развити један пук, непријатељ је искористио ту околност и обасуо их жестоком унакрсном митраљеском и артиљеријском ватром. Упркос томе, 9. пук II позива примакао се његовим рововима на блиско одстојање и почео да дејствује ручним бомбама, али је управо у том тренутку дошло до забуне и неуредног повлачења овога пука ка Нешином брду. Ево шта је о томе написао пуковник М. Радојевић: „Избили смо на плато пред непријатељске ровове и отпочели дејство бомбама ради ускакања у ровове. На један мах неко од војника је узвикнуо: *Опкољени смо!* Заиста, на више стотина метара позади, преко гребена између Нешиног брда и Мачковог камена, зацрнеле су се неке групе, које се у суморном дану и праску бомби нису добро распознавале. Као електричном муњом одбачен стрељачки строј је јурнуо назад. Никаква сила није била у стању да га задржи. Тек на краћем одстојању видели смо да су то биле чете 8. пука II позива које су се у нереду повукле са десног крила дивизије и обишле цео фронт 9. пука II позива. Непријатељ је осуо најжешћу ватру са својих положаја на ову гомилу која је у нереду јурила назад..."

Приметивши узмицање српског десног крила, аустроугарске снаге, подржане мноштвом брдске артиљерије која је дејствовала са широко обухватног лука Кошутња стопа—Грујићи—Смајино брдо—Липничка главица, појачале су притисак на 5. прекобројни и 9. пук I позива и овладале делом Мачковог камена. Само захваљујући крајњем пожртвовању официра и пристизању једног батаљона 18. пука I позива, заустављено је по-

влачење српских пукова на прегрaдном положају. Густи стрељачки стројеви аустроугарске пешадије дочекани су ураганском пешадијском и артиљеријском ватром. „Настао је правн поколь. За четврт часа из непријатељског 4. батаљона 25. пука избачено је из строја око 300 бораца, а затим је на поколебаног непријатеља јурнуо 5. прекобројни пук читавим борбеним поретком. У 19 часова освојен је највиши вис Мачковог камена, где је пропланак величине 500 квадратних метара био потпуно покривен лешевима погинулих, махом непријатељских војника, преко којих се могло газити." (Б. Лукић, *Битка на Дрини 1914).* Преморене и десетковане српске трупе ни овога пута нису предузеле гоњење покретом; чак су и додир с непријатељем изгубиле.

Напад Дунавске I (8. и 18. пук) на Липничку главицу и Разбојиште није имао успеха, наводно, „због тешко пролазног терена, магле, блата и унакрсне артиљеријске ватре са Липника, коте 670 и положаја на левој обали Дрине". Изостало је и садејство левог крила 3. армије, тако да је 1. армија једва успела да се одржи на својим положајима. Било је очевидно да се Кошутња стопа не може заузети фронталним нападом и да излаз ваља тражити у прегруписавању снага и примени обухватног маневра. Пуковник Анђелковић је у том смислу поднео конкретан предлог команданту армије. Одговорено му је да ће се по том предлогу поступити тек уколико напад који је планиран за 21. септембар не успе. Путник није утицао нити је могао утицати на ову одлуку команданта армије, јер је сувише касно примио извештај о развоју ситуације на фронту 1. армије током 20. септембра.

Тако су жестоке борбе на Мачковом камену настављене и сутрадан, 21. септембра. У раним јутарњим часовима пуковник Павловић је упутио 1. батаљон 9. пука I позива у насилно извиђање ка Кошутњој стопи. Трупе овога пука су, међутим, у самом почетку наступања дочекане тако снажном ватром да су у великом нереду почеле да одступају, повлачећи за собом и остале батаљоне овога пука. Криза је пребројена захваљујући великом пожртвовању официра и непосредној помоћи 9. пука II позива. Око 10 часова јаке снаге 1, 2. и 7. брдске бригаде поново потискују 9. пук I позива и у густим масама избијају на гребен, где су заустављене шрапнелском ватром српских батерија. После тога, 9. пук I позива је у три маха покушао да поврати изгубљене положаје, али је сваки пут заустављен снажном концентричном ватром непријатељевих батерија. Тек када му је притекао у помоћ један батаљон 4. пука I позива (овај пук се налазио на Нешином брду, у армијској резерви), непријатељ је присиљен на повлачење. Један део положаја на североисточном делу Мачковог камена је, ипак, остао у његовим рукама. Оруђа 5. пољске батерије, која су тога дана два пута прелазила из руку у руке, остала су на „ничијој земљи".

Око 16,30 часова аустроугарска 18. дивизија предузима нов

концентричан напад на Мачков камен и Перуникy, свим својим снагама. Напад је припремљен и подржан ураганском артиљеријском ватром. Б. Лукић истиче да су том приликом „шрапнелске куглице стварале праву пустош међу српским трупама згомиланим и измешаним на малом простору". Упркос томе, лево српско крило (5. прекобројни, 8. и 18. пук I позива) је током целога дана успешно одбијало јурише 6. и 13. брдске бригаде. Десно крило је, међутим, предвече попустило: надмоћније непријатељеве снаге потисле су 9. пук I позива са предњих положаја на Мачковом камену и поново запленили оруђа 5. пољске батерије. Ситуација је поправљена интервенцијом 4. пука I позива, али се сам врх Мачковог камена — „сав црвен од крви" (према опису савременика) — нашао на „ничијој земљи". Преотета су два топа 5. пољске батерије, док је остале одвукао непријатељ. Преморене српске и аустроугарске трупе заноћиле су на комплексу Мачковог камена, у блиском међусобном додиру.

Према првим извештајима који су тога дана стигли у Врховну команду, војвода Путник је закључио да је оптимизам команди 1. и 3. армије био преурањен и да о „гоњењу пораженог непријатеља" нема ни говора. Стога је без колебања одобрио одлуку генерала Бојовића да Дунавску II извуче са Мачковог камена и да је преко Крупња и села Мионовића упути у обухватни напад на Кошутњу стопу. Уједно га је упозорио да не предузима нов напад док не пристигну допунски батаљони, који су упућени ради попуне прорeђених пукова двеју Дунавских дивизија. Изгледа да је Путник, без обзира на то што се у извештају команданта 1. армије говорило да његове јединице претходног дана нису могле да наступају „због тешко проходног терена, блата, магле и унакрсне артиљеријске ватре" — сматрао да се ту пре свега ради о снажном отпору непријатеља. Изгледа, међутим, да ни Врховна команда до тог времена није схватала сву озбиљност ситуације и да је била чврсто уверена „да се непријатељ само брани, понекад и активно, али тек само брани", а он је нападао и то жестоко.

Пошто је у току ноћи 21/22. септембра Дунавска II извучена са гребена Јагодње ради предузимања ширег обухватног маневра на Кошутњу стопу, на целом комплексу Мачковог камена остала је само Дунавска I у следећем распореду: 4. пук I позива и 4. прекобројни пук, са четири пољске и једном брдском батеријом, на дотадашњим положајима Дунавске II у рејону Мачковог камена; 8. пук I позива, са две пољске батерије, на одсеку Перуника—Јаворник; 18. пук I позива на прихватним положајима иза Мачковог камена, у дивизијској резерви; 9. пук I позива и 5. прекобројни пук на Нешином брду, у армијској резерви.

Док је Дунавска II вршила пројектовани обилазни маневар, главне снаге аустроугарског 16. корпуса (1, 2, 6, 7, 9. и 13. бригада) предузеле су одсудан напад на комплекс Мачковог камена. Пошто је претходно привукао брдске топове у саме

стрељачке стројеве, непријатељ је одмах после поноћи кренуо у напад и до сванућа извршио три узастопна ноћна јуриша, али је сваки пут одбијен уз тешке губитке. Упркос томе, његове трупе су у освит 22. септембра предузеле снажан концентричан напад на Мачков камен. Развила се огорчена борба са наизменичним силовитим јуришима и сударима прса у прса. Од силне пешадијске и шрапнелске артиљеријске ватре дрвеће је на пошумљеним деловима Мачковог камена готово потпуно оголело. На десном крилу српског положаја, 4. пук I позива је у неколико махова прелазио у противнапад и потискивао противничке снаге стотињак метара уназад, али му је сваки пут артиљеријски бараж преграђивао пут и присиљавао га да се повуче на полазне положаје. На централном делу положаја, 4. прекобројни пук је у почетку успешно одолевао притиску вишеструко надмоћнијих противничких снага; његово лево крило је у два маха ручним бомбама одбијало непријатељеве стрељачке стројеве који су му се били приближили на свега 20 до 30 корака. Међутим, десно крило овога пука, изложено блиској фронталној, бочној и леђној ватри, почело је, око 8 часова, да узмиче, па је ради тога ојачано 3. батаљоном 18. пука из дивизијске резерве. Али, управо у том тренутку ситуација на фронту 4. пука I позива нагло се погоршала. Непријатељ је потиснуо први борбени ред овога пука и продро у предње српске ровове, који су повраћени тек након интервенције 1. батаљона 18. пука из дивизијске резерве. Ситуација се из часа у час све више погоршавала, нарочито после погибије команданта 4. пука пуковника Душана Пурића и извлачења 9. пољске батерије, која је остала без муниције. Око 10 часова рањен је и командант 4. прекобројног пука потпуковник Драгутин Дулић. Како су до тог времена сви команданти батаљона овога пука били избачени из строја, дужност команданта пука примио је мајор Душан Симовић из дивизијског штаба. Непосредно после тога непријатељ је у два маха продро у српске ровове, али је оба пута одбачен ангажовањем свих расположивих снага Дунавске I до последњег батаљона из дивизијске резерве.

Међутим, решен да се по сваку цену докопа Мачковог камена, генерал Вурм је, око 15 часова, упутио у напад све расположиве снаге, подржане мноштвом брдске, пољске и хаубичке артиљерије која није штедела муницију. Обухваћене надмоћнијим непријатељевим снагама и тучене унакрсном митраљеском и артиљеријском ватром, трупе 18. пука I позива и 4. прекобројног пука почеле су да се повлаче са Мачковог камена. Узалудни су били грчевити напори и беспримерно пожртвовање официра да зауставе то повлачење; „ништа није могло спречити панику која је захватила војнике и као бујица их носила назад". У таквој ситуацији команданту армије није остало ништа друго него да нареди повлачење својих десеткованих трупа на линију Шанац—Нешино брдо—Рујевачка рудина—Велеш. Аустроугарске трупе су потпуно овладале целим комплексом Мачковог камена,

али су тај успех платиле несразмерно скупо. Аутори Letzter-Kriega истичу да су се Срби очајнички бранили, да је врх Мачковог камена само 22. септембра четири пута мењао господаре и да је цело бојиште било натопљено крвљу и покривено са 2.000 лешева српских и аустроугарских војника.

Тако је завршен бој на Мачковом камену који је по својој жестини и обостраним губицима превазишао све бојеве који су до тада вођени на балканском ратишту. У том бојУ Дунавска I и Дунавска дивизија II позива изгубиле су 8.018 људи, а у свим борбама од 14. септембра до повлачења са Мачковог камена 11.490 људи, тј. просечно 1.150 људи дневно. Били су то застрашујући губици, који се нису имали одакле надокнадити.

За све време трајања драматичних борби на Мачковом камену, српска 3. армија је нападала положаје аустроугарског 15. корпуса на Гучеву и Борањи. Мада су ти напади извођени са великом упорношћу, они нису представљали непосредну помоћ 1. армији зато што им је тежиште било управљено на одсек Мамутовац—Белег, уместо на Кошутњу стопу, кључ Поћорековог зворничког мостобрана. Трупе 3. армије не само да нису успеле да збаце двоструко надмоћније непријатељеве снаге са планинског гребена већ су биле присиљене да се повуку на Мамутовац и Белег и тиме још више погоршају свој ионако непогодан положај.

Као што се види, противударом 1. армије није реализована Путникова оперативна замисао. Напротив, овај добро смишљени и успешно започети противудар у коме су српски војници, подофицири и официри испољили беспримерни хероизам, пожртвовање и упорност претрпео је неуспех. Али, ваља рећи да узроци тога неуспеха не леже ни у нереално постављеним задацима ни у мањкавости Путникове идеје маневра, већ у изразитој техничкој супериорности противника, прикладнијој организацији и формацији његових јединица, као и њиховој специјалној опремљености и обучености за извођење операција на планинском земљишту, затим слабом раду српске обавештајне и извиђачке службе, акутној несташици артиљеријске муниције у свим српским армијама, озбиљним грешкама команди дивизија и армија итд. Бој на Мачковом камену је, на пример драстично показао колико је Путник био у праву када се још пре почетка балканских ратова залагао да се одобре ванредни кредити за набавку брдске артиљерије. Док је непријатељ за све време тога боја изванредно маневрисао својим брдским батеријама (тереном и балистички), српске пољске батерије нису могле успешно да прате пешадију због сувише положене путање, малог домета и слабе покретљивости на планинском земљишту.

Војни аналитичари не без разлога истичу да је идеја војводе Путника о прикупљању 1. армије на јужном крилу битачног фронта ради удара у леви бок аустроугарских снага на вододелници Јадра и Дрине била и смела и правилна, али да су успешну реализацију ове идеје умногоме омели време као и простор и оштра криза на Гучеву, где се морала ангажовати Комбинована

дивизија. Неки, додуше, сматрају да основни узрок неуспеха лежи у нерационалној употреби расположивих снага. Аутори ВРС оправдано критикују прегусто груписање трупа на узаној греди Мачковог камена и нецелисходне фронталне јурише на Кошутњу стопу, истичући: „Ко директно напада фронт положаја у планини тај губи. Према фронту положаја, који се у планини жели заузети, треба се држати упорне одбране, а освајати га обиласком." Та критика се не односи на војводу Путника, јер он — будући да није благовремено и тачно обавештаван о развоју ситуације на фронту 1. и 3. армије — практично није могао на време реаговати. Обавештења о жестоким борбама на Мачковом камену стигла су у Врховну команду тако касно да је њена интервенција постала беспредметна. Путник, ипак, није поштеђен од критике. У Letzter-Kriegu се, на пример, изражава чуђење што „српска Врховна команда није ни помишљала на то да енергичним дејством Ужичке војске у бок и позадину (6. армије) ионако тешку невољу противника учини да буде још тежа." И неки српски војни историчари замерају Путнику што за време боја на Мачковом камену није усмерио офанзиву Ужичке војске у правцу Сребренице и Власенице, у десни бок и позадину аустроугарске 6. армије, јер би то, наводно, омогућило 1. армији „да изборн успешно решење на Мачковом камену". Замерају му, такође, да није довољно енергично подстицао команданта 3. армије да својим левим крилом помогне напад 1. армије. Из наредног поглавља ће се видети да ли је и у којој мери основана прва замерка. Што се, пак, друге замерке тиче, ваља рећи да критичари губе из вида околност да се у извештајима команданата 1. армије уочи, па и за време боја на Мачковом камену, све до 21. септембра, није ни говорило о нападу, већ само о „енергичном гоњењу побеђеног непријатеља"; о каквом се помагању напада 1. армије у том случају у Врховној команди могло размишљати. Чим је добио извештај да је 1. армија претрпела неуспех на Мачковом камену, Путник је реаговао наређењем да ова армија пређе у одбрану на линији Мишковац—Милутинов гроб—Шанац—Нешино брдо—Ободњак, које је, нема сумње, било у складу са ситуацијом.

ДЕЈСТВА УЖИЧКЕ И САНЏАЧКЕ ВОЈСКЕ У ИСТОЧНОЈ БОСНИ И РОВОВСКА ВОЈНА

После тешких и крвавих двадесетодневних борби, аустроугарска 5. армија се заглибила у Парашници и североисточном делу Мачве, док је 6. армија избила на планински гребен који прати десну обалу Дрине, али је тај успех платила несразмерно скупо; изгубила је преко 30.000 људи да би за 20 дана достигла линију на коју је, према почетном операцијском плану, требало избити другога дана по преласку Дрине. Суочен са том чиње-

ницом и очевидном неспособношћу Балканске војске да без дужег одмора и нове попуне настави офанзивна дејства, Поћорек је наредио привремено обустављање офанзиве. На другој страни, српска војска није успела да одбаци противничке снаге преко Дрине и Саве, нити је, због велике оскудице у артиљеријској муницији, могла да настави офанзивна дејства. Захваљујући тим околностима, на српско-аустроугарском фронту од Љубовије до Шапца дошло је до стабилизације фронта и рововске војне, која је трајала око месец дана. Обе стране су се утврђивале на положајима на којима су се затекле 25. септембра, вршећи повремено мање и веће нападе ради исправке фронта и стварања што повољнијих услова за предстојећа офанзивна дејства.

У овом периоду маневарска дејства извођена су само у југоисточној Босни. Тамо је Ужичка војска (42.000 људи и 58 топова), генерала Милоша Божановића, у садејству са црногорском Санџачком војском (13.500 људи и 20 топова) сердара Јанка Вукотића, предузела офанзиву у правцу Власенице, Романије и Сарајева ради растерећења 1. и 3. армије на средњој Дрини. Према плану српске Врховне команде требало је да Ужичка и Санџачка војска пређу у напад знатно раније — у време када је 1. армија продрла у Срем. Међутим, баш када су се трупе Ужичке војске припремале за форсирање Дрине, отпочела је друга аустроугарска офанзива на Србију. Већ у самом почетку непријатељ је предузео снажан напад са фронта Зворник—Љубовија ка Крупњу и Пецкој, са очевидном намером да обухвати лево крило српских главних снага. То је принудило војводу Путника да ојача слабу 3. армију са два пука Ужичке војске и да нареди генералу Божановићу да преостале трупе Ужичке војске задржи у одбрани на правцима који од Вишеграда и Бајине Баште воде ка Ужицу. У том наређењу је, додуше, речено да, „уколико се укаже повољна прилика за успех", Ужичка војска пређе у напад и заузме Вишеград.

Очекујући да јој се укаже та „повољна прилика", Ужичка војска је тек 14. септембра отпочела форсирање Дрине код Старог Брода, Вишеграда и Међеђе. Мада је непријатељ пружао слаб отпор, форсирање ове плаховите планинске реке споро се одвијало због недостатка мостовог материјала и необучености људства. Ипак, до 17. септембра главнина Ужичке војске пребацила се на леву обалу реке и организовала мостобран источно од Рогатице, коју је непријатељ без борбе напустио. Санџачка војска је још 11. септембра прешла Дрину код Фоче, а три дана касније и код Горажда и 17. септембра ушла у Рогатицу. Противничке снаге (делови 8. брдске и 9. ландштурмске бригаде) су се ужурбано повукле ка Хан Пијеску. Међутим, команде Ужичке и Санџачке војске су задржале своје бројно знатно надмоћније снаге на мостобрану, пропустивши веома повољну прилику да незадрживим надирањем ка Власеници угрозе десни бок и позадину Поћорекове 6. армије и на тај начин испоље снажан утицај на даљи ток и исход битке на Дрини. Изгледа да је ова група остала пасивна због укрштања праваца дејства српских и црно-

горских снага, као и ради препирке њихових команди око тога чије су јединице прве ушле у Рогатицу. Та пасивност, сасвим супротна захтевима оперативне ситуације, одобрена је наређењем војводе Путника од 18. септембра у коме се, између осталог, каже: „Док се ситуација на главном војишту не објасни останите у Рогатици и извиђајте у правцу Сарајева и Власенице." Ово наређење, као и оно претходно којим је Ужичка војска добила алтернативан задатак, проистекло је из слабе обавештености Врховне команде о ситуацији код непријатеља и неоснованог уверења да су 1. и 3. армија довољно јаке да разбију аустроугарску 6. армију. Чим се показало да то уверење није почивало на реалној процени ситуације, Путник је (22 септембра) наредио да Ужичка и Санџачка војска продуже офанзиву у правцу Власенице и Сарајева ради привлачења на себе што јачих непријатељевих снага и олакшавања ситуације код Крупња.

У духу тог наређења, Ужичка војска је 25. септембра, дакле, управо онога дана када је на главном фронту дошло до стабилизације, предузела наступање правцем Рогатица—Жлебови—Хан Пијесак—Власеница, а Санџачка војска преко Романије и долином Праче према Сарајеву. До краја септембра Ужичка војска је ослободила Сребреницу, Хан Пијесак, Соколац и Гласинац, порушила железничку пругу Олово—Хан Пијесак и приближила се Власеници, Кладњу и Олову, док је Санџачка војска избила пред Калиновик и на Пале код Сарајева.

Продор Ужичке и Санџачке војске у југоисточну Босну изазвао је неприкривену радост и одушевљење српског становништва на овом подручју, које је почело да пружа активну помоћ српским и црногорским трупама. То је узнемирило не само команду аустроугарске Балканске војске у Тузли него и владу у Бечу. Обавештен да црногорска артиљерија туче утврђени логор у Калиновику и да Ужичка војска непосредно угрожава Власеницу, важну етапну станицу у позадини 6. армије, Поћорек је хитно пребацио 3. брдску бригаду из Автовца у Калиновик, а 13. бригаду 16. корпуса у Власеницу. Поред тога, у југоисточну Босну је упутио и неке мање јединице са других делова фронта и појачања која су пристизала из Тирола. Пошто је на горњој и средњој Дрини владало релативно затишје, пошло му је за руком да прикупи јаке снаге, које су најпре зауставиле офанзиву Ужичке и Санџачке војске, а потом прешле у противофанзиву и у периоду од 5. до 10. октобра одбациле Ужичку војску према Гласинцу и дегажирале железничку пругу Олово—Хан Пијесак. Обавештен о повлачењу Ужичке војске, Путник је реаговао предлогом да се њен командант генерал Божановић смени са дужности и пензионише, који је, разуме се, усвојен. Б. Лукић сматра да је Путник у овом случају пренаглио, „јер је уклонио команданта који је успешно извршавао добијене задатке и врло добро познавао стање на војишту".

Настављајући наступање у правцу Рогатице, аустроугарске трупе су 10. октобра избиле са три нападне колоне на линију Тисово брдо—село Плочник—Кула, где су наишле на врло сна-

жан отпор Санџачке војске и делова Лимског одреда. После огорчене борбе у којој су обе стране претрпеле тешке губитке, Црногорци су бочним противнападом одбацили непријатељеву леву колону према Коштуници, док је Лимски одред потиснуо средњу колону у правцу Вишевине; десна колона се сама повукла у висину Жлебова. То је присилило Поћорека да обустави започету противофанзиву до пристизања појачања — 18. и 50. дивизије 16. корпуса.

Прикупљање аустроугарских снага трајало је до 18. октобра, када су се поново распламсале оштре борбе на тешком и махом пошумљеном терену Романије и Гласинца, где је било усмерено тежиште аустроугарске противофанзиве. Санџачка војска, на коју су се обрушиле главне непријатељеве снаге, три дана је успешно одолевала нападима тих снага. Њено лево крило (два слаба батаљона и 6 топова) је, на пример, очајнички бранило своје положаје на Птичијаку и Шиљавој глави, које је нападало 15 свежих батаљона са 28 топова, све док у неравној борби није прегажено. После слома левог крила, Санџачка војска се нагло повукла ка Дрини и изгубила везу са Ужичком војском. Како је тим повлачењем откривен леви бок Ужичке војске, генерал Арачић (нови командант Ужичке војске) је наредио да се Лимски одред повуче на положаје источно од Рогатице (Загановић—Кошутица) и да Шумадијска II групише своје снаге на линији Вратар—Видова гора—Бабљак ради упорне одбране. Настојећи да одржи макар мали мостобран на левој обали Дрине, војвода Путник је наредио команданту Ужичке војске да поменуте положаје држи докле год може, а затим да се управља према општој ситуацији на бојишту. Међутим, када је 24. октобра аустроугарски 16. корпус снажним нападом одбацио Лимски одред у правцу Вишеграда и Међеђе и опасно угрозио леви бок Шумадијске II, генерал Арачић је наредио повлачење Ужичке војске на десну обалу Дрине пре него што је добио сагласност Врховне команде. Повлачење је извршено ноћу 23/24. октобра, без узнемиравања.

Тиме су завршена дејства Ужичке и Санџачке војске у југоисточној Босни, која се у односу на операције српских главних снага имала карактер диверзије, предузете у циљу олакшавања ситуације на главном фронту. Тај циљ је углавном постигнут: непријатељ је био присиљен да скине цео 16. корпус са фронта на Дрини, да на балканско ратиште упућује делове стратегијске резерве Врховне команде, који су му били неопходно потребни за појачавање својих главних снага у Галицији, и да читав месец дана одложи започету офанзиву у правцу Ваљева. Ипак, ваља рећи да би продор Ужичке и Санџачке војске у југоисточну Босну имао знатно већи ефекат да је извршен у време битачне кризе код трупа аустроугарске 6. армије на гребену Гучево—Боранја—Јагодња и боја на Мачковом камену.

Док су се у југоисточној Босни водиле поменуте борбе, српске и аустроугарске снаге на главном фронту остале су у тесном додиру, понегде на растојању од свега десетак метара. Наиме,

да би избегле убитачну ватру непријатељске артиљерије, српске трупе су копале приближнице и на тај начин све ближе примицале своје ровове противничким, тако да је размак између њих на Еминовој води износио свега 10 до 15 метара. То је омогућило Комбинованој дивизији да испод аустроугарских ровова изгради минске галерије, које је активирала 28. октобра, непосредно пред почетак напада на ове положаје. Снажна експлозија бацила је у ваздух предње противничке ровове и „створила толику забуну код аустроугарских трупа да су поједини делови побегли чак до Дрине". Обе стране су примениле и низ других, за ондашње прилике нових облика дејстава, а аустроугарске и нека нова борбена средства, као: топове крупних калибара са панцирном муницијом, ракете и неке експлозивне смесе које су се избацивале помоћу пнеуматских уређаја. Ова средства су у почетку имала снажан психолошки ефекат; српски војници су се, на пример, више плашили сигналних ракета него јуриша пешадије.

У периоду рововске војне обе стране су, поред свакодневних ситних акција, предузеле и неколико снажних напада ради исправке фронта и побољшања својих положаја. Када су се после обимних јесењих киша аустроугарски ровови у рејону Аде Курјачице напунили водом, Дринска I је искористила ту околност и енергичним нападом ликвидирала тамошњи непријатељев мостобран и заробила око 300 непријатељских војника. Покушај 36. дивизије да одбаци српску Комбиновану дивизију са њених положаја на Гучеву, претрпео је тежак неуспех. У том неуспелом покушају ова дивизија је изгубила 33 официра и 1.528 подофицира и војника. Није успео ни напад Комбиноване дивизије на Кулиште и Еминову воду, упркос снажном ефекту који су произвеле детонације потпаљених минских галерија. У овом нападу Комбинована дивизија је изгубила 1.400 људи.

Рововска војна је, у ствари, представљала исцрпљујућу фазу битке на Дрини, нарочито за српску војску са тако оскудном материјално-техничком опремом. Српска војска је управо у овој фази битке доведена у тако рећи несношљив положај. Налазећи се непрестано у влажним рововима, обучени у рите и изложени хладним јесењим кишама, у вишим пределима и снегу, српски војници су масовно почели да оболевају. Осим незнатне попуне у људству, која није била довољна ни губитке да надокнади, српске јединице нису добиле никаква друга појачања. Оскудица у артиљеријској муницији достигла је такав степен да су команданти дивизија морали да одлучују о утрошку сваког артиљеријског метка, па је ради тога артиљеријска ватра отварана готово симболично. На другој страни, Пођорекове трупе су попуњене људством и материјалом до пуне ратне формације, снабдевене зимском одећом, обућом и логорском опремом, ојачане брдском и тешком артиљеријом, која је из дана у дан појачавала ватру од које су све српске дивизије трпеле тешке губитке; Комбинована дивизија је, на пример, имала дневно просечно по 100 људи избачених из строја. Па ипак, њени војници, подофицири и офи-

цири су без роптања подносили све те страхоте. О томе се у извештају команданта дивизије генерала Рашића, између осталог, каже: „И поред огромних тешкоћа са којима се и дању и ноћу боре јединице на Гучеву, морал је код њих на великој висини, врло добар и за сваку похвалу." Слична ситуација је била и у другим српским дивизијама. То се јасно види из извештаја ратног дописника париског „Журнала", који је на самом почетку рововске војне обишао фронт српске 1. и 3. армије. У том извештају се, поред осталог, каже:

„Непријатељ је довукао колосалан број брдских топова, брдских хаубица и небројену муницију. Од јутра до мрака и од мрака до јутра, он пуца брзом паљбом тако да ова бесна канонада што се одбија о стене и одјекује преко долина, даје утисак као да пуца хиљаду топова брзином митраљеза. Српска артиљерија, напротив, штеди муницију и пуца само сигурним погоцима...

Снабдевање је због теренских тешкоћа споро и српске трупе стоички сносе многе оскудице. Војници, навикнути на скромну храну и неспавање, често и не осећају глад; они траже муницију. И заиста су легендарна бића ови српски војници... Капути су им исцепани, а чакшире процепљене на коленима због силног клечања по окопима: у ритама, али у херојским ритама, те иако се човеку срце стеже због изгледа ових хероја, он их са шеширом до земље поздравља, јер поред њега слава пролази." Дописник се затим обраћа француским војницима овим речима: „Када бисте видели опрему ваше српске браће, када бисте видели њихове рањенике скупљене у гомиле где јече, незаклоњени од кише и сунца, у колима без федера, трупкајући се уз лаган и тежак ход волова по читаве сате по разривеним путевима, — како бисте били одушевљени њиховом храброшћу, ви који се у то разумете. Ја вам пишем ове редове, јер, и сам одушевљен као и сви они који присуствују овој епској борби, мислим да Европа треба да зна под каквим невероватним условима мала српска војска даје помоћ Тројном споразуму и како се са успехом бори против надмоћнијег непријатеља, који ни у чему не оскудева."

Али, да би се противник победио није довољна само храброст него и средства за борбу, а српска војска их није имала. То се јасно види из телеграма који је Врховна команда 10. октобра упутила влади, у коме се истиче: „Ако овакво стање устраје још кратко време, постоји опасност да нам се оперативна војска просто истопи и постане неспособна за сваку акцију." Два дана доцније, приликом посете председника владе Пашића и министра војске пуковника Стефановића Врховној команди, Путник је са њему својственом отвореношћу приказао сву тежину ситуације, истакавши „да се војска не сме упуштати у борбу због недостатка муниције које нема ни за једну битку". Влада је и раније, а нарочито после тога, чинила грчевите напоре у Петрограду, Паризу и Лондону не би ли дошла до муниције и одела, али су резултати били мршави; и савезници су у томе оскудевали. Поред тога, транспорт набављеног ратног материјала за

Србију био је јако отежан. Бугарска и Румунија нису допуштале превоз тог материјала из Русије за Србију преко своје територије, па су пошиљке ишле обилазним путем преко Одесе и Црног мора, затим реком Дунавом до Радујевца. Транспорт из Француске ишао је морем до Солуна, а одатле моравсковардарском железничком пругом, која је била изложена нападима бугарских комита. Због свих тих околности, српска војска је дочекала новембарску офанзиву аустроугарске Балканске војске потпуно неспремна.

АУСТРОУГАРСКА НОВЕМБАРСКА ОФАНЗИВА

После избацивања Ужичке и Сандачке војске из југоисточне Босне, Поћорек је одлучио да 6. новембра предузме трећу офанзиву против Србије са целокупним Балканским снагама, које су до тог времена нарасле на 276 батаљона, 32 ескадрона и 137 батерија — укупно 285.000 људи и 600 топова разног калибра. Овим снагама војвода Путник је могао да супротстави 142 батаљона, 39 ескадрона и 82 батерије — укупно око 200.000 људи и 298 топова, махом без муниције. Поћорек је поново намеравао да фронталним нападом, комбинованим са обухватом оба српска крила, окружи и уништи главнину српске војске у долини Јадра и у Мачви. Фронтални напад требало је да врше 13. и 15. корпус 6. армије, обухват са севера 5. армија (Сремска група, 8. и Комбиновани корпус), а с југа 16. корпус 6. армије.

Као увод у офанзиву, 5. армија је 24. октобра предузела напад на српске положаје у Мачви. Међутим, покушај 8. корпуса да заузме српске положаје на насипу пута Равње—Црна Бара није успео. Пропао је и покушај 104. ландштурмске бригаде да се од Сремске Митровице пробије десном обалом Саве и успостави непосредну везу са 8. корпусом. После једнодневног затишја, трупе 5. армије наставиле су напад, усмеравајући главни удар на Равањски одред, који се налазио на другом утврђеном положају код села Равња, а помоћни на Глушце. И овај напад је, међутим, претрпео тежак неуспех: „Пустошећа фронтална и фланкирна ватра приморала је нападаче, који су делом већ били продрли у препреке, да се повуку у заштитне ровове полазног положаја" (Letzter-Krieg, I, 639). Испред ровова Равањског одреда остало је 180 лешева непријатељских војника. Одбијен је и напад 21. ландверске дивизије на десно крило и центар Парашничког одреда. Међутим, током 27. октобра непријатељ је разорним гранатама тако преорао српске стрељачке ровове у Парашници да је даљи опстанак у њима постао немогућ. Стога су трупе Парашничког и Равањског одреда повучене на положаје код Црне Баре и Бановог Поља.

Будући да нова одбрамбена линија није пружала повољне услове за упорну одбрану, командант 2. армије је донео одлуку

да повуче своје трупе на утврђене церске положаје и о томе обавестио војводу Путника, напоминњући да су све његове дотадашње представке о тежини ситуације у којој се нашла 2. армија због несташице муниције, као и захтеви да јој се пошаље хаубичка артиљерија, остали узалудни и да, стога, његове трупе не могу више да подносе стално бомбардовање у равницама Мачве, „не видећи ништа, ни ко их бије, ни одакле их бије". Пошто је Путник избегао јасан одговор на захтев за повлачење 2. армије на утврђену церску линију, војвода Степановић је посебном депешом затражио да буде смењен са дужности команданта армије. Поводом тога дошло је до жучног телефонског разговора између Путника и Степе.[9] Инсистирајући да војвода Степановић остане на својој дужности, Путник је посебно подвукао да у тешким тренуцима најодговорнији команданти не смеју, због својих потчињених, показивати малодушност, већ морају чинити све што је у њиховој моћи, а нико их неће и не може окривљивати за оно што фактички нису у стању да учине. „Зар зато што немамо довољно муниције да пустимо Швабу да нас тера да му тимаримо коње и да нас срамоти" — рекао је, поред осталог, Путник. Али, како је Степа и даље инсистирао да му се пошаље замена, Путник му је подвикнуо: „Кураж, пријатељу, кураж!" Погођен у најосетљивије место, Степа је постиђено одговорио: „Кураж ми није никада недостајала, али ми недостају средства за борбу" и остао на својој дужности. Додуше, и војвода Путник је, када је добио шире образложење мотива и циљева којима се команда 2. армије руководила при доношењу одлуке да напусти Мачву без борбе, одобрио ту одлуку депешом која гласи: „Ако налазите да се на садањој браничкој линији не би могли одржати још за који дан без опасности по доцније уредно одступање, онда се можете повући на нову браничку линију." На крају депеше је посебно подвучено да се та линија мора бранити са највећом упорношћу и енергијом.

Повлачење је извршено ноћу 30/31. октобра неопажено, неометано од непријатеља и у реду. Трупе 2. армије су, међутим, том приликом биле суочене са једним крупним проблемом, који ће пратити српску војску за све време повлачења. Биле су то непрегледне колоне избеглица које су закрчиле ионако уске и блатњаве пољске путеве. Српски војници су с дубоком тугом посматрали немоћне старце, жене и децу како напуштају своја огњишта и крећу незнано куда, помагали им да извуку кола из блата, храбрили их и уверавали да ће се убрзо вратити и непријатеља поново протерати из Мачве. Путник је још 27. октобра наредио команданту 2. армије да на погодан начин обавести становништво да може доћи до повлачења српских снага из Мачве, како би се дала могућност онима који хоће да се уклоне да то учине благовремено. Али, будући да је три дана касније отпочело повлачење 2. армије, о планској евакуацији становништва

[9] Шира интерпретација овог разговора дата је у књизи Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876—1918.

није могло бити говора. Упркос великим сметњама које су им причињавале дугачке колоне избеглица, све јединице 2. армије су успеле да се током 31. октобра повуку на линију Мишар—Лешница, изузев Шабачког одреда (8 батаљона, 4 ескадрона и 5 батерија), који је остао у ширем рејону Шапца, и Тимочке дивизије II позива, која је задржана на Видојевици ради заштите и повезивања унутрашњих крила 2. и 3. армије. Нова одбрамбена линија 2. армије била је краћа за око 40 километара од старе и знатно повољнија за одбрану.

Општа офанзива аустроугарске Балканске војске почела је 6. новембра пред зору. Њене армије су тога јутра напале са полукружне операцијске основице 1. и 3. армију на гребену Гучево—Борања—Јагодња и 2. армију на линији Мишар—Потес—Јевремовац. Нападу пешадије претходила је двочасовна артиљеријска припрема, чији је интензитет у другом часу био страховит; „количина муниције избачене на поједине српске положаје мерила се на вагоне". Разорне и ударне гранате чупале су из корена столетна букова стабла и затрпавале српске ровове и саобраћајнице. Комади људског тела летели су по целом положају, уносећи ужасан страх и панику међу преживеле војнике. Упркос томе, српске трупе су пожртвовано браниле своје положаје. Друга армија је успешно одбила напад Комбинованог корпуса, чија је артиљерија тога дана испалила 2.000 артиљеријских зрна само на једну српску батерију. Трупе 1. и 3. армије одбиле су борбом прса у прса више узастопних јуриша надмоћнијих непријатељевих снага, али су при томе претрпеле велике губитке; Комбинована дивизија 3. армије изгубила је 1.126 људи, а Дринска I 1.173. Због тешких губитака Комбинована дивизија је пред вече напустила своје положаје на Гучеву (Еминову воду и Кулиште) и повукла се на десну обалу реке Штире. Дринска I је, ипак, успела да одржи своје положаје на Главици (к. 703) и Костајнику.

На фронту српске 1. армије, снаге аустроугарског 15. корпуса овладале су предњим положајима Дунавске I, а потом на јуриш заузеле Нешино брдо, веома важан положај на гребену Гучева, и створиле погодан ослонац за настављање напада. Моравска II је око подне била принуђена да напусти предње положаје на Турском гробљу, Ципу и Средњем и повуче своје трупе на главну одбрамбену линију (Орлујак—Црквине — кота 436).

Обавештен о погоршању ситуације на фронту 1. и 3. армије, војвода Путник је обуставио покрет Дунавске II (овој дивизији је 4. новембра наређено да преко Завлаке одмаршује у Текериш и стави се на располагање команданту 2. армије) и са њеним 9. пуком ојачао 3. армију, којој је наредио да Костајник упорно брани. На основу приспелих извештаја српска Врховна команда је оценила да је непријатељ усмерио главни удар преко Гучева и Костајника ка Ваљеву. О обухватном маневру 16. корпуса преко Љубовије и Пецке није имала никаквих података, па ће јој тај маневар приредити врло непријатно изненађење. Као да је то знао, Поћорек је телеграфисао команданту 16. корпуса да

се код Љубовије налазе сасвим слабе српске снаге и да ће његов корпус, уколико у току 7. новембра овлада путем Завлака—Ваљево, „уштедети много крви и одиграти пресудну улогу у целом овом ратном походу". Уједно га је обавестио да је 5. армија већ предузела енергично надирање ка Коцељеву ради обухвата српског десног крила.

У духу те директиве, трупе аустроугарског 16. корпуса отпочеле су, ноћу 6/7. новембра, форсирање Дрине с намером да продором у правцу Пецке угрозе леви бок и позадину 1. армије и комуникацију у долини Јадра. И остале снаге Балканске војске наставиле су започету офанзиву. Тринаести корпус је продро у долину Штире и заузео Лозницу, али је напад на линију В. Бобија—Тршићко брдо одложио за сутрадан. Најжешће борбе вођене су на фронту Дринске I, где су вишеструко надмоћније снаге 15. корпуса напале српске положаје на Главици и Костајнику обухватно са оба крила. „Налет непријатеља био је страшан и дрзак; његови су војници ускакали у сам венац грудобрана и том приликом се хватали и гушали са нашим војницима" — каже се у извештају команданта Дринске I. Па ипак, трупе ове дивизије су крајње пожртвовано браниле своје положаје, углавном пушчаном ватром и ручним бомбама. Тек када је пао мрак, Дринска I је напустила своје положаје на Главици, Перини и Костајнику и повукла се, са осталим снагама 3. армије, на утврђене положаје код села Јаребица; у току 7. новембра изгубила је око 1.000 људи.

И српска 1. армија је тога дана била присиљена да се повлачи са својих кључних положаја на вододелници Јадра и Дрине. Већ у раним јутарњим часовима, непријатељ је овладао Орлујком и одбацио 1. пук II позива ка Столицама, доводећи у врло незгодан положај остале снаге Моравске II. Под притиском знатно надмоћнијих противничких снага, Дунавска I је била принуђена да напусти Шанац, Градину и Ободњак и повуче своје трупе на линију Кулин—Ждрело—Велеш. Томе је допринела појава јаких непријатељевих снага у рејону Љубовије, које су опасно угрозиле правац Љубовија—Пецка—Ваљево. Због повлачења Дунавске I, морала се повући и Моравска II на простор између Ликорде и Белоцрквенске реке.

На фронту српске 2. армије непријатељ ни овога дана није имао успеха. Трупе 21. ландверске дивизије и 71. бригаде, успеле су да се приближе Добрићу и Маову на блиско одстојање, али су ту потпале под тако снажну ватру спрске артиљерије „да су биле принуђене да врше напад подземним галеријама" и губе драгоцено време. То је зауставило и напад 7. и 29. дивизије. Снаге 5. армије, дакле, ни 7. новембра нису успоставиле контакт са главнином 2. армије која се налазила на утврђеним церским положајима.

Непријатно изненађен нападом аустроугарског 16. корпуса правцем Љубовија—Пецка, војвода Путник је вратио Дунавску II у састав 1. армије ради затварања правца Пецка—Ваљево и наредио команданту 3. армије да повуче своје трупе на линију

Кумовац—Попов парлог—Јаребичка црква—Аранђелов гроб, везујући се десним крилом са 2. армијом на реци Нечај, а левим са 1. армијом на десној обали Ликорде. Потом је учинио још један очајнички корак да подстакне владу да учини све што је у њеној моћи у циљу набавке артиљеријске муниције. Обавештавајући је о повлачењу 1. и 3. армије, Путник, између осталог, каже: „Може се поуздано рећи да, с обзиром на велику упорност и похвално пожртвовање наших официра, подофицира и војника, — ми не бисмо морали напуштати ни један положај, само да смо имали довољно муниције. Уосталом, први период рата је ово потпуно доказао. Оскудица артиљеријске муниције примораће нас на даље попуштање, а велика је бојазан да због тога и морал код војника не ослаби и попусти; онда ће ситуација постати врло озбиљна и врло опасна. Војска ће учинити све што до ње стоји, свесна тежине ситуације. Она сада показује и показиваће надчовечанске напоре у упорности и издржљивости са врло скромним средствима која јој стоје на располагању; али треба имати на уму да и овом има краја." У депеши се затим инсистира да се у што краћем времену из Француске, Енглеске и Русије набави што већа количина артиљеријске муниције. „У противном" — каже се на крају депеше — „ја скидам са себе сваку одговорност за фаталне последице које нас могу стићи".

Обавештен да су, према исказима заробљеника, српске трупе добиле наређење да се повуку у правцу Аранђеловца, Поћорек је 8. новембра изјутра наредио својим корпусима да свим расположивим снагама одмах и безусловно крену напред ради експлоатације већ постигнутог успеха. Иако се Поћорекова очекивања ни овог пута нису остварила, оперативна ситуација српске војске и даље се погоршавала. Користећи се почетним успехом, непријатељева централна група (13. и 15. корпус) наставила је снажан фронтални притисак са циљем да расцепи српски фронт на два дела, док је деснокрилна група (16. корпус) наставила успешно започету обухватно-маневарску акцију. Само се напад левокрилне групе (8. и Комбиновани корпус) развијао веома споро, „корак по корак". Али, будући да српска Врховна команда није имала стратегијске резерве, сламање отпора само једне дивизије доводило је до повлачења читаве армије, а понекада и целе српске војске. Тако је неповољан развој на фронту 1. армије, коју је непријатељ 8. новембра принудио да напусти своје положаје на Ждрелу, Велешу, Бобији, Пећима, Горици и Дугом, довео до повлачења и суседних армија. Будући да је напуштањем поменутих положаја опасно угрожен правац Крупањ—Завлака и леви бок 3. армије, војвода Путник је у два маха повукао своје армије назад. Најпре је 8. новембра по подне наредио да се 2. армија повуче на десну обалу Добраве, са наслоном на Цер преко села Слатине; да 3. армија поседне и упорно брани линију Косанин град—планина Влашић—Завлака—Баштованско брдо; и да 1. армија повуче своје трупе на положаје Солдатовића конаци—Петрина стена—Петково брдо—Баре ради затварања правца Пецка—Ваљево. Пошто се оперативна ситуација током 9. новембра

још више погоршала, Путник је био принуђен да нареди опште повлачење српских армија на положаје за непосредну одбрану Ваљева. Неки војни историчари сматрају да је „тај корак требало учинити раније или га продужити чак до Колубаре да би се створило време (простор) за офанзивне акције". Ваља истаћи да је такав предлог поднет војводи Путнику, али га он није могао прихватити због тога што је непријатељ крајње свирепо поступао са српским становништвом на окупираној територији и на тај начин присиљавао Врховну команду да упорно брани сваку стопу своје националне територије. Настојећи да непријатељу препусти што мањи део територије, Путник је наређивао повлачење само у случајевима крајње нужности. Тако је наредбом о повлачењу на ваљевске положаје изиграна Поћорекова намера о окружењу главних снага српске војске.

Осмог новембра одржана је, под председништвом регента Александра, у Ваљеву заједничка седница владе и Врховне команде, која је сазвана на Путников захтев. На тој седници, Путник је врло суморним тоновима оцртао стратегијско-оперативну ситуацију српске војске, истичући да је 2. армија због несташице артиљеријске муниције напустила Мачву и знатан број топова извукла у позадину као неупотребљиве; да су се из истих разлога 1. и 3. армија повукле са Гучева и Борање, јер „нису могле даље издржати кишу граната, мерзера и великих топова, којима аустроугарска војска у изобиљу располаже, а наша одговара тек на њихов стоти метак"; да су бројна стања дивизија, услед великих губитака, сведена на једну половину формацијског састава; да је избачено из строја 40—60 одсто старешинског кадра; да ће за који дан почети да пада снег, а војска је обучена у рите; да су вишемесечни напори без одмора руинирали борбени дух и самопоуздање трупа и да ће се стога, уколико непријатељ настави напад (у што не треба сумњати), морати напустити не само Ваљево него и Београд. Пошто су све досадашње интервенције Врховне команде код владе да издејствује већу и благовременију помоћ савезника остале узалудне, реалне могућности војске за отпор су мале — рекао је на крају Путник и заједљиво добацио влади да јој сада не остаје друго него да затражи мир са Аустро-Угарском или објави обуставу одбране када не може да набави муницију. Био је то очајнички крик разочараног војсковође учињен са циљем да се присили влада на одлучније ангажовање око набавке муниције и других средстава за борбу. Влада је на то реаговала изјавом да ће наставити борбу до краја свим средствима која јој стоје на располагању; овај став су прихватили сви учесници ове историјске седнице, па, разуме се, и војвода Путник, који је тај став изнео и енергично заступао неколико дана раније приликом наведеног телефонског разговора са војводом Степановићем. То је поновио и на крају ове седнице, истакавши: „Борићемо се па макар нас сатерали до Бевђелије".

Суочена са озбиљношћу ситуације, влада је после те седнице развила још живљу политичку активност у Петрограду, Паризу и Лондону да приволи савезнике да Србији пруже што

већу материјалну помоћ, прибегавајући, при том, и драматичним акцентима: Мирослав Спалајковић је, на пример, са сузама у очима износио руском суверену изузетно тешку ситуацију у којој се нашла српска војска и народ због немања средстава за борбу против агресора који масовно уништава недужно становништво. Захваљујући тој активности, француска влада је одлучила да Србији упути 20.000 артиљеријских метака и да још толико каснije упути Грчкој, која је под тим условом упутила Србији 20.000 метака. Русија је, такође, убрзала једну пошиљку (26.000 пари цивилне одеће, 13.000 граната и два обалска топа), која је, после ступања Турске у рат, задржана у пристаништу Очаково.

У међувремену, ситуација на фронту се још више погоршала. Аустроугарска 5. армија је 9. новембра заузела висове јужно од Прњавора, појачала притисак на десно крило 2. армије на мишарским положајима и у току ноћи 9/10. новембра овладала и тим положајима. Исте ноћи, 6. армија је заузела Рожањ, Преслап и Баре. Код трупа српске 1. и 3. армије осећа се растројство појачано лошим временским приликама и масом избеглица, које су од Грачанице, Узовнице и других места бежале према северу, а оне од Костајника, Бриштице и Крупња према југу, уз пратњу стравичног концерта аустроугарских батерија. Тај преплашени свет је бесмислено јурио за војском, која је гола, боса и гладна узмицала пред надмоћнијим непријатељем; савременици истичу да је Ваљево личило на растурени мравињак. У тим изузетно тешким тренуцима, када је војвода Путник, са својим најближим сарадницима, чинио грчевите напоре да заустави непријатеља и избегне пораз, у штабу Врховне команде појавио се стари краљ Петар, у пратњи пуковника Косте Кнежевића, и саопштио Путнику да је дошао да иде на фронт, да помогне. Путник му је, после краћег размишљања, без увијања рекао:

— Не можете, Величанство, да идете на фронт.

— А зашто? — зачуђено је упитао краљ.

— Зато што ћете тамо чути да војници псују Вас, Пашића и мене, и зато не можете ићи — одговорио је Путник. Краљ је прихватио Путников савет и вратио се натраг.

Када је сазнао да се српске трупе повлаче на целом фронту, генерал Поћорек је издао наређење својим трупама „да врше наступни марш без застоја и онемогуће Србима да се учврсте код Ваљева. У његовом штабу у Тузли завладало је празничко расположење, које је изненада помућено тешким поразом 6. ландштурмске бригаде код Смедерева.

Наиме, чим су српске армије почеле да се повлаче на ваљевске положаје, аустроугарска банатска група (6. ландштурмска бригада, 2 монитора и 3 батерије), уверена да је тренутак потпуног тријумфа сасвим близу, прешла је, 9. новембра изјутра, Дунав на одсеку између Језове и Гроцке, савладала слаб отпор 1. батаљона Комбинованог пука III позива и заузела Молеров шанац. Српска Врховна команда је реаговала наређењем команданту Браничевског одреда пуковнику Светомиру Матићу, „да непријатеља неизоставно одбаци преко Дунава". Поступајући по том наређењу, командант одреда је истога дана поподне предузео енергичан противнапад са 5 батаљона III позива и 2 чете регрута (Македонаца) из Вардарског батаљона и за мање од 20 минута сломио отпор непријатеља на мостобрану. Разбијене аустроугарске трупе појуриле су према Дунаву да би се докопале шлепова, али су их у томе предухитриле поменуте чете Вардарског батаљона, које су у незадрживом јуришу пре њих стигле на обалу и запленile два шлепа; једна лађа и два шлепа су се удаљили од обале да не би пали у руке српских трупа. Пошто су на тај начин лишене пловних средстава за повратак, пребаченим снагама 6. ландштурмске бригаде није остало ништа друго него да се предају. Укупно се предало 1.800 војника и 20 официра, док је 800 војника и старешина погинуло, међу којима четири команданта батаљона; о броју удављених у матици Дунава нема података. Б. Јелинић, који је тада био престолонаследников секретар, пише да су храброст и пожртвовање војника из Нових области у овој и другим борбама, подстакли регента Александра да по завршетку колубарске битке изда прокламацију којом је обећао да ће у првој сесији Народне скупштине становништво Нових области бити потпуно изједначено са Србима из Србије пре балканских ратова и укинути сви специјални закони и изузетне мере привременог карактера.

Када је ноћу 9/10. новембра одлучио да све три армије повуче на положаје за непосредну одбрану Ваљева (Уб—Караула—Близански висови—Јутина—Мартиновић—Јелина бреза—Ставе—Совачки кик), војвода Путник је намеравао да на тим положајима групише пет дивизија и да се са тим снагама енергично обруши на непријатељеву централну групу, која је била најактивнија. Али, будући да артиљеријска муниција још није била стигла, да се у неким јединицама примећивало осетно опадање борбеног духа и дисциплине и да због тога планирани противнапад није обећавао сигуран успех, одустао је од те намере и 15. новембра наредио повлачење својих преморених трупа на десну обалу Колубаре и Љига.

Тиме је завршена битка на Дрини, која спада у ред најкрвавијих битака које је српска војска водила у току првог светског рата, како по ангажованим снагама и поднетим људским и материјалним жртвама тако и по динамичности и разноврсности борбених дејстава, времену трајања и огромном простору на коме је извођена. Српска војска је изгубила ову битку, али је, ма колико то звучало парадоксално, ни Поћорекова Балканска војска није добила. Иако су Поћорекове армије успеле да за десетак дана своје новембарске офанзиве одбаце српску војску на десну обалу Колубаре и Љига и заузму знатне делове српске територије, међу којима и неке житородне рејоне од виталног значаја за исхрану војске и становништва, њима није пошло за руком да се пробију у слободан оперативни простор и створе услове за ударе у бокове и позадину српских армија и дивизија, односно да

реализују Пођорекову оперативну замисао о окружењу српске војске, јер је војвода Путник увек успевао да на време извуче своје трупе испод концентричног удара надмоћнијих противничких снага, сачува живу силу, одржи јединство фронта и наду војника и старешина да ће српска војска, упркос свим недаћама, у погодном тренутку прећи у офанзиву и тући непријатеља. Ако се овоме дода чињеница да је аустроугарска Балканска војска у бици на Дрини изгубила 130.000 људи избачених из строја, што представља 50% њеног првобитног бројног стања, да се удаљила од својих база за снабдевање и осетно умањила своју офанзивну моћ, онда је закључак писца запажене студије о овој бици пуковника Митра Ђуришића да је битком на Дрини припремљена велика српска победа на Колубари, врло уверљив.

Ако се баци само летимичан поглед на битку на Дрини, пада у очи огромна улога коју је у тој бици одиграо војвода Путник. О томе Пеко Дапчевић, у својој студији *Значај и снага маневра,* између осталог, каже: „Најзад, мора се одати пуно признање војводи Путнику зато што је умео да на тако широком фронту држи тако рећи све конце у својим рукама и да малобројним снагама маневрише и вешто парира непријатељске подухвате. Он је вјешто вршио прегруписавање јединица и упућивао их усиљеним маршевима ка угроженим тачкама, увјерен у издржљивост, упорност и самопријегор својих јединица и старјешина." Овој неоспорно тачној и ласкавој оцени додали бисмо само то да су се савременици у чуду питали одакле је оронули и озбиљно оболели Путник црпао енергију за тако интензиван оперативни рад, дању и ноћу. На ово питање одговорио је познати швајцарски криминолог, професор Универзитета у Лозани, др Арчибалд Рајс, који се, вршећи анкету о злочинима аустроугарске војске у Србији, за време битке на Дрини први пут срео са војводом Путником. У својој књизи *Шта сам видео и преживео у великим данима,* он пише: „Признајем да ми је први сусрет са њим (Путником, прим. С.С.) оставио осећање разочарења. Омален са лицем обраслим густом и седом брадом, поткресаном у шиљак, он говори тихим гласом, мучно, и његове реченице биле су често испресецане наступима кашља. Чинио ми је утисак једног старог врло болесног професора... Тек касније могао сам се уверити о изванредној вредности овога човека, који је *у свом патриотизму без граница црпао снагу да се одупре смрти и да стави све своје знање и свој изузетан дар у службу спасавања отаџбине*" (Подвукао С.С.).

Глава [XIII]

НАЈСЛАВНИЈА ПОБЕДА СРПСКЕ ВОЈСКЕ ПОД ПУТНИКОВИМ РУКОВОДСТВОМ

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ ИЗА КОЛУБАРЕ И ЉИГА И ОБОСТРАНЕ ПРИПРЕМЕ ЗА НОВУ БИТКУ

Повлачење српске војске са ваљевских положаја на десну обалу Колубаре и Љига извођено је под врло неповољним стратегијско-оперативним, тактичким и атмосферским околностима, јер су аустроугарске трупе добиле наређење да „све што још може да хода" мора енергично да надире ка Ваљеву. У складу с тим наређењем, сви Поћорекови корпуси су вршили снажан притисак у правцу Обреновца, Ваљева и Уба са циљем да што пре избију на вододелницу Колубаре и Западне Мораве, јужно од Ваљева. То је опасно погоршало ионако тешку ситуацију у којој се налазила српска војска. У нарочито неповољном положају налазиле су се трупе 1. и 3. армије, јер је њихова одступна комуникација Ваљево—Дивци—Словац водила готово паралелно са фронтом Караула—Близански висови—Јутина, на коју су нападале четири аустроугарске дивизије (9, 36, 40. и 42). Због тога је војвода Путник наредио команданту 2. армије да повлачење својих трупа „подешава по 3. армији", тако да јој омогући извођење одступно-бочног марша левом обалом Колубаре до мостова код села Диваца и Словца, па тек после тога да се повуче на десну обалу Колубаре и организује одбрану на линији Волујак—Главица—Човка.

Међутим, будући да је и левом крилу 2. армије (Моравска I) предстојао одступно-бочни марш од Близанских висова и Караула до мостова код Лазаревца, да се позади осталог дела одбрамбеног фронта ове армије налазила набујала Колубара и да је Комбиновани корпус 5. армије, који је 14. новембра заузео Обреновац и мост на Тамнави, створио повољне услове да бочним нападом одсече њене трупе од мостова на Колубари, војвода Степановић је, чим је сазнао за повлачење десног крила 3. армије (Тимочка II), телефоном позвао Врховну команду и тражио објашњење шта да ради. Путник му је одговорио да се о свему споразуме с командантом 3. армије. Незадовољан

тим одговором, Степа је инсистирао да му се изда јасно и недвосмислено наређење, истичући да он нема шта да се о томе споразумева с командантом 3. армије. Путник је, међутим, био неумољив: рекао је „Због ом!", и спустио слушалицу. После тог разговора, Степа је у току ноћи 14/15. новембра повукао целу 2. армију на десну обалу Колубаре и на тај начин довео 3. армију, чије су се главне снаге налазиле на положајима западно од Ваљева, у веома критичан положај; њихов десни бок био је откривен, а непријатељ се примакао мостовима код Словца и Диваца на ризично одстојање. Ради тога је повлачење 1. и 3. армије извођено ужурбано и у великом нереду. Пут Ваљево—Дивци био је закрчен непрегледним колонама возила, артиљерије, коморе и избеглица. Све се то измешало и згужвало у готово неразрешиве чворове. Очајнички узвици, ридања и врисак уплашених жена и деце, мешали су се са грмљавином топова која је допирала из даљине. На мостовима и раскрсницама путева долазило је до страховите гужве и хаоса, нарочито на дивачком мосту преко кога су могла да прелазе само по једна кола; до тог моста упоредо су се кретала по три, а понегде и по четири воза. Упркос томе, све јединице 1. и 3. армије повукле су се на своје нове положаје без озбиљнијег узнемиравања; само су заштитнице Моравске II и Дунавске I водиле краће борбе са предњим деловима 15. и 16. корпуса.

У току тог тешког и мучног повлачења, примећено је осетно опадање бројних ефектива и борбеног духа у свим српским армијама, нарочито у 1. армији. Изгледало је да су „победници с Куманова, Брегалнице и Цера посустали". Непрекидне борбе са надмоћнијим непријатељем, неуспеси праћени дугим и заморним одступним маршевима, неизвесност, рђаво време, оскудица у храни, одећи, обући и логорској опреми, ћутање сопствене артиљерије због несташице муниције и застрашујући призори страдања и патњи избеглог становништва, изазвали су физичко малаксавање и моралну клонулост у неким српским јединицама. Појаве самовољног напуштања јединице узеле су забрињавајуће размере, нарочито у онима са територије Дринске дивизијске области, чији су војници без питања одлазили да збрињавају избегле породице. Мада су се ти „бегунци", после каквог-таквог смештаја својих породица, највећим делом враћали у своје јединице, била је то појава до тада непозната у српској војсци која је осетно смањила бројно стање Дринске I и Дринске дивизије II позива — прва је спала на 5.559, а друга на 5.814 људи.

Суочен с том чињеницом, војвода Путник је, уз помоћ својих најближих сарадника, чинио грчевите напоре да спречи даље осипање јединица, заведе ред и подигне пољуљани борбени дух војника и старешина, попуни оперативну војску људством и материјалом, побољша исхрану и обезбеди редовније снабдевање трупа другим борбеним потребама, а у првом реду да убрза допремање артиљеријске муниције, чије су пошиљке почеле да пристижу у Солун. У сажетој инструкцији, која је

17. новембра упућена командантима армија, Путник је на њему својствен концизан начин указао на најбитније слабости које је у дотадашњим операцијама испољила српска војска. Та инструкција гласи:

„Досадашње наше искуство у операцијама показало је ове главне недостатке:

1. Армије, па и дивизије су у већини случајева остајале без резерви. Због овога распоред је био танак и немоћан да одоли навали груписаног непријатеља било на фронт, било на бокове и позадину.

2. Танак и једноставан распоред и оскудица резерве учинило је да су армије, дивизије приковане за своје положаје, због чега је акција постајала, пасивна која не води успеху, као што се је то искусило.

3. Једино средство које води успеху јесте у највећем степену активност изражена у маневровању. За ово је један од првих услова имати јаку резерву. Код непријатеља се ова активност видније још истиче, а код нас се напротив оскудица довољне активности осећа. Уколико су фронтови положаја већи, утолико је значај резерви за активно дејство већи.

4. Често пута је било изненађења и препада од стране непријатеља, поводом чега су се брзо губили положаји и стварала паника и нередкод трупа. Бити побеђен да се још и оправдати када се употребе сва средства која су тога тренутка била на располагању и када се учини све што је у власти старешина, па ипак се изгуби борба. Али, бити изненађен, не да се оправдати ничим. То је криминал који треба дати под суд.

5. Пада у очи недовољно извиђање и уопште обавештавање о непријатељу. Често пута данима се стајало према непријатељу, а није се знала његова јачина и састав. У овом погледу непријатељ стоји боље од нас. О сваком нашем покрету он је благовремено обавештен и одмах предузима противмере да га осујети.

6. Узајамно потпомагање суседних јединица у борби и обавештавање суседа о току борбе и својим намерама не врши се како треба, већ у највише случајева командант сваке јединице гледа само себе, а за потпомагање суседа и за споразум о заједничком раду са њим не стара се колико је то у датој ситуацији потребно и могућно.

7. У последње време осећа се извесна клонулост духа код неких делова трупа и старешина због тешкоћа и оскудица са којима се неминовно морамо борити. Старешине свих редова треба да су свесне своје улоге да у овим судбоносним данима по земљу и народ треба сваки на свом месту да истраје до пожртвовања и да настоји свим силама да трупе одржи у руци и да им поврати поремећену равнотежу духа. Треба бити убеђен и чврсто решен да се са ове линије не може даље ићи, да је било доста попуштања и да сада, у интересу нашег угледа и до сада стеченог гласа, ваља извојевати победу. Са овим убеђењем треба отпочети битку. Нека команданти армија

настоје свим силама да се ови недостаци за у будуће отклоне."

Петнаестог новембра Путник је повукао и један крупан кадровски потез — за команданта 1. армије поставио је свог помоћника генерала Живојина Мишића, на место генерала Петра Бојовића, коме се толико повредила рана задобијена 21. августа у бољу код Шапца да је пуних 20 дана био везан за постељу. Мада је за новог Путниковог помоћника постављен пуковник Живко Павловић, школован и надарен официр, разетног човека, необично јаке воље и динамичног духа, Путник је 1909. године извукао из политичке немилости и учинио га својим помоћником, поред осталог, и стога што је врло добро знао да се он није пробијао кроз живот пузећи и савијајући кичму и да то неће чинити ни убудуће; што је знао да се Мишић неће хватати за његов скут већ, напротив, да ће му се супротстављати и на тај начин га присиљавати да преиспитује своје ставове. Путник и Мишић су, доиста, били две „коплементарне природе: на једној страни хладна, рационална, а на другој интуитивна, емотивна личност". Путник је једном приликом овако оценио свог помоћника: „Његово је мишљење јасно и одређено. Пословима рукује опрезно, а изводи их дрско. Има потребну одлучност у стварима где не сме бити одлагања и где је колебање опасно. Иако јак индивидуалист, не искаче ван круга делатности док саме прилике то не изазову." Развој догађаја је показао да је Путник, постављајући Мишића за команданта 1. армије, повукао веома добар потез.

Поред тога, Путник је од команданата армија и дивизија затражио мишљење које би команданте пукова требало сменити због слабог командовања у дотадашњим борбама, али се ни један такав предлог није појавио. Напротив, команданти армија и дивизија су у својим извештајима истицали да су сви команданти пукова испољили не само храброст него и умешност у командовању и да заслужују сваку похвалу и награду за свој дотадашњи рад.

Нова одбрамбена линија на десној обали Колубаре и Љига и даље преко Баћенца и Маљена до положаја Ужичке војске, коју су поселе српске главне снаге после напуштања ваљевске избочине, била је знатно краћа од претходне, али још увек предугачка за проређене српске армије, чији су се ефективи стално смањивали. Ова линија је пружала повољне услове не само за одбрану него и за прелазак у напад, јер је била наслоњена на масив Сувобора и Маљена, а спреда заштићена мочварним долинама Колубаре и Љига. Поседнута је овако:

— *Обреновачки одред* (10.000 људи, 26 топова и 8 митраљеза), под командом пуковника Милисава Лешњанина (доцније пуковника Душана Туфегџића), на десној обали Колубаре, од њеног ушћа у Саву до реке Марице;

— *Друга армија* (80.792 човека, 138 топова и 66 митраљеза), војводе Степе Степановића, посела је положаје од ушћа рекс Марице у Колубару до ушћа реке Грабовице у Љиг;

— *Трећа армија* (56.089 људи, 80 топова и 40 митраљеза), генерала Павла Јуришића-Штурма, налазила се на десној обали Љига од ушћа реке Грабовице до реке Качера;

— *Прва армија* (54.273 човека, 80 топова и 40 митраљеза), генерала Живојина Мишића, посела је линију Гукоши—Медник—Баћенац—Руда—Маљен.

Према томе, јачина главних снага српске војске на десној обали Колубаре и Љига износила је 201.154 човека, 324 топа и 154 митраљеза. На северном фронту од Умке до Доњег Милановца и Текије налазила се *Одбрана Београда* (19.465 људи, 47 топова и 10 митраљеза), генерала Михаила Живковића, *Брачичевски одред* (12.242 човека, 36 топова и 1 митраљез), пуковника Светомира Матића и *Крајински одред* (8.893 човека и 36 топова), а на положајима западно од Ужица (Црни врх—Велики приседо—Кадињача—Поникве) и у самом Ужицу, *Ужичка војска* (33.265 људи, 55 топова и 15 митраљеза), генерала Вукомана Арачића. Српска војска је, дакле, уочи колубарске битке укупно имала 253.884 човека, 426 топова и 180 митраљеза, не рачунајући трупе за обезбеђење Нових области.

Као што се из изложеног распореда српске војске види, војвода Путник је настојао да затвори све правце који из долине Колубаре, од Ваљева и Бајине Баште воде у унутрашњост Србије, па ради тога није могао да извуче у стратегијску резерву ниједну оперативну јединицу. То је било у супротности са његовим ставовима изложеним у цитираној инструкцији, где је посебно наглашена потреба стварања резерви за активна дејства, као и са старим правилом да онај који хоће да брани све неће одбранити ништа. Али, Путник у конкретној ситуацији није имао алтернативе: ниједан правац се није могао оголети без опасности од непријатељевог обухватног маневра. Стога је инсистирао да се „грчевито држи цео фронт, не дајући непријатељу маха за даље продирање, а имајући стално у виду идеју — прелаз у офанзиву свим снагама, чим ово прилике дозволе" (Ж. Павловић, *Колубарска битка*, Српски књижевни гласник, књ. 3/1921). Ни у најтежим тренуцима Путник се није одрекао те идеје, јер се надао да ће непријатељ привремено прекинути офанзивна дејства испред Колубаре и Љига и на тај начин омогућити српској војсци да изврши најнужније припреме за прелазак у противофанзиву. Ипак, ваља рећи да су у праву они критичари који замерају Путнику што је — рекло би се инерцијом — оставио код Ужица преко 30.000 људи ради стварања западноморавског правца, који је, с обзиром на то да је према њему била усмерена само слаба група генерала Шњарића (око 10.000 људи), имао другостепени значај. Та околност је, доиста, пружала могућност да се гро снага Ужичке војске извуче у стратегијску резерву.

Аустроугарске трупе су у међувремену заузеле Ваљево и 16. новембра широким фронтом избиле на Колубару, у следећем распореду:

— *Пета армија* (82 батаљона, 11 ескадрона и 43 батерије), под командом генерала Франка, на фронту Обреновац—Лајковац: Комбиновани корпус (7. и 29. дивизија), генерала Каруса, био је усмерен према Обреновцу, Конатици и Степојевцу, а 8. корпус (9. и 21. дивизија), генерала Шајхенштула, према Лазаревцу;

— *Шеста армија* (160 батаљона, 12 ескадрона и 84 батерије), под непосредном командом генерала Пићорека, на левој обали Колубаре од ушћа Љига до села Диваца у рејону Ваљева и села Тубровића: 13. корпус (36. и 42. дивизија), генерала Ремена, на левој обали Колубаре, 15. корпус (1, 40. и 48. дивизија), генерала Апела, и 16. корпус (18, 50. и Комбинована дивизија), генерала Вурма, у рејону Ваљева и села Тубровића; трупе 4, 9. и 17. бригаде налазиле су се у рејону Рогачице, Бајине Баште и Вишеграда.

Укупна јачина аустроугарске Балканске војске, рачунајући и етапне трупе и посаде утврђених места, износила је око 300.000 људи и преко 600 топова.

Генерал Пићорек је намеравао да свим својим трупама одобри неколико дана одмора чим избију на Колубару. Међутим, обавештен да је српска војска растројена и да се ужурбано повлачи према Аранђеловцу и Крагујевцу, одустао је од те намере и 16. новембра наредио да 5. армија и 13. корпус 6. армије продуже напад преко Колубаре, а да само 15. и 16. корпус остану на тродневном одмору у рејону Ваљева. Судећи по његовом личном дневнику, намера му је била да овлада висовима на десној обали Колубаре и да се дочепа железничке пруге Обреновац—Лајковац—Ваљево ради спречавања свог потпуно дезорганизованог дотура, да после тога одобри трупама неколико дана одмора, а потом да заузме Београд, отвори нову ефикаснију комуникацијску линију и створи знатно повољније услове за продужење опште офанзиве у циљу „потпуног савлађивања" главних снага српске војске на простору Аранђеловац—Крагујевац. На ту одлуку навела га је погрешна процена да се главне снаге српске војске повлаче према Аранђеловцу и Крагујевцу и да се на Колубари и Љигу налазе само њихове слабе заштитнице.

Обманут извештајем аустроугарског посланика у Софији да су „Срби на издисају" и исказима заробљених српских војника, Пићорек се понашао као да је победа већ извојевана. То недвосмислено потврђују разговори које је тих дана (17. и 24. новембра) водио са генералима Мартерером и Корбатином о мерама које би требало предузети после капитулације Србије и Црне Горе.[10] У тим разговорима је посебна пажња посвећена

[10] Генерал Мартерер је том приликом предао Пићореку лично писмо цара Фрање Јосипа са изразима захвалности и ново, највеће одликовање, које до тада нико у Хабсбуршкој Монархији није добио.

питању које би делове српске територије требало трајно укључити у састав Хабсбуршке Монархије. „Рекао сам генералу Мартереру" — забележио је Пићорек у свом дневнику — „да по мом мишљењу не долази у обзир само Београд и Шабац, као и читава Мачва, већ целокупни обални висови на десној страни Дрине, на доњој Сави и на Дунаву од Београда до Оршаве". Осим тога, Пићорек је предложио да се Србија ослаби на југу издашним повећањем Бугарске, а евентуално и на североистоку уступањем одговарајућих делова Румунији; да се на чело хрватске земаљске управе, уместо хрватско-српске коалиције, доведе један аустријски генерал, а Босна и Херцеговина да се подели између Аустрије и Мађарске; да се Санџак, све до Косовске Митровице, припоји Хабсбуршкој Монархији; „уосталом, што даље то боље" — подвлачи се на крају поменуте белешке. Интересантно је напоменути да је и немачка Врховна команда инсистирала да Пићорекове снаге што пре овладају управо оним деловима североисточне Србије које је Аустро-Угарска намеравала да задржи у трајном поседу (укључујући и рударске басене у Бору и Мајданпеку), да би се на тај начин сигурно обезбедио речни транспорт ратног материјала за Бугарску и Турску и спречило дотурање руске помоћи Србији.

Делећи Пићореково схватање да је победа, у ствари, већ извојевана, бечка штампа је 14. новембра, између осталог, писала:

„Последњи извештаји са јужног фронта су кратки: све српске армије су у ужурбаном повлачењу. Оне беже стрмоглавце, на врат на нос, беже од удараца наших непобедивих трупа, беже тако да нашој армијској команди не достаје могућност да их сустигне. Хаос је на свим линијама. Наша клешта стежу их све више, гвоздена метла наша чисти све редом. Све ово показује несумњиву генијалност Пићорека и његову огромну вредност. Тај радикално води операције. Непријатељ је толико ослабљен да га готово и нема. И сада када непријатељ на свим линијама бежи, ми се окрећемо прошлости. То је, дакле, та војска, која пружа руку на наше земље, која хоће нашем мирољубивом цару да отме јужне земље. Ми је кажњавамо. Рат је страшан, али је у овом и његова узвишена етика."

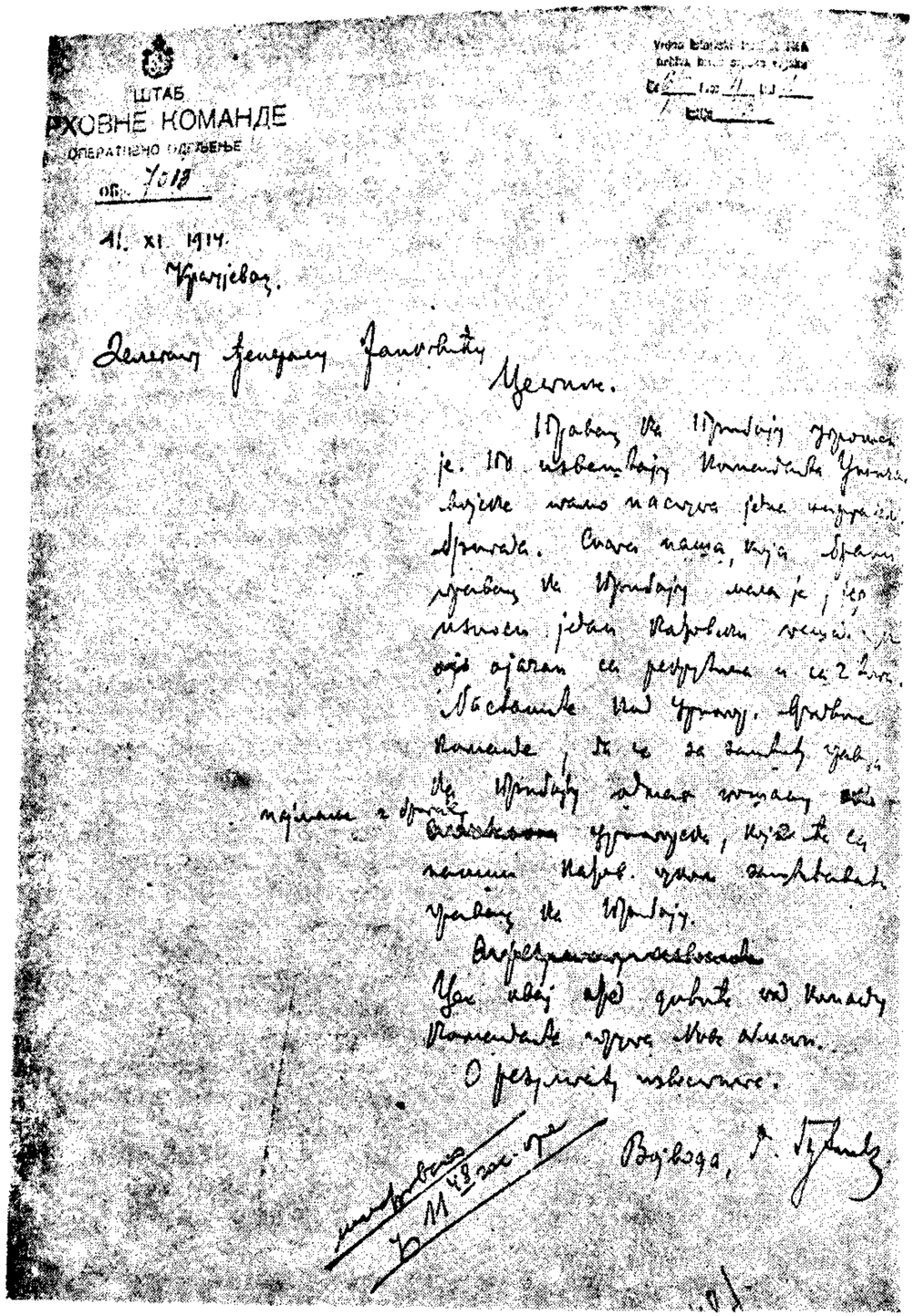
ШТАБ
ВРХОВНЕ КОМАНДЕ
ОПЕРАТИВНО ОДЕЉЕЊЕ
Об. 7018
11. XI 1914.
Крагујевац.

Делегату генералу Јанковићу
Ужице.

Факсимил захтева војводе Путника
да црногорска Санџачка војска затвори правац ка Прибоју

ДЕФАНЗИВНА ДЕЈСТВА СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА КОЛУБАРИ, ЉИГУ И СУВОБОРУ

Пројектујући Србији мрачну будућност, Пођорек није ни помишљао на то да војвода Путник узмиче назад да би створио што повољније услове за одлучујућу битку, да је повукао своје преморене армије на најпогоднију одбрамбену линију западно од рудничког масива с циљем да на тој линији, целисходним одбрамбеним дејствима, ломи нападну моћ противничких снага и ствара услове за прелазак у општу противофанзиву. Зато је снажан отпор на који су 16. новембра наишле аустроугарске трупе на десној обали Колубаре и Љига, представљао стратегијско изненађење за команду аустроугарске Балканске војске. Покушај 8. и Комбинованог корпуса 5. армије да, у духу поменутог Пођорековог наређења, пређу набујалу Колубару према Лазаревцу, Степојевцу и Конатици није успео, док је 13. корпус 6. армије, који је био усмерен према Словцу и Дивцима где је обала Колубаре била потпуно оголићена, наступао тако споро и методично да је тек пред вече избио са два пука на гребен Бела стена—Светљак. То је омогућило главним снагама српске 1. армије да преброде тешку кризу и готово несметано изврше одступно-бочни марш преко Мионице, Г. Топлице и Гукоша до својих нових положаја на линији Гукоши—Медник—Баћенац—Руда—Маљен.

Сутрадан, 17. новембра, Комбиновани корпус 5. армије изгубио је много времена чекајући на долазак мостових тренова, који су се заглавили на прилазима реци, па је на десну обалу доњег тока Пештана и Лукавице успео да пребаци само претходнице 7. и 29. дивизије. Осми корпус је, међутим, пребацио на десну обалу Колубаре (према Лазаревцу) знатне снаге 21. ландверске дивизије, које су покушале да, у садејству са левим крилом 13. корпуса (најпре 5, а затим 9 батаљона и 3 батерије 36. дивизије) и уз помоћ пет артиљеријских група, скрешу испадни угао српског одбрамбеног фронта у углу између Колубаре и Љига, који су чинили Човка и Враче брдо. Моравска I, која је држала ове положаје, нашла се у врло тешкој ситуацији, изложена страховитој унакрсној ватри артиљерије и снажном притиску пешадије. Упркос томе, ни Врховна команда ни командант 2. армије нису усвојили захтев команданта ове дивизије генерала Гојковића да своје трупе повуче на Кременицу. Напротив, војвода Путник је 18. новембра ујутро наредио „да се Човка мора држати по сваку цену". Будући да Човка и Враче брдо доминирају обалама Колубаре и Љига, Врховна команда је наредила да се Моравска I ојача једним пуком Тимочке II и да 3. армија потпомогне одбрану левог крила ове дивизије артиљеријском ватром и нападом свог десног крила преко доњег Љига.

Пошто се 13. корпус 6. армије током 17. новембра ограничио на извиђачку делатност, трупе српске 1. армије су несметано

поседале своје положаје. Ценећи да са расположивим снагама не може успешно бранити цео фронт широк око 22 километра, генерал Мишић је одлучио да га не поседа кордонски, већ да главне снаге групише на крилима, да на центру остави само један пук и да за обезбеђење левог бока образује један специјални здружени одред на Маљену. Намера му је била да пусти непријатељеве главне снаге да се уклине у правцу Сувобора и Рајца, па да их онда енергично нападне у оба бока.

У току 18. новембра, аустроугарски 8. корпус је успео да пребаци на десну обалу Колубаре све пешадијске делове 21. ландверске дивизије и 73. пук 9. дивизије, али је напад ових снага у правцу Лазаревца и села Шопића успешно заустављен. Наступање Комбинованог корпуса у правцу Степојевца и Конатице укочен је изливом Колубаре и појачаним отпором српских трупа. Додуше, 7. дивизија овог корпуса је успела да пребаци преко Лукавице 68. пук, али су пребачене трупе задржане на месту прелаза, где су почеле да се утврђују. Значајан успех постигао је тога дана само 13. корпус 6. армије. Наиме, извиђачки одред 36. дивизије (6 чета и једна брдска батерија) разбио је један батаљон 3. пука Моравске II на Орловцу, а потом предузео обухватни напад на Миловац, главни ослонац предстражног положаја ове дивизије. На срећу, овај напад је одбијен и Миловац је остао у рукама српских трупа. Још већи успех постигао је извиђачки одред 42. хонведске дивизије, који је у раним поподневним часовима напао 8. пук Дунавске II у рејону Бањенца и натерао га у панично бекство. Према аустроугарским подацима том приликом је заробљено 5 официра и 1.000 подофицира и војника. Извештавајући о томе генерала Мишића, командант ове дивизије пуковник Милош Васић, с болом у души је истицао „да се на жалост ни трупе ни официри неће да боре", да „војници одричу послушност" и да је „зло тако велико да му је тешко наћи лека". Мада је Бањенац истога дана повраћен противнападом српских трупа, овај извештај убедљиво показује какве је размере узела деморализација и паника којима су биле захваћене дивизије српске 1. армије.

Развој оперативне ситуације у периоду од 16. до 18. новембра и обавештења да се Срби у нереду повлаче у централне области земље, уверили су генерала Пољорека да је српска војска у расулу и да је „треба још само мало гурнути па да се распадне". Стога је олако прешао преко извештаја својих потчињених команданата да се на десној обали Колубаре и Љига налазе најмање три српске дивизије, а не само слабе заштитнице, и 18. новембра издао директиву за продужење офанзиве, у којој је заузимање положаја на десној обали Колубаре и Љига третирано као свршена епизода. Том директивом је, наиме, предвиђено: да се 5. армија (до 22. новембра) прикупи северно од реке Турије ради напада на Београд; да се 13. корпус 6. армије групише јужно од реке Турије са задатком да напада српске снаге које би из околине Аранђеловца покушале да при-

текну у помоћ Одбрани Београда; да се 6. армија прикупи на простору западно од пута Горњи Милановац—Рудник—Аранђеловац у циљу предузимања напада на главне снаге српске војске на линији Аранђеловац—Чачак; да 18. дивизија и група генерала Шњарића заузму Ужице и, дејствујући долином Западне Мораве, штите десни бок 16. корпуса. Посебан значај Пољорек је придавао заузимању Београда, што се јасно види из његове заповести 5. армији у којој се, поред осталог, каже: „Заузимање Београда на најбржи начин од највећег је значаја не само за Балканске снаге већ и за општу ратну ситуацију у целини. Стога овај удар треба извршити целокупним прикупљеним снагама, улажући највећу енергију." Ваља рећи да Пољорек није заборавио да напомене да се српски краљевски двор сачува за команду Балканске војске и да је пожурио да унапред именује гувернера за окупирани Београд.

Међутим, развој догађаја је и овог пута помрсио Пољорекове рачуне и планове. Услед обимних падавина кише и снега дошло је до излива Колубаре, Пештана и Лукавице. Та околност је укочила напад Комбинованог корпуса према Конатици и Црљенима. Али, будући да је командант Шумадијске I био принуђен да повуче своје истурене делове са Пештана и Лукавице на главну одбрамбену линију, јер су се њихови ровови напунили водом, пребачени делови овог корпуса (68. пук) успели су да се одрже на десној обали Лукавице. Ни трупе 21. ландверске дивизије 8. корпуса, које су наступале према Лазаревцу и селу Шопићу, нису постигле никакав успех: изнада су дочекане снажном ватром предњих делова Тимочке I на западној ивици села Шопића и натеране у бекство. Напад је у току дана обнављан неколико пута, али је сваки пут одбијен уз велике губитке, тако да је ова дивизија изгубила преко 700 људи, а није се помакла ни корака напред. Известан успех постигла је само 9. дивизија 8. корпуса, која је, уз садејство 36. дивизије 13. корпуса, концентричном артиљеријском ватром буквално преорала положаје Моравске I на Врачем брду, а потом прешла на јуриш и заузела их.

На фронту српске 1. армије, извиђачки одред 42. хонведске дивизије у више махова је безуспешно нападао предстражне положаје Моравске II на линији Циганске куће—Миловац—Бабајићи, као и лево крило Дунавске II на Бањенцу. На Маљену су снежни сметови одсекли Маљенски одред од своје позадине, па је ради тога командант армије наредио да се главнина одреда повуче у најближе куће села Планинице.

Ужичка војска је у току 19. новембра вршила прегруписавање снага у циљу јачег обезбеђења свог десног бока и позадине.

Пошто је непријатељ после заузимања Врачег брда појачао притисак на Човку, изузетно значајан положај у углу Колубаре и Љига, војвода Путник је (19. новембра у 16,40 часова) издао команданту 3. армије следеће наређење: „Човка је у опасности да буде изгубљена. Једини је начин да се она спасе,

да непријатеља нападнете у правцу с. Жупањац—с. Пепељевац. Извршите одмах ово и о резултатима известите. Ступите у споразум с командантом 2. армије." Међутим, сматрајући да би још један неуспех бројно слабих и морално озбиљно пољуљаних дивизија 3. армије могао „довести до потпуног слома", генерал Јуришић је предложио Путнику да, уместо ризичног напада преко доњег Љига, упути два пука из своје армијске резерве (Тимочка II) на Виноградине ради напада у десни бок противничких снага које врше притисак на Човку и, не чекајући његову сагласност, издао одговарајуће наређење команданту Тимочке II. Пошто су пукови ове дивизије стигли на Виноградине у зору 20. новембра крајње исцрпљени, планирани напад је одгођен за сутрадан.

Све до 19. новембра Пођорек је, упркос супротном мишљењу потчињених команданата, био чврсто уверен да је до застоја операција на Колубари и Љигу дошло због рђавог времена, а не због појачаног отпора српске војске. То се јасно види из његовог писма генералу Болфрасу, у коме се истиче: „За сада нас, додуше, заустављају невреме, висок водостај и беспримерно блатњави путеви, али се ми поуздано надамо да ћемо и ове нове и озбиљне тешкоће савладати." Међутим, огорчене борбе које су вођене током 19. новембра, уверile су га да српске главне снаге нису напустиле вододелницу Колубаре и Западне Мораве. Стога је одлучио да прекине одмор 15. и 16. корпуса и да их уведе у битку: 15. корпус на фронту Медник—Баћенац—Руда, а 16. корпус према Маљену и Буковској планини; 5. армија и 13. корпус 6. армије добили су задатак да енергично продуже напад преко Колубаре и Љига.

Увођењем у борбу ових непријатељевих снага, на целом фронту су се распламсале још жешће борбе. Мада изложене снажном притиску противничких снага, трупе српске 2. и 3. армије су успеле да током 20. новембра прикују те снаге за обале Колубаре и Љига, али уз осетне губитке. Поред осталих, тога дана је на Врачем брду погинуо командир 1. вода 1. чете 4. батаљона 1. пука Моравске I, резервни поручник Димитрије Туцовић, један од најистакнутијих вођа социјалистичког покрета у Србији. У својој бележници Туцовић је оставио аутентично сведочанство о ужасним тешкоћама које су подносили српски војници, подофицири и официри бранећи крајње пожртвовано своје положаје на десној обали Колубаре и Љига. Уочи погибије он је, између осталог, забележио:

„Синоћ смо смењени са предстраже. Војници покисли до голе коже. Од зиме им се руке укочиле. Дошли смо у резерву, али на место које је сто пута горе. Дошли смо после поноћи. Лежали смо у води. Узнемирени и очајни, војници пипају по мраку не би ли нашли мало сувог места, али узаман. Целе ноћи су пречучали под настрешницама, цвокоћући од зиме и проклињући своју судбину... Када је свануло настаде прави пакао од артиљеријске ватре... Већ је подне превалило а борба не престаје. Ако непријатељ сломи наш први борбени ред,

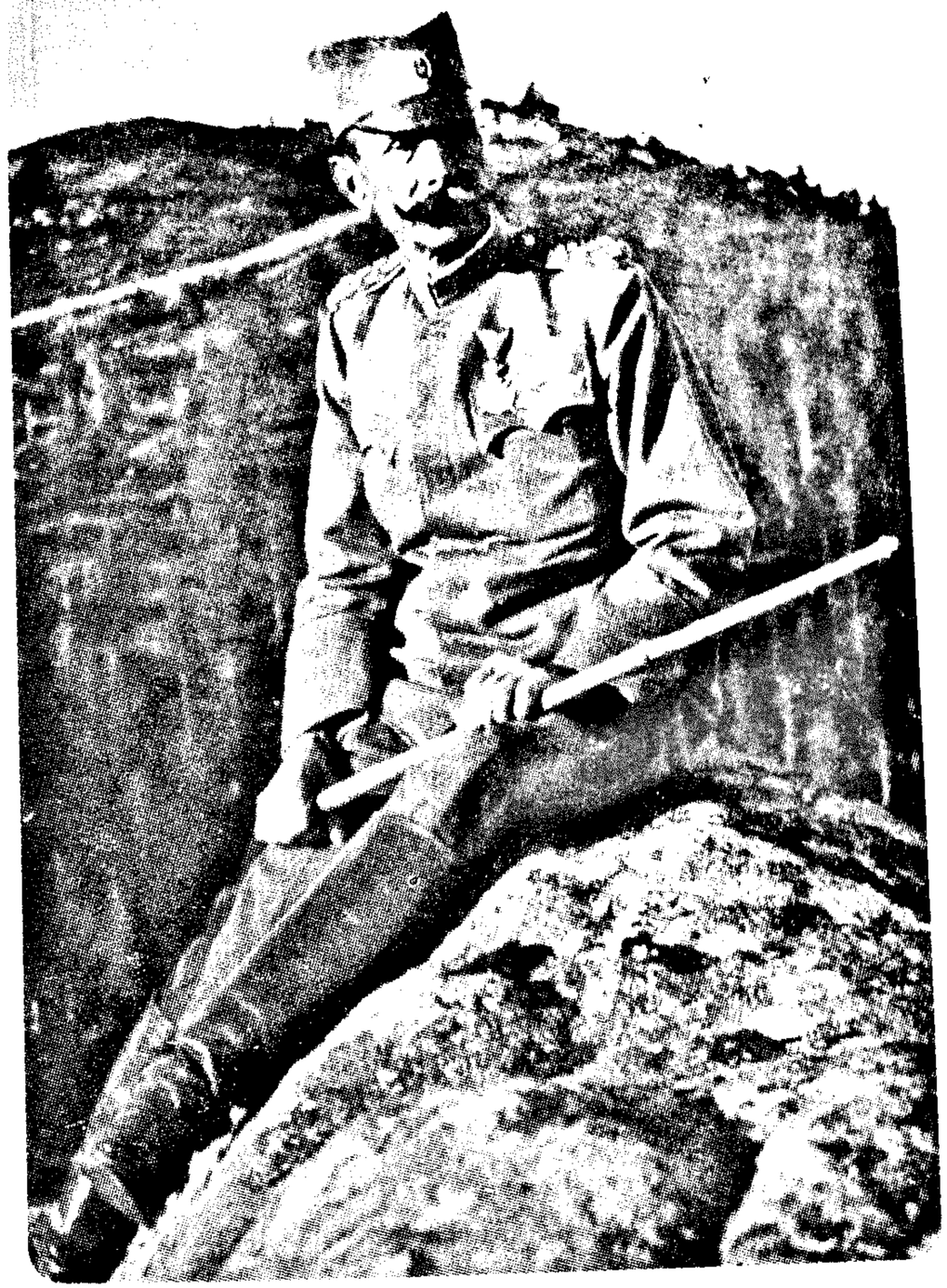

Генерал Петар Бојовић, командант 1. армије.

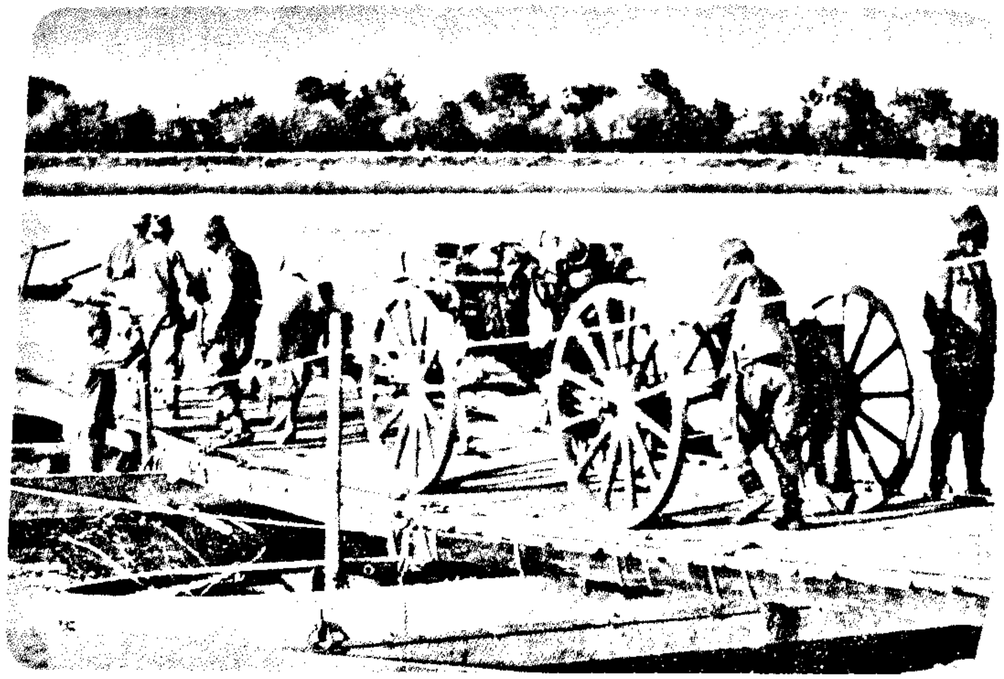

Прелазак трупа 1. армије преко Саве у Срем код Новог Села.

Утврђени српски положаји на Гучеву.

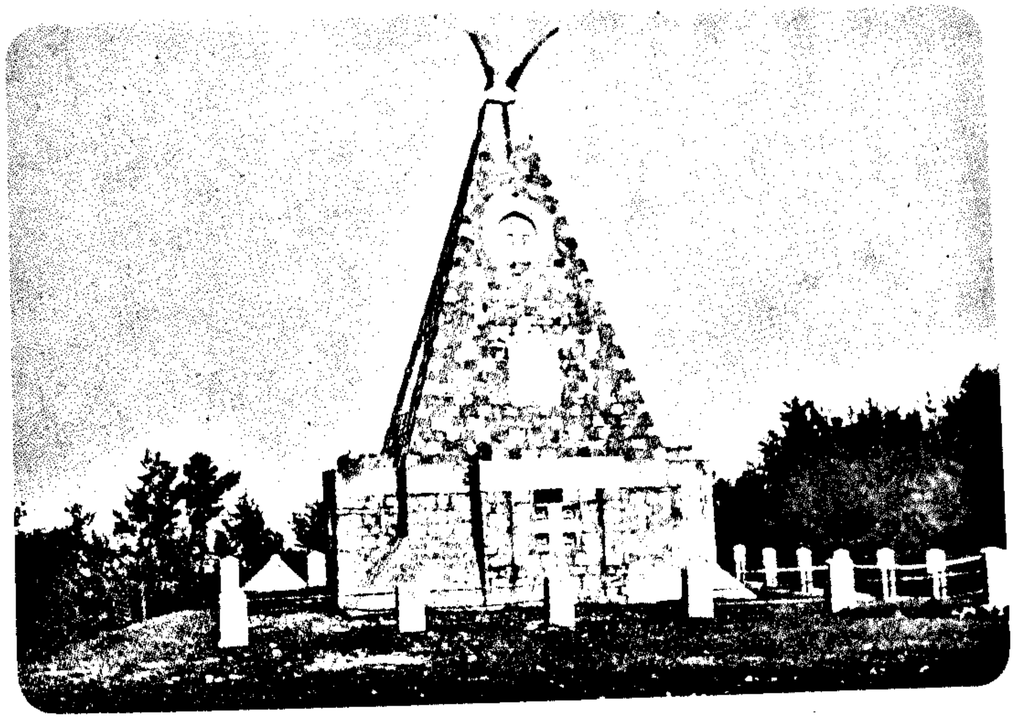

Српски војници у рововима на Мачковом камену.

Споменик борцима погинулим на Гучеву 1914.

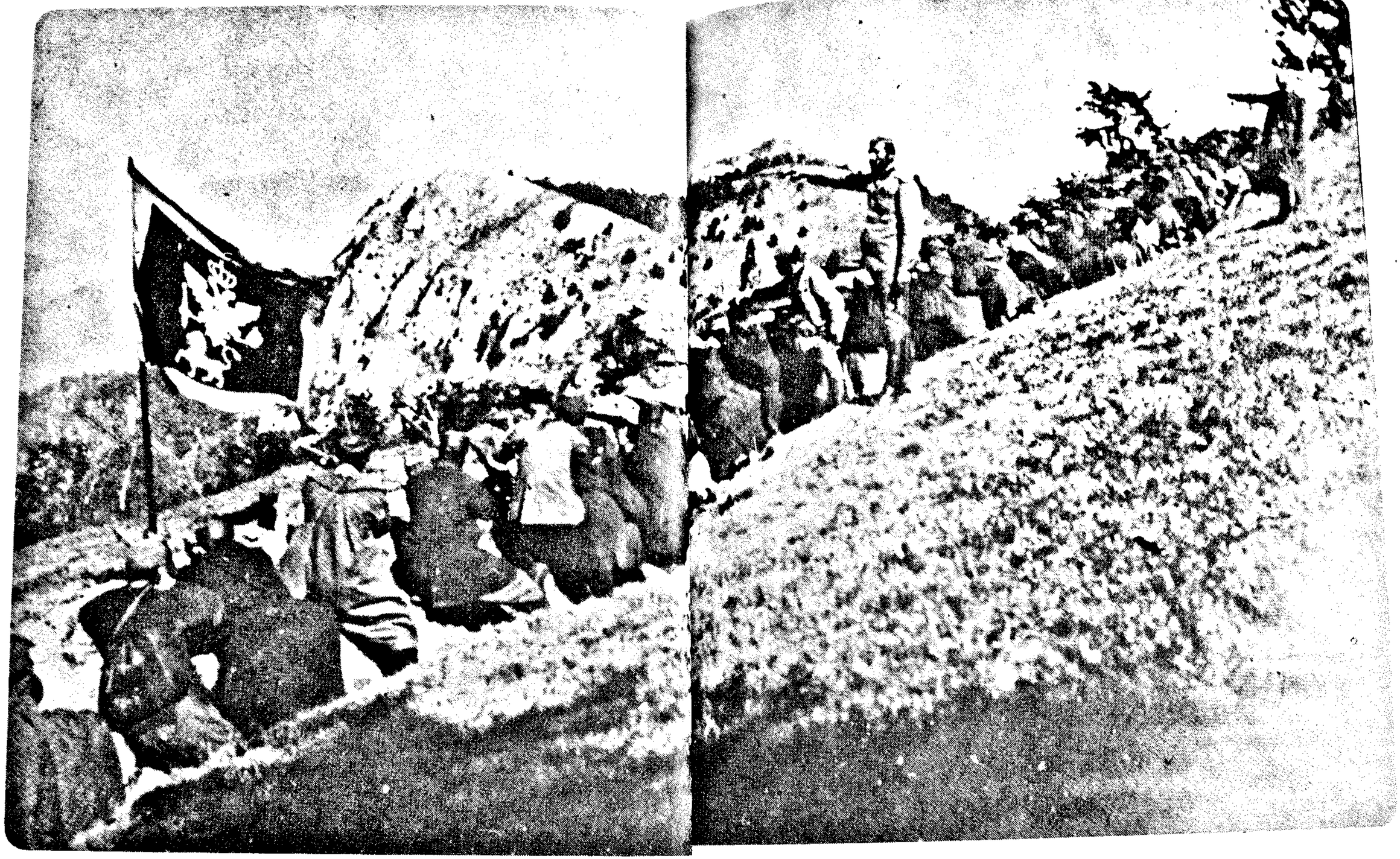

Црногорска Санџачка војска на положајима код Праче у источној Босни 1914.

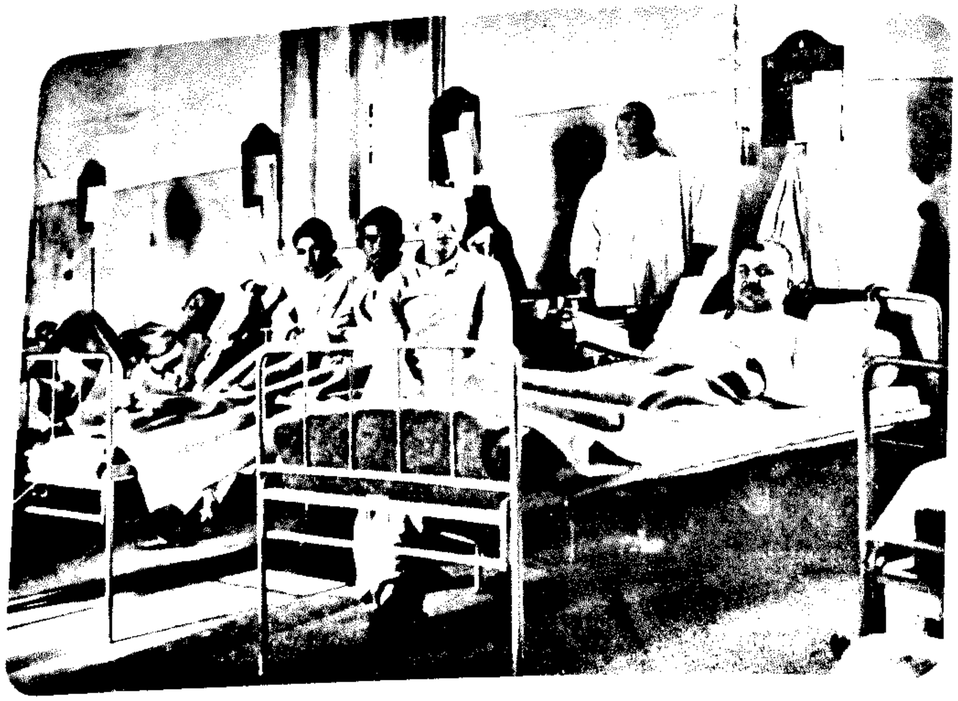

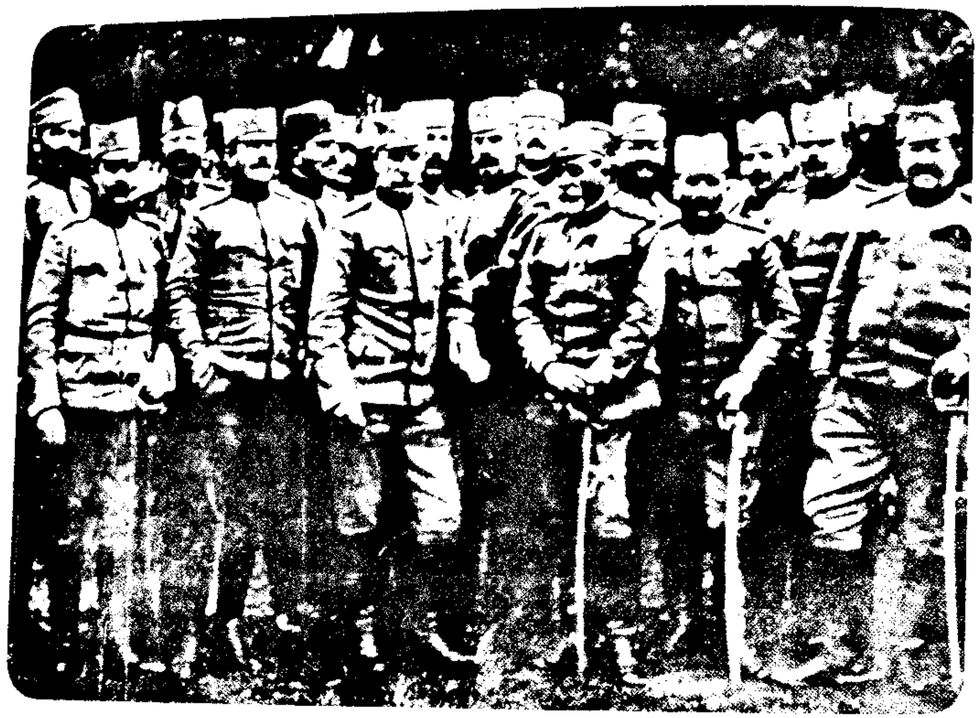

Рањеници у београдској болници.

Штаб Ужичке војске 1914.

Војвода Живојин Мишић.

Српска комора у покрету.

Српски војници на положају 1914.

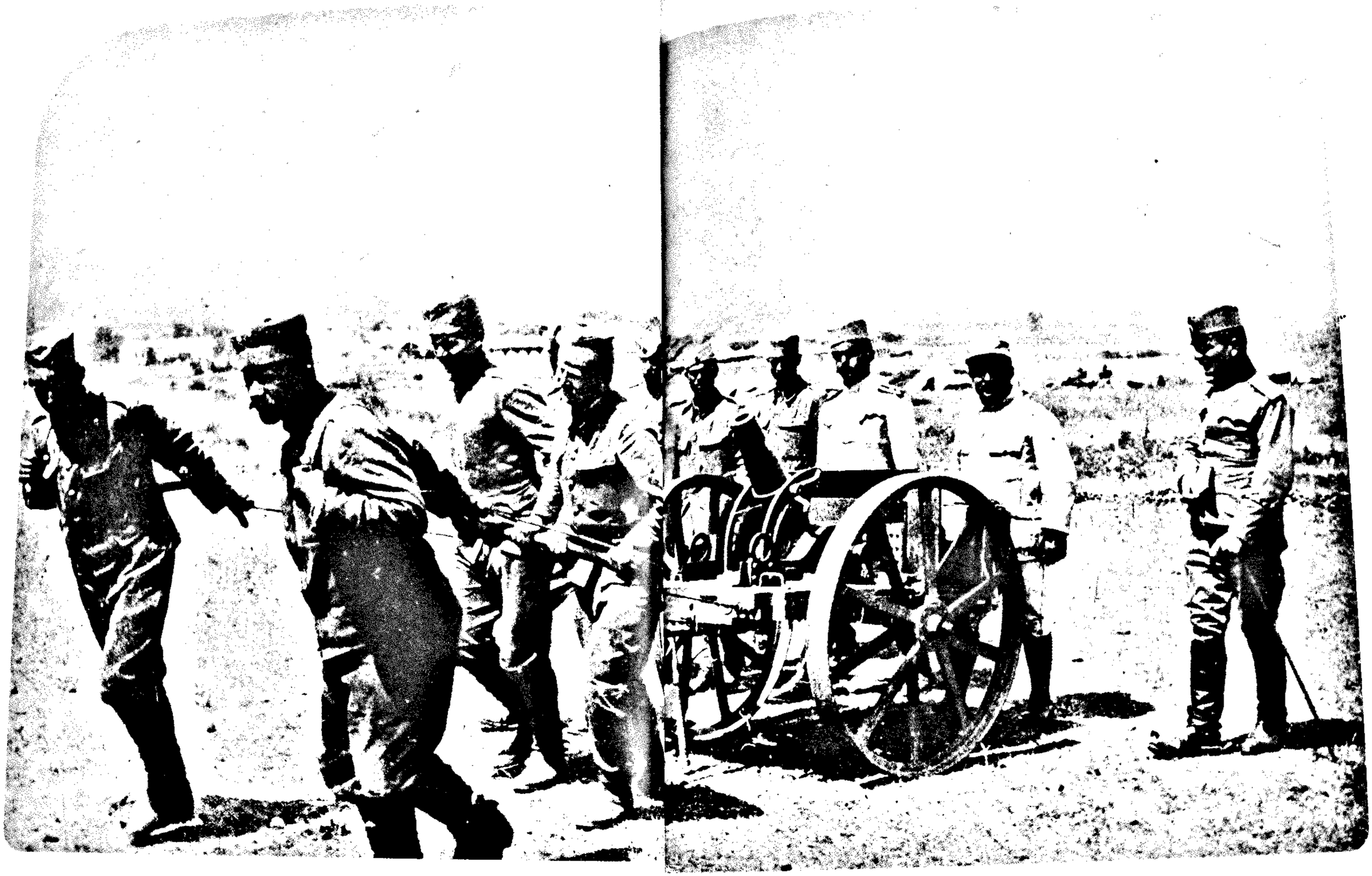

Извлачење топова на ватрени положај.

Вођа српских социјалиста Димитрије Туцовић, погинуо 20. новембра 1914. на Колубари.

Генерал Михаило Живковић.

Пуковник Душан Туфегџић.

ми ћемо кренути напред под врло тешким околностима, али и ради врло важног задатка: да се одбрани овај положај који затвара са југозапада десну обалу Колубаре." Највећи противник рата и ратних разрачунавања, погинуо је јуначком смрћу, бранећи своју земљу од агресора. „Нећу ни сада, као што нисам никада, ни помишљати да себе склањам од судбине која прати цео народ" — писао је он, уочи смрти, свом оцу.

Српска 1. армија је 20. новембра покушала да противнападом збаци непријатељеве снаге са Баћенца и Орловца, али јој то није пошло за руком. Додуше, Дунавска II је, после краће борбе, принудила извиђачки одред 42. хонведске дивизије да напусти Баћенац и у нереду се повуче ка Мионици. Гоњење овог одреда је, међутим, убрзо заустављено због појаве предњих делова 15. корпуса, који су се од села Брежђа кретали према Руди. Напад 3. пука Моравске II на Орловац, коме је садејствовао и један батаљон Дунавске I, непријатељ је најпре успео да задржи, а затим, уз помоћ приспелих појачања (26. пук 42. дивизије са 3 батерије), да пређе у противнапад, заузме Миловац и принуди 3. моравски пук да напусти свој прихватни положај и повуче се у приличном нереду на десну обалу Љига.

Сутрадан, 21. новембра, ситуација на фронту српске 1. армије Гукоши—Баћенац—Руда—Маљен, који није био заштићен речним токовима, нагло се погоршала: на три њене заморене дивизије нападало је шест аустроугарских, од којих четири брдске. Противник је очевидно тежио да обухвати лево крило 1. армије, да је одвоји од Ужичке војске и отвори пут за продор у правцу Горњег Милановца, па је на сувоборском правцу који од Ваљева преко села Брежђа и од Мионице преко Струганика води ка Сувобору, ангажовао три и по дивизије, које су већ 21. новембра одбациле делове 1. армије са Медника, Баћенца и Орловаче и принудиле генерала Мишића да у току ноћи 21/22. новембра повије центар и лево армијско крило на планинску греду Проструга—Рајац—Сувобор, остављајући и даље Маљенски одред (6 батаљона и 5 топова) на својим ранијим положајима; Маљен се није смео напустити због тога што би тиме леви бок 1. армије и десни бок Ужичке војске били откривени и што би се његовим заузимањем непријатељ дочепао моћног ослонца за продужење продора у правцу сувоборске греде. Војвода Путник се сложио са овом одлуком генерала Мишића и у исто време наредио команданту 3. армије да својом левокрилном дивизијом затвори правац Гукоши—Болковац, који је до тада држала Моравска II.

Схватајући сву озбиљност ситуације у којој се нашла 1. армија, војвода Путник је 21. новембра ојачао ову армију Дринском дивизијом I позива (из 3. армије), али је већ тада био начисто с тим да овим делимичним мерама неће отклонити велику опасност која се надвила над левим крилом 1. армије и да излаз треба тражити у активним дејствима ширих оперативних размера.

И на фронту српске 2. армије ситуација је почела да се погоршава. Противнапад Моравске I, предузет 21. новембра у садејству са два пука Тимочке II, није успео. Непријатељу је пошло за руком да добро организованом пешадијском и артиљеријском ватром заустави фронтални напад 1. и 4. пука Моравске I на западном делу Врачег брда, а потом да, уз помоћ свежих снага из резерве и подршку бочне артиљеријске ватре са леве обале Колубаре, разбије један батаљон Тимочке II (две комплетне чете овог батаљона су заробљене) и укочи напад ове дивизије на јужној ивици Врачег брда. Нови напад, предузет 22. новембра изјутра, такође је претрпео неуспех. Због тога, као и због великог губитка, војвода Степановић је пређутно одобрио одлуку команданта Моравске I да пређе у одбрану, а у исто време вратио Тимочку II у састав 3. армије. На десном крилу 2. армије, 29. дивизија Комбинованог корпуса пребацила је, у току ноћи 21/22. новембра, преко доњег Пештана знатне снаге и у току дана заузела село Конатицу и са предњим деловима избила на Бељавије. Војводу Путника је, међутим, знатно више од тог непријатељевог успеха, забрињавало сазнање о осетном паду борбеног духа у неким пуковима Моравске I и бојазан команданта 2. армије да може доћи до отказивања послушности. То се види из његове депеше упућене војводи Степановићу тачно у поноћ 21/22. новембра, која гласи: „Настојте свим силама да се поколебани морал код трупа поправи, те да не би дошло до немилих појава, чије би последице могле бити судбоносне."

На фронту српске 3. армије, 13. корпус је у току ноћи 20/21. новембра пребацио преко Љига 52. пук 36. дивизије са циљем да овлада висовима са обе стране реке Оњега. Његове трупе су, међутим, убрзо биле изложене концентричном нападу крилних делова Дринске II и Комбиноване дивизије и изложене унакрсној ватри српских батерија, тако да су уз велике губитке одбачене преко Љига. Према званичним аустроугарским подацима, том приликом је избачено из строја 14 официра и 728 подофицира и војника. Српски губици били су неупоредиво мањи: избачено је из строја укупно 137 војника и старешина.

Док је одбрана Колубаре и Љига релативно успешно извођена, ситуација на фронту 1. армије постајала је све критичнија, што је навело Врховну команду на одлуку да са свим осталим снагама пређе у противофанзиву ради олакшавања положаја ове армије. У складу са том одлуком, војвода Путник је, 22. новембра у 13 часова, издао директиву којом је наређено: да се 1. армија „држи упорне одбране на садашњој браничној линији и одржава везу са 3. армијом"; да 2. армија на свом делу фронта пређе Колубару „и нападне непријатеља на линији Уб—Словац"; да 3. армија пређе Љиг „и нападне непријатеља на линији Колубара—Мионица"; да Ужичка војска упути Шумадијску II правцем Ржана—Дивчибаре—Стражара ради „дејства у бок и позадину непријатеља који напада лево крило 1. армије"; да напад свих армија почне истовремено, по наређењу Врховне команде,

које ће уследити чим се добију извештаји да су извршене све неопходне припреме. Међутим, због појачаног притиска противничких снага, све српске армије су биле принуђене да продуже дефанзивна дејства до повољније прилике.

Наиме, уверивши се да је српска Врховна команда решила да води одсудну битку на Колубари и Љигу, генерал Поћорек је, 22. новембра увече, непосредно по доласку у Бању Ковиљачу где је преместио свој штаб из Тузле, одлучио да форсира напад 15. и 13. корпуса с југа, преко Љига, и ојачане 7. дивизије Комбинованог корпуса (3 бригаде) са севера, преко В. Црљена, са циљем да изврши двостран обухват снага српске 2. и 3. армије на десној обали Љига и у ширем рејону Лазаревца, одбаци их на исток (или окружи) и на тај начин отвори 8. корпусу правац Лазаревац—Аранђеловац; 16. корпус је добио задатак да главним снагама (Комбинована и 50. дивизија) надире правцем који преко сувоборске греде води ка Горњем Милановцу и Чачку, у плодну област јужне Шумадије и Западне Мораве, а помоћним (18. дивизија) ка Косјерићу. Као што се види, Поћорек је тежиште напада усмерио преко Љига ка рудничком масиву, качерским операцијским правцем, који је пружао најмање изгледа за брз и коначан успех. На ту одлуку навела га је тежња да што пре овлада железничком пругом Обреновац—Ваљево, којој је подредио све друге оперативне обзире.

Иако је поменутим Поћорековим планом било предвиђено да офанзивна дејства великог замаха почну већ 23. новембра, тога дана није било озбиљнијих борби, сем на крилним одсецима битачног фронта. На северном крилу је 104. ландштурмска бригада Комбинованог корпуса пребацила преко Колубаре, код Обреновца, око један батаљон пешака, али није успела да овлада висовима на њеној десној обали. У оштрој борби са деловима Обреновачког одреда изгубила је 7 официра и преко 400 подофицира и војника. Ни нови покушај ове бригаде да уз помоћ монитора форсира Колубару преко гвозденог моста код Обреновца, учињен 24. новембра, није успео. Ни српска Коњичка дивизија није успела да поврати своје изгубљене положаје код села Конатице, упркос Путниковом изричитом наређењу да то учини по сваку цену. Штавише, ситуација на њеном фронту се још више погоршала, па је Врховна команда била принуђена да јој упути у помоћ 10. кадровски пук из Обреновачког одреда. Додуше, ваља рећи да је противнапад Коњичке дивизије принудио команданта Комбинованог корпуса генерала Каруса да према Конатици упути своју резерву (71. бригаду), којом је према Поћорековом плану требало ојачати 7. дивизију. Због тога, ова дивизија уместо да већ тога дана отпочне пројектовани обухватни маневар, „тек после озбиљне кризе и ангажовања свих својих снага", успева, да одбије противнапад делова Шумадијске I. Тиме је Поћореков план поремећен у самом почетку.

На јужном крилу, група пуковника Видена (две и по бригаде 16. корпуса) напала је усамљени Маљенски одред, обухватно са оба крила. Искористивши густу маглу, непријатељ је неоме-

тано подишао на јуришно одстојање и одмах предузео јуриш. Мада су већ у самом почетку биле принуђене да напусте своје предње положаје, нарочито оне на десном крилу које је бранио 4. пук III позива, трупе Маљенског одреда су крајње пожртвовано браниле свој главни положај на врху Маљена. Ситуација се опасно погоршала тек пред вече, када је погинуо командант одреда, а упућена појачања заустављена на пола пута. Упркос томе, Маљенски одред је наставио неравну борбу све до 13 часова 24. новембра, када је — притешњен с фронта и угрожен са оба бока — најзад попустио и у нереду се повукао на југ, пошто је у борби на Маљену изгубио око 1.000 људи. Заузимањем Маљена, непријатељ се докопао јаког ослонца који му је нудио веома повољне услове било да развије обухватно-маневарску акцију према левом боку српске 1. армије на сувоборској греди, било да се преко Подова и Гојне горе обруши у позадину Ужичке војске.

Пошто на централном делу битачног фронта, који су бранише трупе 2. и 3. армије, током 23. и 24. новембра, непријатељ није постигао значајније резултате, војвода Путник је пожуривао ове армије да пређу у противофанзиву, у духу директиве Врховне команде од претходног дана. У депеши коју је 23. новембра упутио војводи Степановићу, између осталог, се каже: „Према ситуацији на војишту и стању наших трупа уопште, поглавито према стању трупа код 1. армије, једини је излаз из ове тешке ситуације општи прелаз у офанзиву и то што пре, иначе може бити доцкан. Стратегијски маневар за ову ситуацију предвиђен директивом број 6887, изгледа да је од пресудног значаја и једино он може бити спасоносан, иначе, дефанзива ће нам донети неуспех. Предузмите све потребне мере да прелаз у офанзиву што пре отпочне . . .“

Међутим, већ 25. новембра ситуација на фронту српске 2. армије нагло се погоршала. После снажне артиљеријске припреме у којој су учествовале 22 батерије, 9. дивизија 8. корпуса је предузела енергичан напад, разбила 1. и 4. пук Моравске I и заузела село Петку код Лазаревца и коту 248 северно од Човке, заробивши том приликом 1.300 српских војника и старешина. Охрабрене овим неочекиваним успехом, трупе 9. дивизије су наставиле напад и, у садејству са левим крилом 13. корпуса, принудиле Моравску I да напусти Човку, положај око кога су пуних 10 дана вођене крваве борбе у којима је избачено из строја укупно 7.527 бораца (4.227 српских и 3.300 аустроугарских). Неки војни критичари сматрају да је српска Врховна команда излишно жртвовала те људе неприкосновеној мирнодопској идеји да је Човка кључ одбране Колубаре[11], што се у конкретној тактичкој ситуацији, „када је нападач имао толику надмоћност у артиљерији с полукружних положаја, није смело прихватити“. Човка је, доиста, будући истурена као лакат у углу између Колубаре и Љига, била просто подметнута унакрсној ватри аустроугарских батерија. Па ипак, тешко је веровати да је Путник, инсистирајући да се Човка брани „по сваку цену“, подлегао сугестијама свог помоћника пуковника Павловића; пре ће бити да су га на то навели оперативни разлози. Ако се зна да су у то време Колубара и Љиг, услед високог водостаја, представљали врло озбиљне препреке и да је непријатељ тежио да преко Човке избије на гребен између Пештана и Оњега, да би на тај начин отворио аранђеловачки правац који му је нудио највеће стратегијско-оперативне могућности, онда је разумљиво зашто је Путник инсистирао да се Човка упорно брани и зашто је, чим је добио обавештење о паду овог положаја, наредио команданту 2. армије да безусловно покуша да га поврати. Војвода Степановић је, међутим, оценио да би предузимање противнапада са већ поколебаним трупама било ризично, па је, уместо преласка у противнапад, повукао Моравску и Тимочку дивизију I позива на линију Главица—Дрен—Бистрички вис—Кременица—Стубички вис, истакавши да се та линија мора одсудно бранити. Због повлачења левог крила 2. армије, морало се повући и десно крило 3. армије са Виноградине на леву обалу реке Каменице ради одржавања континуитета фронта.

После пада Човке, војвода Путник је, страхујући од дубљег продора непријатеља правцем Лазаревац—Аранђеловац, категорички захтевао да 2. армија упорно брани своје нове положаје, истичући да од тога зависи судбина Београда. Поред тога, наредио је команданту Обреновачког одреда, који је са упућеним појачањима имао 17 батаљона и 26 топова, да нападне непријатеља код Конатице и Степојевца и протера га преко Колубаре. Достављајући то наређење команданту 2. армије, Врховна команда је захтевала да њене трупе што енергичније помогну тај напад, а потом да и саме нападну непријатеља пред собом и одбаце га преко Колубаре. Рачунала је да ће на тај начин стабилизовати ситуацију на улубљеном центру и створити услове за прелазак у противофанзиву. Међутим, Обреновачки одред није могао да предузме наређени напад пре 28. новембра, а оперативна ситуација се и даље погоршавала. Истина, на фронту Обреновачког одреда и 2. армије успешно су одбијени сви непријатељеви напади предузети током 26. новембра, али је на фронту 3. армије 42. хонведска дивизија успела да пребаци преко Љига шест батаљона и заузме важан положај Стражу. Растројство трупа српске 1. армије, које се осећало још од Мачковог камена, достигло је тога дана забрињавајуће размере. Снаге аустроугарског 15. корпуса прешле су Љиг, овладале Бобијом и Спасојевином и одбациле десно крило 1. армије (Дринску I и Моравску II) на Дићку главицу, Букву и Палеж, док је група пуковника Видена принудила Дунавску II да напусти Игриште и повуче своје трупе на линију Сувобор—Равна гора—Подови.

Због опасног погоршавања ситуације на десном крилу 1. армије, војвода Путник је поново био принуђен да одгоди пројек-

[11] Као руководилац једне ратне игре у Главном генералштабу уочи рата, пуковник Живко Павловић је посебно истицао потребу безусловног укључивања Човке у систем одбране реке Колубаре.

товану противофанзиву и изда припремну директиву, којом се предвиђа нов потез уназад у циљу прикупљања свих расположивих снага на ужем фронту и стварања услова за предах и попуну трупа. Том директивом је, наиме, било предвиђено да се, уколико се морадне напустити дотадашња одбрамбена линија, Одбрана Београда повуче на Космај и Варовницу; Обреновачки одред на положаје северно од села Сибнице; 2. армија на линију Медведњак—Просек—Ваган—Лелечка бара; 3. армија на положаје Стража—Бобошка—Мотика; 1. армија на вододелницу Голубац—Проструга—Рајац—Сувобор—Бабина глава; а Ужичка војска на положаје за затварање Овчарско-кабларске клисуре. Пошто је овом директивом било предвиђено напуштање Београда, стари војвода је поново био изложен страховитом притиску да то не чини, јер се очекује повољан обрт руских операција у Галицији, али је он и овог пута био бескомпромисан, истичући: „Нисам ја крив што је престоница постављена на месту где треба да буде гранична караула." Ипак је, страхујући да би се напуштање Београда могло рђаво одразити на морал војске и становништва, инсистирао да армије што дуже истрају на дотадашњим положајима и да их напусте само у случају крајње нужде.

Развој догађаја је показао колико је Путникова одлука о новом узмаку и напуштању Београда била не само неизбежна него и далековида. Већ сутрадан, 27. новембра, трупе 40. хонведске дивизије 15. корпуса успеле су да ноћним нападом разбију лево крило Тимочке II и заузму Камељи и Забран. Пошто није успео да противнападом, предузетим 28. новембра изјутра, поврати изгубљене положаје и пошто је у тим борбама изгубио 1.955 људи, командант Тимочке II је био принуђен да нареди повлачење својих трупа на нову одбрамбену линију. Комбинована дивизија је, 28. новембра изјутра, енергично напала делове 42. хонведске дивизије, који су претходног дана заузели Стражу. Непријатељ је био присиљен да напусти теме Страже, али је грчевито бранио положаје на западној ивици овог положаја, јер није могао назад; мостови на Љигу били су стављени под снажну ватру српских батерија. На крају је, ипак, био потпуно разбијен и уништен: заробљено је преко 590 његових војника и старешина, док је само у рејону Страже погинуло или рањено преко 500 људи.

На фронту српске 1. армије непријатељ овога дана није постигао значајније резултате. Дринска I је крајњим напором успела да одбије три силовита јуриша 48. дивизије 15. корпуса на Дићску главицу и да готово потпуно уништи њену 11. брдску бригаду. Међутим, Комбинована дивизија 16. корпуса пробила је центар Дунавске I, овладала Добрим пољем и Грађником и угрозила десни бок и позадину Дунавске II, која је тога дана успешно одбијала напад групе пуковника Видена.

Крваве борбе на Колубари, Љигу и Сувобору настављене су и 28. новембра. Противнапад Обреновачког одреда на непријатељеве конатичке положаје није успео. Истина, после врло оштре

борбе непријатељ је био присиљен да напусти те положаје, али је убрзо, противнападом 58. бригаде, успео да их поврати и одбаци Обреновачки одред на полазне положаје. Напад ојачане Коњичке дивизије, предузет ради садејства Обреновачком одреду, у почетку се успешно развија. Трупе 11. пука Шумадијске I, којима је била ојачана ова дивизија, на јуриш су заузеле коту 147, на којој су заробиле 18 официра и око 1.000 подофицира и војника и запленили 4 топа и знатне количине разног ратног материјала. Али, будући да остале снаге Коњичке дивизије нису успеле да збаце непријатеља са Бељавине, 11. пук је убрзо био притешњен са више страна и присиљен да се повуче на полазне положаје. Тимочка I је самоиницијативно предузела напад у правцу села Бурова и Шопића и, у садејству са десним крилом Моравске I, потисла предње делове 21. ландверске дивизије и заузела Буров, заробивши том приликом 11 официра и 913 подофицира и војника.

На фронту 3. армије, непријатељ је не само осујетио покушај Тимочке II да поврати Камељ и Забран, већ је изненадним нападом поново заузео Стражу и, снажним притиском с фронта и левог бока, принудио Комбиновану дивизију да своје главне снаге повуче на линију Стражара—Бобошка. Дринска II је успешно одолевала непријатељевим нападима, али је, ипак, морала да се повуче на положаје код села Калањеваца и да повија своје лево крило ка Стражари ради везе са Комбинованом дивизијом. Као што се види, 3. армија је већ 28. новембра морала да се повуче на линију Стражара—Бобошка—Мотика, која јој је одређена Путниковом директивом од 26. новембра.

У још тежој ситуацији налазила се 1. армија, јер су трупе 40. и 48. дивизије 15. корпуса, подржане ураганском артиљеријском ватром са Бобије, успеле да одбаце Дринску I са Дићске главице. Пошто се због тога морала повући и Моравска II, десно армијско крило повијено је уназад на линију Голубац—Клађа—Проструга. На центру, Комбинована дивизија 16. корпуса је најпре одбила напад Дунавске I на Добро поље, а потом предузела снажан противнапад, заузела Шиљкову косу и чврсто стала на сувоборску греду. У исто време, 50. дивизија 16. корпуса заузела је Бабину главу и довела трупе Дунавске II, које су држале Сувобор, Равну гору и Мујов гроб у, тако рећи, безизлазну ситуацију; само је пут преко Парлога остао незатворен.

Пратећи пажљиво развој догађаја, генерал Мишић је оценио да су даљи изгледи за одбрану вододелнице (Проструга—Рајац—Сувобор) минимални и да стога све јединице треба одмах извући из непосредног додира с непријатељем и повући их на положаје код Горњег Милановца, тамо их прикупити на ужем фронту, одморити, нахранити и попунити, а потом прећи у противофанзиву и преотети Сувобор. Још 26. новембра, Мишић је у том смислу издао командантима дивизија припремну заповест којом су били одређени правци повлачења и нови положаји које је требало посести (Липе—Мрамор—Главица—десна обала реке Дичине). Војвода Путник се није одмах сложио са тако ду-

боким повлачењем 1. армије, већ је у дужем телефонском разговору с генералом Мишићем, инсистирао да се трупе ове армије задрже на сувоборским положајима бар још неко време, али је — када је Мишић понудио оставку — прихватио његове разлоге уз исправку да се лево армијско крило наслони на Галич ради чвршће везе са Ужичком војском; показало се да је та корекција била веома значајна за наредну фазу битке. Због повлачења 1. армије морала се повући и Ужичка војска ради затварања Овчарско-кабларске клисуре и обезбеђења левог бока 1. армије.

И после повлачења 1. и 3. армије, Врховна команда је инсистирала да 2. армија, Обреновачки одред и Одбрана Београда остану на својим положајима. Међутим, командант 2. армије је већ 29. новембра назвао телефоном војводу Путника и затражио одобрење да повуче своју армију на линију Венчане—Медведњак—Ваган, да то касније не би чинио под знатно тежим околностима. Путник му је одговорио да што дуже истраје на дотадашњим положајима, али је на крају додао: „Ако командант армије оцени да је ситуација крајње критична, нека нареди повлачење и о томе обавести Врховну команду." Војвода Степановић је искористио ту начелну Путникову сагласност и одмах издао заповест за повлачење. После тога, Путнику није остало ништа друго него да нареди команданту Одбране Београда да напусти град и повуче своје трупе на линију Варовница—Кошутица—Космај. Уједно га је обавестио да је наређено Обреновачком одреду да се повуче на сибничке положаје и да се стави под команду Одбране Београда. Гнев због напуштања Београда овога пута се сручио на војводу Степановића. Чак је и председник владе Никола Пашић затражио од Путника да поднесе званичан предлог за уклањање Степановића са дужности команданта 2. армије. Путник је, међутим, одговорио да је Степа поступио у складу са директивом Врховне команде од 26. новембра и преузео на себе сву одговорност због напуштања Београда. Убрзо се показало да су страховања да ће напуштање престонице сломити вољу војске и народа за отпор неоснована. Напротив, та чињеница је још више повећала одлучност српске војске да заустави даљи продор непријатеља.

Повлачење српске војске на нову одбрамбену линију, којим је завршена одбрамбена фаза колубарске битке, извршено је у току ноћи 29/30. новембра без озбиљнијих тешкоћа, јер непријатељ није одмах приметио то повлачење. Мада су пред собом имале само српске заштитнице, аустроугарске трупе су наступале споро и опрезно. Комбиновани корпус 5. армије избио је 30. новембра у рејон села Моштанице, а 8. корпус на линију Барошевац—Бистрички вис—Кременица, док су трупе 15. и 16. корпуса само местимично дошле у додир са заштитницама српске 1. армије. У жестоким петнаестодневним борбама на Колубари, Љигу и Сувобору, сви аустроугарски корпуси су претрпели тешке губитке; у неким бригадама батаљони су сведени на по једну чету. Услед непрекидних борби, тешког терена, временских непогода и свакојаких оскудица, преостало људство је било на измаку снаге. Командни кадар је имао прилику да се увери у исправност старог правила „да тактика не воли гладног војника", јер су учестале појаве недисциплине и грубог нарушавања војне субординације. Поћорека то није озбиљно забрињавало, јер су обавештења о повлачењу српске војске и напуштању Београда потврдила његову процену о растројству и немоћи српских армија и дивизија. Сматрајући да му та околност пружа могућност да предузме велики обухватни маневар наполеонског замаха, који ће најзад бацити Србију на колена, одлучио је: да 6. армији одобри тродневни одмор, да би се за то време што боље снабдела неопходним борбеним потребама, груписала и припремила за настављање офанзиве (оперативна пауза ове армије доцније је продужена још два дана); да 5. армију рокира на београдски правац са задатком да по заузећу Београда снажним нападом сломи северно крило српског одбрамбеног фронта, које се код Сибнице преламало под правим углом, и да се потом великоморавским правцем обруши ка Тополи и Крагујевцу у позадину главних снага српске војске на простору Аранђеловац—Горњи Милановац; да се 13. корпус 6. армије рокира на правац Лазаревац—Аранђеловац ради непосредног садејства са 5. армијом. Ова Поћорекова одлука потенцирана је, поред тежње за политичким престижом (заузимање противничке престонице) и жељом немачке Врховне команде да се што пре отвори несметана пловидба Дунавом и преко Бугарске успостави сигурна веза са Турском; диктирале су је и потребе дотура, који је и поред свих предузетих мера опасно запињао.

ПОЧЕТАК И ТОК СРПСКЕ ПРОТИВОФАНЗИВЕ ДО ПРОБОЈА ПРОТИВНИЧКОГ ФРОНТА НА СУВОБОРУ

Оперативну паузу насталу због рокирања аустроугарске 5. армије на београдски правац, српска Врховна команда је рационално искористила за сређивање, одмор, попуну и припреме својих трупа за противофанзиву. Повлачењем армија на линију Аранђеловац—Горњи Милановац, скраћен је битачни фронт за око 40 километара и извршено целисходније груписање снага. Ослобођене непријатељевог притиска, све јединице су се на новим положајима одморile, нахраниле, донекле попуниле (цвет српске војске који је настрадао у претходним борбама није се имао одакле надокнадити), снабделе се артиљеријском муницијом и унеколико ублажиле константну оскудицу у одећи и обући. У сношљивијим животним условима повраћало се самопоуздање и висок борбени дух српског војника, који се поново почео осећати надмоћнијим од непријатеља. Велики допринос томе дали су припадници „скопских Ђачких чета" приспели ради попуне упражњених места официра и подофицира. „Ових 1.200

одушевљених младића" — истиче Ј. Станојевић — „беху она луча што озари душу потиштених војника, преморену дуготрајним повлачењем и великим губицима." Снажан утицај имало је и Путниково упозорење да треба предузети најсуровије мере да се спречи даље узмицање српских трупа пред непријатељем који је слабог квалитета (јер, „небо нема без грома цијене"), као и појава оболелог краља Петра на фронту 2. армије. Овога пута Путник га у томе није спречавао, јер су аустроугарски авиони бацали летке у којима је писало да је српски суверен побегао са својим синовима, остављајући војску да се сама сналази како зна и уме. Међутим, пуковник Коста Кнежевић га је упозорио на околност да ће се тешко моћи правилно држати у седлу и да би, стога, његова посета фронту могла имати супротан ефекат.

— Не брините се Ви, исправићу се ја — одговорио је краљ, отишао међу војнике и, поред осталог, рекао им да сви они који осећају да више не могу да се боре због физичке и духовне малаксалости, могу да иду кућама; он ће их разрешити заклетве. Та изјава је оставила снажан утисак на српске војнике, прожете високом патриотском свешћу.

Истога дана, војвода Путник је упутио свим јединицама депешу следеће садржине:

„Њ. В. Краљ, дивећи се надчовечанским напорима и клањајући се силним жртвама наше војске, шаље свим официрима, подофицирима, капларима и редовима своју најсрдачнију захвалност тврдо уверен да ће они сви, са образованом свету познатом жилавошћу, и даље истрајати на браniку Отаџбине, очувати част, славу, име и будућност Србије, приносећи и последње жртве на олтар заветних идеала уједињења Српства, остављајући потомству нечувене примере пожртвовања."

Осећај да судбина земље виси о концу, потиснуо је у страну све невоље и до непрекорачивих висина повећао решеност српске војске не само да избегне слом него и да победи непријатеља.

Да је српско командовање луцидно осетило тренутак, убедљиво потврђује његова одлука да баш тада пређе у општу противофанзиву. Био је то тренутак највеће немоћи противника, с једне, и спремности преморене српске војске на велике подвиге, с друге стране. Ваља посебно истаћи да је полет трупа био главни елемент у тој судбоносној одлуци српског командовања. После завршетка првог светског рата, у војној литератури је вођена жучна полемика о томе коме припада главна заслуга за ту одлуку — Путнику или Мишићу. Наиме, генерал Мишић је 2. децембра у 16,30 часова телефоном обавестио најпре пуковника Живка Павловића, а потом и војводу Путника, да ће 1. армија сутрадан изјутра прећи у напад и молио их да у том нападу учествују и друге армије. Обрадован овом одлуком свог дугогодишњег сарадника и саборца, Путник га је најпре запитао: „Стоји ли уистину Ваше решење за сутрашњи напад", па када је добио потврдан одговор, рекао му да ће и друге армије кренути у напад и одмах издао наређења да се експедује већ припремљена директива за општу противофанзиву. Пошто, доиста, „у великој колу-

барској бици има довољно славе за обе српске војсковође", готово је излишно расправљати о томе ко је од њих двојице иницијатор српске противофанзиве. Ипак, ваља рећи да су тврдње М. Раденковића, изнете у књизи *Колубарска битка* (Београд 1959), према којим су се и Путник и Мишић, сасвим независно један од другога, одлучили 2. децембра за противофанзиву, поткрепљене необоривим доказима. Цитирана су сачувана оперативна документа из којих се види:

— да је војвода Путник донео одлуку о општој противофанзиви 2. децембра пре 15 часова, дакле, готово два часа пре него што је добио обавештење од генерала Мишића да ће сутрадан изјутра 1. армија прећи у напад;

— да је поменута директива војводе Путника о општој противофанзиви експедована 2. децембра у 16,48 часова, свега 10 минута после пријема обавештења о Мишићевој одлуци, што недвосмислено потврђује да је била припремљена пре него што је стигло то обавештење;

— да је Живко Павловић још у 15 часова телефоном назвао команданта 3. армије и обавестио га да ће војвода Путник „наредити један општи напад", па би припреме за тај напад требало отпочети одмах, и да је слично саопштење пренето и команданту Ужичке војске.

Непобитна је истина да је мисао о општој офанзиви била присутна не само у Врховној команди и команди 1. армије него и у другим командама од онога тренутка када је ситуација поближе сагледана, али је непобитна истина и то да је иницијатива за њено отпочињање потекла од команданта 1. армије генерала Живојина Мишића. Јер, не сме се губити из вида чињеница да је Врховна команда у неколико махова одлагала предузимање наређене противофанзиве. Овога пута је Мишићева неопозива одлука да крене у напад била за Путника снажан подстицај да истраје у својој намери.

Док се српска војска и њено командовање грозничаво припремају за противофанзиву, команда аустроугарске Балканске војске то и не наслућује. Она поклања знатно већу пажњу свечаном уласку у Београд, који је пао на 66-ту годишњицу ступања на престо цара Фрање Јосипа и примању честитки и одликовања него српској војсци, јер чврсто верује да је колубарска битка већ практично добијена. То се види из писма које је Поћорек 2. децембра упутио шефу дворске канцеларије генералу Болфрасу, у коме се истиче: „Борбе око насилног преласка преко Колубаре и Љига претвориле су се, противно сваком очекивању, у једну тешку и дуготрајну битку, која је прекјуче завршена успешно, општим повлачењем противника." У том неоснованом уверењу, Поћорека су потхрањивали најтиражнији бечки листови, чије су странице биле испуњене чланцима о дефинитивном слому Србије и величанственим победама аустроугарског оруђа, какве, наводно, нису забележене у дотадањој ратној историји. У неким од тих чланака био је назначен простор на коме ће, наводно, Поћорекове трупе заробити српску Врхов-

ну команду, са регентом Александром и војводом Путником на челу. Опијен том лажном славом, Поћорек 1. децембра прима већ наименованог гувернера за окупирану Србију генерала Сарротића, „који му преноси најмилостивије поздраве Његовог величанства", другог децембра одобрава команданту 5. армије генералу Франку да сутрадан изведе параду свечаног уласка у Београд и подизања царске и краљевске заставе на Калемегдану, а 3. децембра прима телеграфско обавештење да га је турски султан одликовао златном ратном имтиаз медаљом и великодушно одобрава једнодневни одмор деловима војске и речне флотиле који су учествовали на паради. По завршетку параде, генерал Франк је сместио свој штаб у српски краљевски двор, где су га, при уласку на капију, „дворски пауни дочекали злослутним крештањем". Ту је тачно у 19,45 часова добио први извештај о почетку српске противофанзиве.

У Поћорековом штабу у Ковиљачи, где су извештаји о српској противофанзиви приспели 3. децембра око подне, сматрало се да је по среди локални противудар уперен против 16. корпуса, уз демонстративно дејство на центру и левом крилу. Нико у томе штабу није ни слутио да је војвода Путник приредио Поћореку ново стратегијско изненађење. Стицајем наведених околности, управо у тренутку док је 5. армија вршила широк обухватни маневар, заходећи великим луком који је допирао чак до Београда, главне снаге српске војске обрушиле су се на усамљену 6. армију, развучену на сувише широком и топографски слабом фронту, и задале јој поражавајући ударац.

Наиме, после снажне артиљеријске припреме, 1. армија је, 3. децембра у 7 часова, са све четири дивизије (Дринска и Дунавска I и Моравска и Дунавска II) енергично напала 50. и Комбиновану дивизију 16. корпуса на линији Мрамор—Ручићи—Д. Бранетићи—Галич. Густа јутарња магла омогућила је српским стрељачким стројевима да несметано подиђу непријатељевим положајима, а када је напад почео маглена копрена се одједном разишла, откривајући као на длану непријатељске ровове, митраљеска гнезда, ватрене положаје артиљерије. То је омогућило српским батеријама, које су се лако кретале по замрзнутим путевима, да прецизно врше корекгуру и снажним дејством крче пут пешадијским јединицама. Захваљујући томе и невиђеном полету Мишићевих дивизија, непријатељ је на целом фронту 1. армије збачен са својих предњих ослонаца и натеран на повлачење, махом у нереду.

На десном армијском крилу, Дринска I, пуковника Николе Стевановића, овладала је Мрамором и избила на линију Крива река—Ручићи, одбацујући делове 2. и 6. бригаде аустроугарске Комбиноване дивизије на положаје јужно од Бољковца. На центру, Моравска II, пуковника Љубомира Милића, предузела је обухватни напад на Врановицу са јужне и југоисточне стране, али су њене трупе задржане снажним отпором 14. бригаде на левој обали реке Озремице, код Д. Бранетића и Озрема. Међутим, Дунавска I, пуковника Миливоја Анђелковића Кајафе, слотрупе

наредио да 5. армија прекине одобрени одмор, убрза покрет својих бригада и дивизија према Космају и пређе у напад дан раније него што је то првобитним планом било предвиђено. Поред тога, ојачао је 16. корпус 1. дивизијом 15. корпуса и тиме се задовољио, чврсто уверен да је предузео све што је потребно за успешно парирање српског противнапада на јужном крилу битачног фронта док се не испољи обухватни маневар 5. армије. Сматрао је да ће ова армија, снажним ударом у десни бок српске војске, успети да цео српски фронт савије у ролну, али је при томе изгубио из вида једну „ситницу" — губитак времена проузрокован маршем Комбинованог корпуса преко Београда, које се више није могло надокнадити.

Обрадован првим успесима и задобијеним трофејима, војвода Путник се првога дана српске противофанзиве није мешао у рад својих потчињених команданата, јер је сматрао да у њима има изврсне сараднике, којима нису потребна допунска наређења и објашњења да би схватили оперативну замисао Врховне команде. Није се преварио. Јер, управо захваљујући личној иницијативи, смелости, оптимистичком расположењу и челичној вољи генерала Мишића, аустроугарски 16. корпус није успео да се одржи на својим положајима до почетка напада 5. армије на српско северно крило, а пораз тога корпуса повукао је за собом не само пораз 6. армије него и Балканске војске у целини.

Руководећи се Мишићевом девизом да најпре треба јаким ударцем збунити непријатеља, а потом му не дати времена да се освести и прибере, све јединице 1. армије су 4. децембра изјутра продужиле напад са циљем да што пре избију на сувоборску греду. Међутим, десно армијско крило (Дринска I) је око 11 часова заустављено испред Буковаче и Кика, а затим противнападом 1. дивизије 15. корпуса, одбачено на полазне положаје код села Ручића. Али, то није имало битног утицаја на развој оперативне ситуације, јер је армијски центар (Дунавска I и Моравска II) дубоким продором расцепио фронт 16. корпуса на најосетљивијем месту (на споју унутрашњих крила Комбиноване и 50. дивизије), овладао Врановицом, Г. Бранетићима и Озремом, одбацио противникову 2, 13. и 14. бригаду на гребен Сувобора и тиме створио повољне услове да наредног дана избије на сувоборску греду и изврши тактички пробој непријатељевог фронта. Захваљујући томе, Дринска I је успела да издржи жесток притисак противничких снага које су предузеле јак противнапад дуж пута Бољковац—Горњи Милановац, угрожавајући десно крило 1. армије. На другој страни, успех армијског центра отворио је пут за брже напредовање левог крила (Дунавске II), јер су непријатељеве снаге (15. и 16. бригаде) испред њега биле присиљене да напусте своје положаје и повуку се на линију Данилов врх—Равни гај, јужно од Рајца. Пратећи пажљиво развој ситуације, генерал Мишић је, оценивши да би дубље повлачење Дринске I открило десни бок и позадину главних снага 1. армије, наредио да се ова дивизија ојача једним пуком из армијске резерве, као и да се приспелим обвезницима из Маке-

донија (укупно 630 људи) ојачају Дунавске и Моравска дивизија II позива. У току 4. децембра, трупе 1. армије заробиле су 6 официра и 1.165 подофицира и војника, запленили 4 митраљеза, 1 топ и веће количине другог ратног материјала. Судећи по званичним аустроугарским подацима, највеће губитке су претрпеле 2. и 14. брдска бригада; тамо се каже да су се ове бригаде „топиле као снег од мартовског сунца".

На фронту Ужичке војске, непријатељ (18. дивизија) је тога дана покушао да поврати своје изгубљене положаје у рејону Прањана и Гојне горе и на тај начин олакша положај главних снага 16. корпуса. Дошло је до врло оштрих борби у којима су обе стране претрпеле велике губитке, али ниједна од њих није стекла озбиљнија тактичка преимућства. Та борба је, ипак, умањила изглед ове непријатељеве дивизије да новим нападом постигне било какав успех.

Српска 3. армија је у току 4. децембра извршила више узастопних јуриша на Кик и Чикер, најважније тактичко-топографске ослонце 40. и 48. дивизије 15. корпуса између реке Качера и Оњега, али су сви ти јуриши претрпели неуспех. Као што је већ речено, Кик је претходне ноћи био заузет, но не задуго. Непријатељ је довукао знатна појачања и предузео више узастопних напада ради преотимања Кика. Дошло је до врло оштрих борби ножем и ручним бомбама. Кик је неколико пута прелазио из руке у руку, да би на крају остао у поседу непријатеља; напднута у десни бок од јаких непријатељских снага, Дринска II је била принуђена да напусти Кик, који је претходне ноћи заузела уз велике жртве. Комбинована дивизија је извршила четири узастопна јуриша на Чикер, у којима је претрпела озбиљне губитке; само у четвртом јуришу избачено је из строја 750 људи. Због ових неуспеха, који су били последица неусклађених напада Дринске II и Комбиноване дивизије, као и недовољне артиљеријске припреме и подршке тих напада, дошло је до стагнације нападних дејстава 3. армије.

Друга армија је 4. децембра продужила напад несмањеном жестином. Моравска I је извршила четири јуриша на Кременицу, али, упркос огорченој борби прса у прса у којој је претрпела велике губитке, није успела ни да се помакне са полазног положаја. Ни покушај обухватног напада на утврђену Кременицу није успео, јер је предузет слабим снагама (један батаљон). Тимочка I је цео дан остала неактивна у рејону Бистричког виса, под изговором да пре пада Кременице не може кренути на извршење добијеног задатка. Додуше, један њен батаљон и две батерије помогли су напад Моравске I на северни део Кременице. Значајан успех постигла је само Шумадијска I, чија је лева колона (10. и 19. пук) на јуриш заузела коту 187, на којој је заробила 6 официра и 856 подофицира и војника, запленила 2 брдска топа и 6 митраљеза, као и знатне количине другог ратног материјала. Међутим, будући да није предузела гоњење покретом, разбијене трупе главне колоне 9. дивизије успеле су да образују нову одбрамбену линију на коси код села Јунковца.

Коњичка дивизија је тога дана око 13. часова заузела коту 238 код села Слатине, али није успела да је задржи у својим рукама.

На фронту Обреновачког одреда, аустроугарски 8. корпус је самоиницијативно нападао испадни угао српског фронта код Сибнице, али је тај напад заустављен активном одбраном трупа Обреновачког одреда.

Као што се види, непријатељ је у току 4. децембра релативно успешно бранио своје положаје испред 2. и 3. армије, што је Пећореку улило веру у коначан успех. У току дана он је, у неколико махова, подстицао напад 5. армије на српско северно крило и понављао наређење да 15. и 16. корпус морају безусловно одржати своје положаје док се не испољи користан утицај дејства 5. армије, који ће коренито променити ситуацију у корист аустроугарског оружја. У том уверењу није га поколебао ни вечерњи извештај 16. корпуса, у коме се каже да је, под изузетно снажним притиском српских трупа, био принуђен да се повуче на линију Голубац—Проструга—Равни гај —Данилов врх—Грашац и да се бројна стања његових јединица „јако топе". Веровао је да ће и прве пошиљке од 300 тона хране и ратне опреме за 6. армију, које су 4. децембра приспеле у Лајковац, Дивце и Ваљево, повољно утицати на развој ситуације. Стога му није ни пало на памет да благовремено извуче растројене трупе 50. и Комбиноване дивизије испод удара српске 1. армије и на тај начин избегне сигуран неуспех.

Војвода Путник се ни другог дана српске противофанзиве није мешао у рад својих потчињених команданата, сем што је, у 14,30 часова, наредио команданту 2. армије да ојача своје лево крило ради потпомагања напада десног крила 3. армије на Кик и Чикер. Да је ово Путниково наређење ваљано извршено, непријатељу не би пошло за руком да тога дана поврати Кик и укочи напад 3. армије. Осим тога, Путник је, обавештен о појави непријатељских снага у рејону Гроцке и с. Умчара[12], наредио команданту Одбране Београда да упути један пук на Циганско брдо, код Гроцке, ради затварања правца који десном обалом Дунава и долином Раље води у десни бок и позадину Браничевског одреда. Посебно ваља истаћи да је Путник тога дана, у телефонском разговору с генералом Мишићем, одобрио његову намеру да сутрадан, 5. децембра, продужи напад ради што бржег избијања на гребен Проструга—Рајац—Сувобор, и да му је — будући да су суседне армије и Ужичка војска биле задржане јаким непријатељевим отпором — скренуо пажњу да се главне снаге 1. армије, по избијању на сувоборску греду, задрже док се не расветли ситуација код суседних армија. Мишић се сложио са тим гледиштем и уградио га у своју дневну заповест, која је достављена командантима дивизија 4. децембра у 11 часова.

[12] Био је то одред пуковника Хуберта новоформиране 60. дивизије, која је упућена у Београд ради појачавања снага 5. армије, којима је била намењена главна улога.

У духу те заповести, 1. армија је 5. децембра ујутро продужила напад, сломила отпор 16. корпуса и на леђима његових разбијених трупа, око подне, избила на гребен Проструге, а до краја дана овладала целом сувоборском гредом, заробила 6 официра и 1.800 подофицира и војника и запленила 4 митраљеза, 5 топова, много пушака, муниције, пионирског и санитетског материјала. Избијањем на вододелницу Колубаре и Западне Мораве, трупе 1. армије су пробиле фронт 16. корпуса на Сувобору и створиле веома повољне услове да, предузимањем незадрживог гоњења његових растројених снага, продру у позадину 15. корпуса, који се налазио на десној обали Љига у тешким борбама са 3. армијом, и доведу га у безизлазну ситуацију. Међутим, мада је био обавештен о видљивим знацима панике и растројства непријатељевих трупа, као што су: „брзо напуштање положаја, топова и рањеника, бацање оружја и опреме, велики број заробљеника и опште одступање са бекством", генерал Мишић није знао да се непријатељ налази у катастрофално тешкој ситуацији и да је падом сувоборске греде, у ствари, пало решење битке, па је за тренутак задржао главнину својих дивизија на гребену Сувобора, у духу поменутог захтева војводе Путника. Истина, Дунавска I је, захваљујући самоиницијативи свог предузимљивог команданта пуковника Анђелковића, наставила незадрживо гоњење, уклинила се у непријатељев распоред десетак километара и око 23 часа избила на Канџулско брдо, где је заустављена; линија Бањенац—Руда била је поседнута јачим непријатељским снагама.

Продор 1. армије на сувоборску греду принудио је команданта 16. корпуса генерала Вурма да нареди повлачење и своје 18. дивизије, која је тога дана успешно одбила напад Ужичке војске на Оштрицу и Брезјак. У духу тог наређења, трупе ове дивизије повукле су се ноћу 5/6. децембра делом на линију Црни врх—Козомора—Маљен, а делом ка Ужицу.

Велики успех 1. армије повољно се одразио и на развој ситуације на фронту 3. армије. Уверивши се да Чикер не може заузети фронталним нападом, генерал Јуришић је одлучио да са крилним дивизијама (Тимочком и Дринском II) нападне и заузме Липет и Кик, а да Комбинована дивизија остане у одбрани. Међутим, напад Тимочке II на Липет споро се одвијао. Њени стрељачки стројеви су се тек пред вече приближили непријатељским рововима на 30 до 50 метара, где су заустављени. Тек када је 15. корпус, због дубоког продора 1. армије, био принуђен да повије своје десно крило на Дићску главицу и висове северно од реке Качера, трупе Тимочке II су ноћним нападом заузеле Липет. Пошто није успела да успостави непосредну везу са левим крилом 2. армије (13. пук I позива) у долини реке Оњега, Дринска II није ни предузела наређени напад на Кик. Као што се види, напад 3. армије ни 5. децембра није дао очекиване резултате.

Друга армија је 4. децембра увече добила наређење војводе Путника да „енергичним нападом одбаци непријатеља преко

Колубаре, јер једној њеној дивизији предстоји засебан важан задатак". У духу тог наређења, Моравска I је 5. децембра изјутра предузела нов напад на Кременицу, комбинујући фронталний притисак са двостраним обухватом. Захваљујући снажној подршци артиљерије, њен 3. пук је око 10 часова успео да у једном налету избије на северни део Кременице и обухвати лево непријатељево крило. И 2. пук I позива, који је вршио обухват са јужне стране, избацио је бомбама и бајонетима непријатеља из предњих ровова на јужном делу Кременице и заробио преко 200 његових војника и старешина. Међутим, будући да су три фронтална јуриша 16. пука I позива на централни део непријатељевог положаја претрпела неуспех, Моравска I ни овога дана није успела да овлада Кременицом. Тимочка I је, после оштре борбе прса у прса, заузела Дрен и коту 276 и тиме се задовољила, док је напад Шумадијске I и Коњичке дивизије заустављен снажном артиљеријском ватром са Јунковачке косе и Виса (к. 212). Пошто је око 16 часова војвода Путник телефонирао команданту 2. армије да одмах упути Тимочку I на Космај, у састав Одбране Београда, ослабљена 2. армија је обуставила напад и прешла у одбрану.

Обреновачки одред је током 5. децембра упорно нападао коту 238 код села Слатине, али није успео да је заузме. На фронту Варовница—Космај и даље је владало затишје.

ГОЊЕЊЕ РАЗБИЈЕНИХ ТРУПА 6. АРМИЈЕ ДО КОЛУБАРЕ И КОСМАЈСКО-ВАРОВНИЧКИ БОЈ

Из извештаја који су током 5. децембра приспели у команду Балканске војске, Пођорек је сазнао да се 16. корпус налази у пуном повлачењу, да су бројна стања његових бригада сведена на 800 до 1.000 бораца, да су српске трупе овладале сувоборском гредом, да командант 15. корпуса сумња да ће му поћи за руком да се одржи на десној обали Љига, јер је његова 48. дивизија жестоко нападнута, и да 8. корпус 5. армије није у могућности да непосредно помогне притешњени 16. корпус пошто је уплетен у оштре борбе са јаким српским снагама. Тек тада је самоуверени Пођорек почео да схвата тежину ситуације у којој се нашла Балканска војска и затражио од Врховне команде да му се додели бар једна дивизија или, пак, људство без оружја (располагао је са комплетном опремом за 10.000 људи), али је тај захтев, иако поновљен неколико пута, остао узалудан; Врховна команда је у то време била принуђена да ангажује и последњу резерву да би зауставила „руски ваљак" у Галицији. Упркос томе, Пођорек се, ипак, надао да ће обухватни маневар 5. армије задати одсудан ударац српском десном крилу на Космају и Варовници и тиме успешно парирати штетне последице сувоборског пораза. Стога

је пожуривао напад те армије, захтевајући од њеног команданта да главним снагама пробије српски фронт између Космаја и Варовнице, који је поседнут слабим снагама. У исто време наредио је команданту 16. корпуса да по сваку цену спречи продор српских снага ка Колубари док се не испољи обухватни маневар 5. армије, који ће решити све оперативне проблеме тренутка.

Иако није располагао потпунијим подацима о кретању Комбинованог корпуса 5. армије, проницљиви Путник је интуитивно наслућивао да северном фронту, који су држале слабе снаге III позива, прети озбиљна опасност. Да би благовремено парирао ту опасност, Путник је, пошто није имао ни једног пука у стратегијској резерви и пошто је на основу приспелих извештаја оценио да је ситуација на фронту 2. армије релативно добра, одлучио да са фронта те армије извуче Тимочку I и упути је у току ноћи 5/6. децембра, усиљеним маршем на космајско-варовнички фронт. Био је то одлучујући потез за даљи ток и исход битке, којим је сахрањена последња Пођорекова нада у преокрет ситуације, повучен у тренутку када би свака неодлучност, колебање и губљење времена имали несагледиве последице. То је уједно био израз изузетних војничких способности војводе Путника да на време сагледа оперативне шансе и правилно процени предуслове и могућности реализације своје основне замисли, која се може формулисати овако: енергичним дејством главних снага довршити растројство 6. армије на колубарском правцу, обезбеђујући се делом снага од напада 5. армије београдским правцем, а потом, рокирањем 2. и 3. армије, пренети тежиште напада на тај правац и надмоћнијим снагама тући усамљену 5. армију. Ова несумњиво луцидна Путникова замисао заснивала се на високом борбеном моралу српске војске и њеној способности да недостатак снага и средстава надокнади маневром, у конкретном случају брзим преношењем тежишта напада са јужног на северно крило битачног фронта.

У складу са том замисли и одговарајућом директивом Врховне команде, главне снаге 1. армије (Дринска I, Моравска II и Дунавска I) предузеле су 6. децембра ујутро гоњење растројених трупа 16. корпуса, али су наишле на неочекивано јак отпор. Због тога, као и због заостајања Тимочке II, која је дејствовала на левом крилу 3. армије, Дринска I је у току целога дана споро напредовала, док је наступање Моравске II успорено бочном ватром непријатеља са Букве. И Дунавска I је у почетку споро напредовала због слабе видљивости и испресецаног земљишта. Али, када су њене трупе око 10 часова избиле на линију Баћенац—Руда и приметиле мноштво непријатељевих возова у одступању од Г. Топлице ка Мионици, гоњење је убрзано. Снажна ватра српских батерија изазвала је страховиту пометњу у позадинским деловима 50. и Комбиноване дивизије, чије је људство почело да напушта возове и да безобзирно бежи на све стране. Паника и расуло пренети су и

на борачке делове ових дивизија, што је омогућило 9. пуку Дунавске I да око 13 часова избије на пут Гукоши—Мионица и пресече одступну комуникацију 15. корпуса ка Ваљеву и селу Дивцима. Дубок продор Дунавске I принудио је 1. дивизију 15. корпуса, која је успешно задржавала напад Дринске I и Моравске II, на ужурбано повлачење. То је омогућило овим српским дивизијама да у току ноћи овладају линијом Гукоши—Медник—Вис (к. 707)—Гуњички вис и угрозе леви бок главних снага 15. корпуса на десној обали Љига. Дунавска II је тога дана задржана на гребену Сувобора због бојазни да би непријатељеве снаге са Маљена могле предузети напад у бок и позадину 1. армије и на тај начин компромитовати све њене дотадашње успехе. Из истих разлога је генерал Мишић донео одлуку да задржи своје главне снаге на линији Гукоши—Медник—Бањенац—Руда, а да само гоњењим одредима врши притисак у десни бок 15. корпуса, који је успешно одолевао нападима 3. армије. Тиме је генерал Мишић, иначе познат по својој командантској смелости, пропустио веома повољан тренутак да, енергичним надирањем зоном између Љига и реке Рибнице, одсече 15. корпус од мостова на Колубари и доведе га у безнадежну ситуацију.

Успех који је у току 6. децембра постигла 1. армија принудио је генерала Пећорека да око 11 часова нареди повлачење 15. и 16. корпуса на леву обалу Колубаре и да повије десно крило 13. корпуса на Човку у циљу што дужег задржавања висова северно од Љига и непосредног садејства са 5. армијом. За разлику од својих најближих сарадника, који су већ тога дана били „спустили главе", Пећорек се и даље заносио илузијама да ће 5. армија сломити српско десно крило на Космају и Варовници и тиме олакшати притисак на 6. армију.

Ужичка војска током 6. децембра није имала ни најелементарнију представу о стању непријатеља пред својим фронтом, јер је због претеране опрезности изгубила непосредни додир са његовим снагама. Будући да се 18. дивизија већ била повукла ка Ваљеву, а 4. самостална бригада ка Ужичкој Пожеги, Шумадијска II је без икакве сметње избила на Зелени брег, Лимски одред на Средњу Зајчицу, док се Ужичка бригада спустила до Моравице.

Када је 6. децембра поподне почело повлачење 15. корпуса, у духу поменутог Пећорековог наређења, српска 3. армија, која је до тада безуспешно нападала положаје овог корпуса, на линији Парлог—Чикер—Кик, појачала је напад на целом фронту и постигла значајне резултате. Драгољски одред (1. прекобројни пук и 15. пук II позива) и Тимочка II овладали су до мрака не само целом гредом Врлаје него и Дићском главицом, док је Комбинована дивизија заузела Чикер, Парлог и Амбариште, а потом предузела гоњење са две колоне ка прелазима на Љигу. Дринска II је усмерена у десни бок 13. корпуса, јер је командант 2. армије, после упућивања Тимочке I на Космај, изразио бојазан да се неће моћи одржати на

дотадашњим положајима и затражио одобрење Врховне команде да, уколико буде принуђен, повуче своје трупе на линију Медведњак—Просек—Лелечка бара. Путник му је одговорио да „од одступања нема ни помена, пошто се ситуација на фронту 1. и 3. армије нагло поправила". Колико је војвода Путник био у праву, најбоље потврђује чињеница да непријатељ на фронту 2. армије није ни покушао да предузме напад, већ се искључиво ограничио на одбрамбена дејства.

На северном крилу битачног фронта, аустроугарска 5. армија је 6. децембра отпочела напад на варовничке положаје Одбране Београда, али је постигла мршаве резултате. Њен Комбиновани корпус, који је имао 60 батаљона, стигао је 5. децембра увече пред српско северно крило физички тако исцрпљен, да у току 6. децембра није успео да заузме ни слабо поседнуте српске предстражне положаје. Истина, група пуковника Шварценберга је јаче напала 15. пук III позива на Дрену и принудила га да се у нереду повуче на десну обалу Раље, али то није имало никаквог утицаја на развој ситуације на јужном крилу битачног фронта, где је пораз 6. армије узео катастрофалне размере.

Што се тиче Путникове делатности током 6. децембра, ваља рећи да му неки критичари замерају што је, наводно, „пао под утицај уображене опасности по леви бок 1. армије" и одобрио одлуку команданта те армије да привремено задржи своје главне снаге на линији Гукоши—Медник—Баченац—Руда, „у ситуацији која је налагала незадрживо, смело и безобзирно дејство". Додуше, аутори ових накнадних мудрости налазе главни разлог због кога су се Путник и Мишић уздржали од предузимања таквог смелог дејства у томе што они нису знали да Пећорек не располаже никаквим резервама за успешно парирање сувоборског неуспеха. Неоспорна је истина да би и Путник и Мишић поступили другачије да су располагали потпунијим подацима о непријатељу, али је истина и то — како с разлогом истиче П. Дапчевић — „да је 6. децембар представљао највећу кризу битке и целе операције". Наиме, будући да је челни ешелон Тимочке I могао стићи до положаја на Космају тек 6. децембра увече, аустроугарска 5. армија је могла да пре тога изврши снажан удар на слабо и развучено српско северно крило, пробије фронт Одбране Београда, а потом се обруши у позадину главних снага српске војске. У таквој ситуацији, опрезност војводе Путника је потпуно разумљива, поготово када се има у виду чињеница да он тога дана није имао никаквих података о ситуацији на крајњем јужном крилу битачног фронта (Ужичка војска је тапкала у месту и изгубила непосредни додир с непријатељем) и да је Пећорек у свим ранијим случајевима покушавао да обухвати оба српска крила; уосталом, то се подударало са тадашњим аустроугарским и немачким доктринарним схватањима.

У зору 7. децембра све дивизије српске 1. армије упутиле су, у духу Мишићеве заповести од претходног дана, гоњење

одреде за непријатељем, који се на целом фронту у нереду повлачио. На десном армијском крилу гонећи одреди Дринске I избили су већ око 9 часова на линију Осоје—Спасојевина, коју је непријатељ нагло напуштао и у густим гомилама бежао у правцу Мионице, остављајући за собом пушке, топове, муницију, каре, кола, телефоне, телеграфе, касе, архиве, стоваришта хране, кухиње, болнице, санитетски материјал, рањенике. До мрака главнина Дринске I избила је на линију Миловац—Орловац, где је заноћила. И на правцу којим је наступала Моравска II непријатељ се ужурбано повлачио, што је омогућило гонећим одредима ове дивизије да без озбиљнијих борби избију на положаје између Мрамора и села Стојковића, у висину предњих делова Дринске I. Главне снаге Дунавске I предузеле су гоњење преко Руде и села Брежђа ка Ваљеву, кидајући тактичку везу између непријатељских снага у долини Колубаре, а помоћне преко Мионице ка Колубари ради угрожавања одступне комуникације 15. корпуса Словац—Дивци—Ваљево. Гонећи одреди ове дивизије заноћили су на Церу (к. 278) и Рафаиловића брду. Дунавска II је овладала Маљеном, а потом продужила наступање ка Стражари и Дивчибарама у циљу садејства са Ужичком војском, која је сувише споро и опрезно наступала у правцу Косјерића и села Ражане. Трупе 1. армије су тога дана заробиле преко 2.000 непријатељских војника и старешина и запленили: „22 потпуно исправна пољска топа, 1 брдску хаубицу, 7 топовских лафета, 60 кара пуних пешадијске муниције, 1 пољску кухињу, преко 7.000 пушака, врло много артиљеријске муниције, артиљеријски депо у селу Гукошима, преко 100 кола са разним материјалом, 7 пољских пекарница итд."

Ужичка војска је и 7. децембра дејствовала сувише споро и опрезно. Иако није имала борбеног додира с непријатељем, напредовала је свега 10 до 15 километара, заробивши уз пут око 200 заосталих аустроугарских војника. Њене главне снаге (Шумадијска II и Лимски одред) заноћиле су на линији Поглед—Субјел и испред Црнокоса, док су се помоћне (Ужичка бригада) задржале пред Пожегом због порушених мостова на Морави и Скрапежу.

Српска 3. армија је тога дана потукла 40. и 48. дивизију 15. корпуса на левој обали Љига и набацила их на Колубару. Ове дивизије су се, наиме, 6. децембра увече повукле на леву обалу Љига и ту заноћиле, обезбеђујући се јаким заштитницама, које су остављене на десној обали Љига. Међутим, 1. батаљон 6. прекобројног пука Комбиноване дивизије (232 војника и 2 митраљеза), под командом капетана Николе Данчића, успео је да се у току ноћи провуче кроз непријатељеве заштитнице, неопажено пређе Љиг и без пуцања зароби целу предстражну чету која је обезбеђивала мост, а потом изненада нападне логор 40. хонведске дивизије у селу Цветановцима и до зоре зароби 1.600 људи, 8 топова, 6 митраљеза и много другог ратног материјала; овај батаљон је том приликом ослободио 500 за-

робљених српских војника. Ужасну панику коју је ова дрска диверзија изазвала у редовима непријатеља, искористила је главнина 6. прекобројног пука и гонећи одреди Дринске I и Моравске II, који су тога дана заробили око 6.000 непријатељских војника и старешина и запленили 45 топова, велики број митраљеза, стотине коња и коморских кола, као и огромну количину пушака, муниције и разне ратне опреме. Због велике исцрпености и тешких губитака, 40. хонведска дивизија била је готово неупотребљива. У сличној ситуацији налазила се и 1. пешадијска дивизија. То се види из извештаја генерала Апела упућеног Пићореку у 12,15 часова, у коме се каже да је борбена вредност те дивизије „готово ништавна". Да су Тимочка II и Комбинована дивизија рано изјутра предузеле безобзирно гоњење зоном између Љига и реке Топлице, 15. корпус би већ тога дана био потпуно растројен. Али, захваљујући њиховој претераној опрезности, овај корпус је успео да се извуче (истина, уз тешке губитке) и образује мостобран у рејону Словца, са две дивизије на десној и једном на левој обали Колубаре. Дринској II је наређено да дејствује у десни бок и позадину противничких снага на Кременици и Стубичком вису и олакша напад 2. армије на ове положаје. Командант ове дивизије је, међутим, ограничио наступање својих трупа до линије Чибутковац—Виноградина—Дуга коса, што није било у складу са директивом Врховне команде. Захваљујући томе, 13. корпус је успео да се одржи на поменутим положајима.

Због слабе активности Дринске II, 2. армија је тек у поноћ 7/8. децембра успела да, после крвавих петодневних борби, сломи жилав отпор 36. дивизије и „на нож" заузме Кременицу и Стубички вис и одбаци непријатеља на мостобран код Човке и Лазаревца.

На космајско-варовничком фронту, Комбиновани корпус 5. армије ни 7. децембра није постигао никакав значајан успех. Истина, трупе 29. дивизије и 104. ландштурмске бригаде предузеле су у раним јутарњим часовима снажан напад на варовничком одсеку и, надирући главним снагама удољем између Космаја и Варовнице, успеле да заузму важан положај Мајдан (к. 335) и да се дубоко уклине у положаје тамошњих српских трупа. Али, будући да се 7. дивизија држала дефанзивно према космајском одсеку, командант Одбране Београда генерал Михаило Живковић је, ангажујући и последњу резерву варовничког одсека, успео да заустави тај напад. Уверен да на овом одсеку дејствују главне непријатељске снаге с намером да изманевришу топографски јаке космајске положаје, генерал Живковић је у току ноћи груписао Тимочку I из варовничког одсека.

Разматрајући оперативну ситуацију на састанку са начелницима штабова 13, 15. и 16. корпуса (7. децембра пре подне), Пићореков начелник штаба генерал Белц је „стекао поражавајући утисак" и дошао до закључка да одмах треба прекинути битку и још у току ноћи 7/8. децембра отпочети повлачење обе армије ка мостовима код Шапца, Обреновца и Бео-

града ради њиховог благовременог пребацивања у Срем. Поћорек, међутим, још увек није веровао (или није хтео да верује) „да се српска војска преко ноћи оспособила за вођење далекосежне офанзиве". Напротив, и даље је био чврсто уверен да ће 5. армија преокренути ситуацију, па је — упркос упозорењу начелника штаба 5. армије да су „трупе толико преморене да чак и без борбе једва наступају" и обавештењу да Срби рокирају јаке снаге према космајско-варовничком фронту — тога дана по подне одлучио: да 5. армија форсира наступање ради што бржег сламања српског северног крила; да 15. и 16 корпус безусловно држе своје положаје на Колубари; и да 13. корпус остане што дуже на својим положајима источно од Колубаре у тесном наслону на 8. корпус, јер „од истрајности 13. корпуса" — истицао је он — „зависи крајњи исход битке". Овом одлуком, Поћорек је, у ствари, подметнуо усамљену 5. армију под концентричан противудар српских главних снага, јер је војвода Путник зналачки искористио његове грешке. У нашој, и не само у нашој, војној литератури сматра се да је реаговање српске Врховне команде на развој догађаја и у овој фази битке изванредно поучно.

Наиме, оценивши да је 6. армија готово потпуно растројена и прозревши Поћорекову намеру да снажним нападом на српско северно крило парира сувоборски пораз, војвода Путник убрзава започету прегрупацију снага ради преношења тежишта напада са јужног на северно крило битачног фронта. У том циљу, наредио је (7. децембра у 3,30 часова) да 1. армија хитно упути 18. пук I позива са једном пољском батеријом возом преко Чачка у Младеновац и стави га на располагање команданту Одбране Београда. Истога дана у 12,50 часова издао је директиву, којом је наређено: да 1. армија продужи гоњење непријатеља према Колубари и Ваљеву; да 3. армија са две дивизије продужи гоњење зоном између Љига и реке Топлице ка Колубари, а са једном дивизијом да дејствује у десни бок и позадину 13. корпуса и садејствује 2. армији; да 2. армија остане на дотадашњим положајима док се не осети успешан утицај бочног дејства 3. армије, када треба да пређе у напад и одбаци непријатеља преко Колубаре; да Ужичка војска усмери своје главне снаге према Косјерићу, Ражани и Буковима, а помоћне ка Ужицу.

У духу ове директиве, 1. армија је 8. децембра предузела гоњење према Ваљеву, у које су око 11 часова ушли предњи делови Дунавске I. Непријатељске снаге су се, међутим, убрзо прибрале и, после оштрих уличних борби, избациле поменуте српске делове из града. Тек када је пристигла претходница Дунавске I, Ваљево је поново ослобођено; делови 16. корпуса, ојачани са још нерастројеном 18. дивизијом, повукли су се на положаје северно од града. Главне снаге Дунавске и Дринске дивизије I позива избиле су тога дана на реку Градец, а Дунавска II нешто јужније — на Чубрицу и Велики врх. Моравска II је задржана у рејону Мионице као армијска ре-

зерва. Повијањем борбеног поретка 1. армије према западу, успорен је покрет њених дивизија и умањен ефекат гоњења, који би, нема сумње, био знатно већи да је главни удар ове армије усмерен на спој између 15. и 16. корпуса.

Шумадијска II и Лимски одред Ужичке војске, наставили су 8. децембра наступање без додира с непријатељем и до пада мрака са предњим деловима избили на линију Дебело брдо—Црни врх—В. Приседо, док је Ужичка бригада, после вишечасовне борбе, овладала Трешњицом, а потом наставила наступање и присилила непријатеља да у току ноћи напусти Ужице.

Трећа армија је наставила гоњење ка Колубари, напала (са Тимочком II и Комбинованом дивизијом) снаге 40. и 48. дивизије 15. корпуса на словачком мостобрану и озбиљно угрозила њихово повлачење на леву обалу Колубаре. Дринска II је, комбинујући фронтални напад са обухватом противниковог десног крила, на јуриш заузела Враче брдо и Човку (тачно у 23 часа); „непријатељски делови су се у највећем нереду разбегли ка Колубари, бацајући уз пут оружје и опрему". Дринска II је те вечери стављена под команду 2. армије.

Пошто је у току ноћи 7/8. децембра овладала Кременицом и Стубичким висом, 2. армија је 8. децембра тек око подне продужила гоњење и сатерала трупе 13. корпуса на мостобран код Човке и Лазаревца. Али, управо у том тренутку, војвода Путник је, обавештен да је непријатељ заузео Космај и пробио фронт Одбране Београда, наредио команданту 2. армије да најхитније упути Моравску I преко села Даросаве ка Великој Иванчи и да је стави на располагање команданту Одбране Београда. Војвода Степановић је због тога обуставио наређени напад на Лазаревац и тиме омогућио притешњеном 13. корпусу да се у току ноћи 8/9. децембра без већих тешкоћа повуче на леву обалу Колубаре. Додуше, осетивши слабљење непријатељске ватре, левокрилни батаљон Шумадијске I је самоиницијативно кренуо напред, растерао непријатељеве заштитничке делове и око два часа после поноћи ушао у Лазаревац, где је заробио око 170 непријатељских војника и запленио велике количине ратног материјала.

Будући да су се офанзивни маневри обеју страна одвијали на супротним крилима битачног фронта, а центри представљали стожере око којих су се окретали ти маневри, повољан развој ситуације на фронту српске 2. армије (који је представљао стожер српског офанзивног маневра), омогућио је војводи Путнику да са тог фронта извуче две дивизије за парирање непријатељевог напада на северном крилу битачног фронта. Управо ради тога 2. армија је одиграла изузетно значајну улогу у овој фази колубарске битке.

Док се ситуација на левом крилу и центру српског стратегијског фронта веома повољно развијала, на десном крилу је 8. децембра избила оштра криза. Тамо је Комбиновани корпус 5. армије тога дана кренуо у одсудан напад и постигао знача-

јан успех. Већ око 7 часова делови 7. дивизије натерали су у бекство две чете 11. пука III позива, заузели Маловањ (предњи вис Космаја) и на платоу где се сада налази хотел „Космај" запленили 6 топова Одбране Београда. Покушај команданта космајског одсека потпуковника Антонија Милошевића да противнападом 1. батаљона 20. пука Тимочке I поврати изгубљени положај претрпео је неуспех; потпуковник Милошевић је том приликом погинуо, а командант поменутог батаљона мајор Велимир Милошевић тешко рањен. Непријатељ је после одбијања српског противнапада наставио наступање, овладао целим масивом Космаја и угрозио бок и позадину Обреновачког одреда и 2. армије, јер је тиме био пробијен фронт Одбране Београда и пут за продор у правцу Младеновца отворен. Војвода Путник је, као што смо видели, реаговао извлачењем још једне дивизије са фронта 2. армије ради отклањања те кризе. Космајска криза је, међутим, пребројена пре него што је ова дивизија тамо приспела.

Наиме, чим је добио обавештење о паду Маловања и погибији потпуковника Милошевића, генерал Живковић је наредио команданту Обреновачког одреда пуковнику Душану Туфегићу, да привремено прими команду над Космајским одсеком и, организовањем упорне одбране на Кошутици и Лупоглаву, спречи даљи продор непријатеља. По доласку на Кошутицу, предузимљиви Туфегић је са прикупљеним снагама Космајског одсека и пристиглим појачањима (13. пук и 2 батаљона 20. пука Тимочке I) предузео, уз врло ефикасну подршку артиљерије са Кошутице, енергичан противнапад и, после неколико узастопних јуриша и огорчене борбе прса у прса, сломио отпор 107. ландштурмске бригаде и повратио Космај и Маловањ, као и изгубљене топове. Непријатељ се у нереду сјурио у подножје Космаја, остављајући на његовом гребену преко 1.000 мртвих и око 1.000 заробљених војника и старешина.

Када је 8. децембра око подне добио извештај да су српске трупе продрле у Ваљево и заједничку представку генерала Апела и Вурма да је премореним трупама 15. и 16. корпуса неопходан најмање двонедељни одмор, Пашорек је донео одлуку да у току ноћи повуче 13. и 15. корпус на леву обалу Колубаре и да обустави напад 5. армије на српско десно крило и повуче је на раљске положаје (Степојевац—Парцански вис —Ковиона —Крајкова бара—Мостине). Међутим, пре него што су експедована одговарајућа наређења, добио је извештај да је 7. дивизија Комбинованог корпуса заузела Космај, па се без двоумљења сагласио са предлогом генерала Франка „да 5. армија бар привремено продужи напад". Пошто су у међувремену трупе Одбране Београда повратиле Космај, главне снаге Комбинованог корпуса (29. дивизија, 71. и 104. ландштурмска бригада) предузеле су ноћни напад на Варовницу, заузеле Равни гај и извршиле више узастопних јуриша на српске положаје на Влашкој и Варовници, али су сви ти јуриши одбијени снажном пешадијском ватром, ручним бомбама и бајонетима. Сутрадан,

9. децембра, 7. дивизија је предузела нов напад са циљем да поново овлада масивом Космаја, али јој то није пошло за руком. Уверивши се да је тим неуспехом изгубљена и последња нада у успех офанзиве, генерал Франк је обуставио напад и издао наређење за повлачење 5. армије на раљске положаје.

Осетивши извлачење непријатеља, 2. армија је обновила напад обустављен претходног дана због извлачења Моравске I и присилила 9. дивизију 8. корпуса да у току ноћи 9/10. децембра напусти своје положаје на Волујаку и одступи ка Степојевцу, а 36. дивизију 13. корпуса да се од Вреоца повуче у правцу Конатице. У току дана, трупе 2. армије заробиле су 3 официра и 535 подофицира и војника.

Трећа армија је 9. децембра овладала словачким мостобраном, али је на леву обалу Колубаре пребацила само два батаљона 2. прекобројног пука, од којих је један заузео железничку станицу Лајковац. Остале трупе је задржала на десној обали, јер је у међувремену примила авизо наређење Врховне команде да јој предстоји захођење на север ради гоњења десног крила аустроугарске 5. армије општим правцем Лазаревац—Београд.

На јужном крилу битачног фронта, 1. армија је 9. децембра сломила последњи отпор 16. корпуса на положајима код Ваљева и натерала га на неуредно повлачење ка Просеку, Јутини и Близанским висовима, док је Ужичка војска избила на линију Дебело брдо—Кадињача, заробивши у току дана преко 700 непријатељевих војника и старешина. Расуло аустроугарских трупа на целом фронту 1. армије недвосмислено је указивало да велика колубарска битка улази у завршну фазу.

ДРУГО БЕКСТВО АУСТРОУГАРСКЕ БАЛКАНСКЕ ВОЈСКЕ ПРЕКО САВЕ И ДРИНЕ

Неповољан развој ситуације на целом фронту, а нарочито извештај команданта 16. корпуса да је био принуђен да напусти ваљевске положаје и предузме опште повлачење према Шапцу, уверили су генерала Пашорека да је битка дефинитивно изгубљена. То се јасно види из његовог личног писма упућеног тога дана шефу дворске канцеларије генералу Болфрасу, у коме се, поред осталог, каже: „Продужење офанзиве преко Ваљева претрпело је, на жалост, слом пре постигнутог циља. Ја кажем отворено и без устезања да то представља врло осетљив и велики неуспех." Ово писмо је написано после издавања неопозивог наређења да се 15. и 16. корпус повуку према Шапцу, одакле ће се, ако Срби продуже напад јачом снагом, пребацити у Срем, и да се 13. корпус повуче на обреновачки мостобран, где је требало да образује резерву 5. армије, којој је наређено да обустави офанзиву и повуче своје трупе на раљ-

ске положаје. Обавештавајући Врховну команду о мерама које је предузео, Пођорек је посебно истицао потребу да се 5. армија, ојачана 13. корпусом, задржи на београдском мостобрану све док се „не укаже могућност за нову офанзиву".

Међутим, војвода Путник је прозрео ту Пођорекову намеру и благовремено се побринуо да је осујети. Сви војни историчари и критичари који су се бавили овом темом, слажу се у томе да је стари војвода у овим драматичним тренуцима изванредно маневрисао својим прореженим трупама. Оценивши да је 6. армија дефинитивно потучена, Путник је без колебања донео одлуку да тежиште противофанзиве пренесе на северно крило битачног фронта, против 5. армије, а да 1. армију задржи у ширем рејону Ваљева као статегијску резерву. Том одлуком, која је 9. септембра авизирана командантима армија, а сутрадан им достављена у писменој форми као директива број 7949, било је предвиђено:

— да 1. армија (Дринска I, Дунавска I, Дунавска II и Моравска II) само делом снага предузме гоњење непријатеља у правцу Шапца, Лознице и Пецке, а да главнину задржи код Ваљева у циљу обезбеђења бока и позадине главних снага српске војске које ће дејствовати према Београду;

— да 2. армија (Тимочка и Шумадијска дивизија I позива, Обреновачки одред и трупе III позива) гони непријатеља правцем Сибница—Барајево—Београд, у тесном садејству са 3. армијом и трупама Одбране Београда;

— да 3. армија (Дринска II, Комбинована I и Коњичка дивизија) дејствује општим правцем Лазаревац—Београд, а Одбрана Београда авалским друмом и путевима источно од њега;

— да Ужичка војска (Шумадијска II, Лимски одред и Ужичка бригада) овлада Бајином Баштом и Рогачицом и затвори правце Рогачица—Ваљево и Мокра Гора—Ужице.

Као што се види, Путник је, иако је расуло 6. армије било очевидно, водио своје армије мудро и опрезно, не желећи да ставља на коцку већ извојевану победу. На то га је упућивао и неповољан развој ситуације на Источном фронту, где су Немци (крајем новембра) потукли Русе у бици код Лођа, док су Аустријанци (почетком децембра, после крвавих борби код Лиманова и Новог Сандеца) принудили руску 3. армију на повлачење и одбрану. С обзиром на то, као и на чињеницу да је аустроугарској Врховној команди стајало на располагању неколико железничких пруга које су изводиле на српски северни фронт, непријатна изненађења се нису могла ни смела искључити.

У току 10. децембра све српске армије су вршиле прегруписавање снага за настављање противофанзиве, у духу авизиране директиве Врховне команде број 7949, па је извлачење непријатеља примећено сувише касно. Дивизије 1. армије су, ипак, тога дана избиле на линију Близански висови—Јутина—Каменица, а Ужичка војска на Дрину и планину Шарган, од-

бацивши тамошње непријатељеве снаге преко границе. Трећа армија је наставила напад (10. децембра по подне) само са предњим деловима Тимочке II, који су, не наилазећи ни на какав отпор, до мрака избили на линију Остреш—Степање. Ова армија је на тај начин пропустила изузетно повољну прилику да растројеним снагама 16. корпуса, које су се у великом нереду повлачиле од Словца ка Убу, нанесе тешке губитке и заплени огроман ратни материјал. Ни трупе 2. армије и Одбране Београда нису биле довољно енергичне, па се непријатељ пред њима готово несметано повукао на север.

Сутрадан, 11. децембра, отпочела је завршна фаза српске противофанзиве, у духу поменуте Путникове директиве. Сматрајући да ће најбоље обезбедити бок и позадину главних снага српске војске на београдском правцу ако протера аустроугарску 6. армију преко Саве и Дрине, генерал Мишић је одлучио да главне снаге своје армије крене ка Сави и не дозволи непријатељу да на њеној обали образује мостобран који би му могао послужити као ослонац за нову офанзиву. У складу са том одлуком, дивизије 1. армије су незадрживо кренуле за растројеним непријатељем; код Ваљева је задржана само Моравска II, која је 12. децембра по наређењу Врховне команде упућена у састав 3. армије. Мада су измешане јединице 6. армије, обузете тупим очајањем, форсирано одступале да би се што пре дохватиле савских мостова код Шапца, предњи делови двеју Дунавских дивизија неустрашиво су налетали на заштитнице 16. корпуса и непрекидно јуриле за његовим главним снагама, не дозвољавајући им да узму дах. Чим би се физички крајње исцрпене колоне зауставиле да мало предахну, близак грохот пушака и артиљеријска канонада нагонили су их да наставе то споро и мучно повлачење. Иако је 15. корпус успео да на време измакне ударцу Дринске I, било му је потребно пуних 27 часова да би прешао простор од свега 40 километара. Путеви којима су се повлачиле растројене трупе 6. армије били су закрчени поломљеним колима, угинулим коњима, заглибљеним артиљеријским оруђима, заосталим изнемоглим војницима, разбацаном опремом. Остаци некада елитних брдских корпуса ове армије стигли су у жалосном стању 12. децембра у Шабац, одакле су се истога дана пребацили преко Саве у Срем, остављајући на путевима од Колубаре до Шапца преко 3.000 исцрпених војника, 36 топова и мноштво разног ратног материјала. Сутрадан, 13. децембра, трупе српске 1. армије избиле су на обале Саве и Дрине и тиме тријумфално завршиле своју противофанзиву започету 10 дана раније са положаја код Горњег Милановца, у којој су изгубиле 78 официра и 3.813 подофицира и војника; губици непријатеља били су вишеструко већи.

На северном фронту су главне снаге српске војске отпочеле гоњење 11. децембра изјутра, са тежиштем на правцу Сибница—Петров гроб—Београд. Али, будући да се на линији Конатица—Градец—Парцански вис—Ковиона—Мостине налазила цела 5. армија, уместо гоњења, требало је ломити отпор

њених снага и пробијати се одређеним правцима под врло тешком борбом. Покушај Одбране Београда да из покрета разбије непријатељево лево крило на одсеку Липа—Стража и преко села Врчина продре ка Авали и Белом Потоку, у дубљу позадину 5. армије, није успео. Њене трупе су просто налетеле на пространу преке од жице, бранъене снажном пешадијском и артиљеријском ватром са поменутих положаја и заустављене. Трећа армија је на јуриш заузела два реда противничких ровова испред села Степојевца, али су њени стрељачки стројеви заустављени испред трећег реда тих ровова и на левој обали Бељанице. Значајан успех постигла је само 2. армија, чије су трупе око 21 час пробиле фронт 21. ландверске дивизије на Пајшуми и створиле врло повољне услове да дубљим продором на спојну унутрашњих крила 9. и 21. дивизије присиле непријатеља да напусти своје утврђене положаје у рејону Ковионе, Степојевца и Конатице, са којих је заустављено наступање Одбране Београда и 3. армије. Аутори Letzter-Kriega истичу да је тим пробојем осујећена Пођорекова намера да задржи простор јужно од Београда као tet de pon за доцније операције. „Пођорекову намеру да држи простор јужно од Београда" — пишу они — „осујетили су догађаји још у току ноћи 11/12. децембра. Већ 11. децембра у 21 час пао је ослонац десног крила 21. дивизије (Велико поље), који је преко дана био засут артиљеријским зрнима, а то је омогућило Србима јуриш на целом фронту . . . Са забринутошћу се очекивао нови налет Обреновачког одреда."

Незадовољан темпом напада својих главних снага током 11. децембра, војвода Путник је, у 19,30 часова, упутио командантима армија следећу депешу: „Према садашњој ситуацији потребно је да вашу нападну акцију убрзате што је могуће више, те да се непријатељу не да времена да Београд добро утврди и да привуче појачања. У противном, требаће нам много времена и жртава да Београд заузмемо, а сем овог могу се и прилике променити на нашу штету." Непосредно после тога наредио је команданту 1. армије да упути своју деснокрилну дивизију преко Карауле и Уба ка Колубари, са задатком да код Конатице пређе реку и нападне десни бок непријатељских снага у рејону Степојевца, као и да ту дивизију стави под команду 3. армије.

Упркос Путниковом настојању да се противофанзива изводи убрзаним ритмом, Одбрана Београда ни 12. децембра није успела да сломи снажан отпор противничких снага на линији Ковиона—Липа—Крајкова бара. Истина, њене трупе су тога дана заузеле важан положај Стражу, али је више узастопних јуриша на Липу и коту 305 претрпело неуспех. Међутим, 2. армија је најпре осујетила покушај 78. бригаде 36. дивизије да затвори брешу између унутрашњих крила 9. и 21. дивизије 8. корпуса код Виса (к. 259) и села Бождаревца, овладала Градцем и целим гребеном Пајшума—Таламбас—кота 243, а потом на јуриш заузела Парцански вис — топографски чвор целог земљишног комплекса између Космаја и Авале, као и предње непријатељеве

ровове на Погледу. Трећа армија је заједничким нападом Дринске II и Комбиноване дивизије сломила отпор аустроугарске 9. дивизије на положајима код Конатице и Степојевца и одбацила је према Мељаку, заробивши у току дана преко 1.000 војника и старешина и једну комплетну пољску батерију.

Пробој фронта 5. армије на Парцанском вису развејао је наду генерала Франка да ће успети да се одржи на раљским положајима до завршетка радова на утврђивању београдског мостобрана за упорну одбрану. Већ 12. децембра увече био је принуђен да нареди опште повлачење својих трупа на линију Остружница—Петров гроб—Авала—Мостине. Ово наређење, међутим, није на време стигло у све јединице; трупе 29. дивизије и 104. ландштурмске бригаде, које су држале истакнуте раљске положаје (Ковиона—Липа—Крајкова бара), примиле су га тек 13. децембра изјутра, управо у тренутку када је отпочео одсудан напад Одбране Београда на ове положаје. То је довело до слома и овог до тада непоколебаног крила 5. армије. После огорчених борби прса у прса, 15. пук I и 7. пук III позива заузели су, у 9,45 часова, Липу и Пландиште и тиме извршили пробој противничког центра, док су трупе Моравске I, освајајући ручним бомбама и бајонетима ров по ров, овладале котама 305, 303 и 304 и принудиле 29. дивизију да напусти Крајкову бару и повуче своје трупе у правцу Болеча и Врчина. Мада је непосредно после избијања 15. пука I позива на Липу примећено „да непријатељ у паничном бекству напушта Ковиону" и да „његова артиљерија у галопу одступа авалским друмом, гоњење је предузето само са делом снага. Па ипак, непријатељу су нанети тешки губици. Трупе 18. пука I позива и један батаљон 19. кадровског пука одсекли су на Ковиони заштитницу 104. ландштурмске бригаде (око 1.500 људи) и принудили је на предају. За време гоњења заробљено је још око 1.500 војника, подофицира и официра и заплењена огромна количина ратног материјала.

Док је растројство левог крила 5. армије узимало све више мах, лабилно десно крило ове армије није успело да стабилизује одбрану на линији Остружница—Сремчица—Петров гроб. Користећи пошумљено земљиште, Комбинована дивизија 3. армије потисла је, 13. децембра ујутро, 36. дивизију 13. корпуса са њених нових положаја, заузела Мељак, Цветков гроб, коту 257 и Девојчин гроб и тиме раздвојила трупе 13. и 8. корпуса. У исто време, Дринска II је, у садејству са Шумадијском дивизијом I позива, сломила отпор 9. дивизије 8. корпуса и на јуриш заузела Петров гроб, на коме је заробила 4 официра и преко 300 подофицира и војника. После неуспелог очајничког покушаја да противнападом поврати изгубљене положаје у рејону Петровог гроба, непријатељ се у нереду сјурио у долину Топчидерске реке. Због тога је командант 5. армије био принуђен да нареди ужурбано повлачење свих својих трупа на београдски мостобран (Баново Брдо—Торлак—Стража—Ерино Брдо—Клупе).

Пошто се Комбиновани корпус није повукао у току ноћи 12/13. децембра на линију Авала—Мостине (због неке омашке у штабу Балканске војске наређење за повлачење му није на време достављено), 13. децембра пре подне је зјапила велика празнина између левог крила 8. корпуса на Петровом гробу и десног крила Комбинованог корпуса на Ковиони. Та околност је пружала могућност трупама српске 2. армије, које су се налазиле испред те празнине, да енергичним надирањем у правцу Авале и Врчина пресеку одступницу 7. дивизије и 104. ландштурмске бригаде. Та шанса није ваљано искоришћена зато што су трупе 2. армије баш тога дана наступале сувише споро и опрезно. Тимочка I је, на пример, пасивно посматрала како јој непријатељске колоне са Ковионе пред носом измичу авалским друмом ка Београду. Као да је то осећао, војвода Путник је позвао телефоном команданта 2. армије и наредио му да се Шумадијска I, пошто помогне напад 3. армије на Караулу и Петров гроб, пребаци на десну обалу Топчидерске реке и предузме енергично гоњење непријатеља преко Ресника, Раковичке шуме и Мајура ка Дедињу. Преносећи ово наређење команданту Шумадијске I пуковнику Божидару Терзићу, војвода Степановић је додао „да се гоњење продужи и у току ноћи и не заустаља док год се не доврши". Пуковник Терзић је, ипак, зауставио своје трупе на линији Отавица—Рушањ и на тај начин омогућио растројеним трупама 8. корпуса да измакну. Тимочка I је предузела гоњење тек у 13,45 часова, сустигла код Авале заштитницу аустроугарске 7. дивизије и безмало заробила два комплетна батаљона и запленила велике количине опреме и разног ратног материјала.

Упркос бројним неповољним извештајима који су током 13. децембра приспели у команду Балканске војске, Поћорек је и даље сматрао да се „Београд мора сачувати или у њему часно нестати". Када је добио извештај да је пробијен фронт 8. корпуса на Петровом гробу и да се 1. дивизија овог корпуса толико повукла уназад да је и одбрана Авале доведена у питање, реаговао је категоричким наређењем да се београдски мостобран мора бранити до последњег човека. Али, управо тога дана у његову надлежност се умешала Врховна команда. Обавештен да је 5. армија, услед тешких губитака, сведена на свега 40.000 људи, надвојвода Фридрих је око 17 часова телеграфисао Поћореку да се безусловно мора избећи пораз ове армије, како Монархија не би остала без икакве одбране на свом јужном фронту. По пријему ове депеше, Поћорек је тражио мишљење генерала Франка о томе да ли 5. армија може гарантовати безусловну одбрану Београда. Пошто је на ово питање добио негативан одговор (14. децембра ујутро), није му остало ништа друго него да изда наређење да се 5. армија већ тога дана повуче у Срем.

На другој страни, војвода Путник је подстицао команданте армија да 14. децембра продуже енергично гоњење непријатеља и не дозволе му да се задржи на „позадњим линијама". Осим тога, Путник је, ценећи да ће се непријатељ тога дана повући преко Саве, издао наређење да се главне снаге српске војске задрже у висини Кошутњака, Дедиња и Бањице, а да у град уђе само Коњичка дивизија и један пук Шумадијске I ради одржавања реда, јер је желео да опустошени Београд сачува од још већег разарања.

Будући да су трупе 5. армије тежиле да се одрже на својим положајима до мрака, како би искористиле ноћ за несметано пребацивање преко Саве, на београдском мостобрану су и 14. децембра вођене жестоке борбе. Српска 3. армија је у рану зору напала десно крило овог мостобрана на линији Жарково—Кошутњак, али је наишла на јак отпор аустроугарског 13. корпуса. Одбрану овог корпуса ефикасно је помагала бочна ватра артиљерије са Торлака и два монитора са Саве, који су сасвим слободно прилазили самој обали реке (српска артиљерија није имала панцирних зрна) и фланкирали српске нападне колоне. Упркос томе, све дивизије 3. армије упорно су се пробијале кроз Раковичку шуму и Кошутњак, али им није пошло за руком да у току дана овладају главним непријатељевим положајем, који је затварао све прилазе мостовима на Сави преко којих је имала да се пребаци цела 5. армија. Ради тога је генерал Франк захтевао да се тај положај крајње пожртвовано брани.

Трупе српске 2. армије напале су централни део београдског мостобрана на одсеку Миљаковац—Јајинци—Торлачки положаји (Торлак—Бурин гроб—Стражара), који је бранио 8. корпус 5. армије, ојачан 7. дивизијом и 104. ландштурмском бригадом. Тимочка I је наступала од Авале, а Шумадијска I преко Ресника и Раковичке шуме, док је Обреновачки одред образовао армијску резерву у рејону Отавице. Мада је одбрану торлачких положаја, који су у фортификацијском смислу били најсолидније припремљени за одбрану, помагала концентрична ватра артиљерије са Бановог Брда, Кошутњака, Топчидерског Брда и Торлака, Тимочка I је око 16 часова, уз снажну подршку хаубичке артиљерије (8 оруђа 120 и 155 mm), на јуриш заузела Торлак, Разбојиште и Бурин гроб и натерала у панично бекство 104. ландштурмску бригаду, заробивши јој један комплетан батаљон. Наступање Шумадијске I било је успорено бочном артиљеријском ватром са Торлака. Штавише, непријатељ је у једном тренутку прешао у противнапад и присилио десно крило ове дивизије да узмиче назад. Интервенцијом једног батаљона из резерве криза је отклоњена и наступање настављено. До мрака, Шумадијска I је подишла Бањичком вису и Дедињу, али није успела да заузме тамошње непријатељеве положаје.

Одбана Београда се по заузећу Авале пребацила на пут Гроцка—Београд и напала лево крило београдског мостобрана на одсеку Екмеклук—Ерино Брдо—Клупе, које је бранила бројно јака и још увек озбиљно неуздрмана 29. дивизија Комбинованог корпуса и одред генерала Шена. Десна колона Одбране Београда, иако тучена бочном ватром монитора са Дунава, ус-

пела је да одбаци непријатељеве снаге са Шупавца, Чекиње и Чолиног гроба и подиже њиховим рововима на Ерином Брду и Клупама, док је лева колона избила на линију Осоје—Забран, где је задржана снажном артиљеријском ватром. У току дана трупе Одбране Београда заробиле су 40 официра и преко 3.000 подофицира и војника, али су у току ноћи остале неактивне и на тај начин дозволиле непријатељу да се готово неометано извуче делом ка понтонским мостовима код Београда, а делом према парној скели код села Вишњице.

Искористивши дугу децембарску ноћ и неактивност српских трупа, аустроугарска 5. армија је успела да се без сметње извуче са београдског мостобрана и пребаци у Срем, остављајући на десној обали Саве само слабе заштитнице. У освит 15. децембра, трупе српске Коњичке дивизије, наступајући под кишом куршума од Славије према Калемегдану, одбациле су непријатељеве заостале делове и приближиле се мостовима на Сави, где су дочекане ураганском артиљеријском ватром са два монитора и заустављене. Тачно у 10,45 часова непријатељ је дигао у ваздух мостове на Сави, не обазирући се на то што су преко њих још прелазили његови заштитнички делови. Савременици су забележили да су од снажне експлозије „људи, коњи и возила летели раскомадани у ваздух и падали у набујалу Саву"; да су „улице Београда биле покривене житким блатом и закрчене дугим колонама аустроугарске коморе", нарочито Немањина, Босанска и Наталијина улица; да је дрвена калдрма „предратни понос Београда, била сва разривена"; да је у граду било много рушевина и да је једна тешка граната погодила и краљев двор и „експлодирала баш у салону Луја XIV".

* * *

Избијањем 1. армије и Ужичке војске на десну обалу Дрине и Саве и ослобођењем Београда 15. децембра 1914. године, победоносно је завршена велика колубарска битка, у којој је српска војска заробила 323 официра и 42.215 подофицира и војника и запленила 43 заставе, 142 артиљеријска оруђа, 71 митраљез, 60.000 пушака, 2 авиона, 3.500 возила са муницијом и разним ратним материјалом, 4.000 коња, 52 пољске пекарнице, 45 кухиња и мноштво друге ратне опреме и материјала.

Блистава победа српске војске на Колубари била је, у ствари, епилог њене вишемесечне неравне борбе са бројнијим, боље наоружаним и модерно опремљеним непријатељем. Том победом је, према речима њеног неимара војводе Радомира Путника, завршен величанствени период операција српске војске против Аустро-Угарске, у коме је „непријатељ потучен, растројен, побеђен и дефинитивно отеран са српске територије". Ова најславнија победа српске војске у првом светском рату извојевана је, тако рећи, у дванаестом часу захваљујући беспример-

ној храбрости и издржљивости њених војника, подофицира и официра, који су, бранећи крајње пожртвовано своју напаћену отаџбину, после крвавих четворомесечних борби и највећих жртава, задали поражавајући ударац Хабсбуршкој Монархији, од кога се, ова некада моћна царевина, никада неће опоравити.

Најзначајнију улогу у колубарској бици одиграла је 1. армија и њен командант генерал Живојин Мишић, који је три дана по завршетку битке добио чин војводе. Наши угледни војни историчари и критичари, с разлогом, истичу да је Мишић интуитивно осетио „када је требало напустити Сувобор и када га је требало преотети". Његове трупе су извршиле тактички пробој фронта аустроугарске 6. армије на сувоборској греди, а затим, гонећи безобзирно растројеног непријатеља и вукући за собом суседне армије, проширили тактички пробој у оперативно-стратегијски успех. Дејство 1. армије после преласка у противофанзиву било је, доиста, „класично како по самој идеји тако и по начину извођења".

Када се говори о огромној улози коју је Живојин Мишић одиграо у колубарској бици, за шта је добио бројна признања и награде, не сме се занемарити одлучујућа улога војводе Путника у тој бици, што се не ретко чини. Довољно је бацити само летимичан поглед на најважније Путникове одлуке пре и за време колубарске битке да се разуме и схвати њихов пресудан утицај на развој стратегијско-оперативне ситуације на Балканском ратишту. Сви Путникови планови операција током ратне 1914. године, изузимајући офанзиву 1. армије у Срем која је предузета под притиском савезника, били су у складу са војно-политичком ситуацијом у пуном смислу те речи, што се не би могло рећи чак ни за планове највећих војсковођа првог светског рата. Познато је, наиме, да чувени Шлифенов план у Молткеовој верзији, са којим је немачка војска ушла у рат, „није одговарао елементарним чиниоцима стратегијске ситуације" и да, поред осталог, и ради тога немачке снаге нису обухватиле, нити одсудно тукле француску и британску војску; да је Жофров офанзивни план, којим је било предвиђено да француска војска пробије немачки центар између Вогеза и реке Мозела, „занемарио пресудну оперативну чињеницу — обилазак Немаца преко Белгије, и да због тога француска војска није, тако рећи, ни приступила одлучнијој офанзиви против Немаца; да планирана дивергентна офанзива Николаја Николајевића у Источној Пруској и Галицији није била у складу са реалним могућностима руске војске, која је расула снаге на широким фронтовима далеко од Берлина, Беча и Будимпеште; да је само Путников ратни план успешно реализован; аустроугарска Балканска војска је тешко поражена и избачена из Србије, а копнена веза Централних сила са Турском није успостављена. Познато је, такође, да су многи изврсни планови пропадали и битке изгубљене зато што је војсковођама, који су њима руководили, клонула снага у одлучујућем тренутку.

Путник је, међутим, током ратне 1914. године, а нарочито током колубарске битке управо неисцрпном снагом и истрајношћу успео да „победи сопствени пораз" и у наполеонском стилу победнички проведе српску војску кроз најтежа искушења. Мада су готово све његове одлуке током колубарске битке биле правилне, разумне и јасне, посебно ваља истаћи оне које су имале судбоносан утицај на ток и исход битака, као што су:

— правилан избор линије (са стратегијско-географског гледишта) за вођење дефанзивне фазе битке, која је — будући заштићена мочварним долинама Колубаре и Љига и наслоњена на сувоборско-маљенску греду — пружала веома повољне услове за сламање нападне моћи противничких снага, поготову када се има у виду чињеница да су те снаге подвојено налетеле на српску главнину на тој линији, где им је приређено прво стратегијско изненађење, које је имало велики утицај на ток битке;

— луцидну процену ситуације у којој се нашао непријатељ због примања одсудне битке под врло неповољним условима снабдевања и правилан избор момента за прелазак у општу противофанзиву, која — по речима М. Раденковића — „спада у ретке историјске примере успешног преотимања иницијативе непријатељу у последњем тренутку", и којом је Пићореку приређено друго стратегијско изненађење од пресудног значаја за исход битке;

— благовремено ојачавање трупа на космајско-варовничком фронту Тимочком дивизијом I позива из 2. армије, којим је покопана последња нада противничког командовања да ће сламањем српског северног крила парирати сувоборски пораз, и које представља поучан пример како се, у недостатку стратегијских резерви, пукотине могу успешно крпити скидањем трупа са других делова фронта;

— брзо прегруписавање снага 2. и 3. армије (после дефинитивног растројства аустроугарске 6. армије) на београдски правац против усамљене Пићорекове 5. армије, које, такође, представља изузетно поучан пример како се недостатак снага и средстава надокнађује маневром, тим неопходним елементом и условом сваке велике победе, коме је војвода Путник придавао посебан значај, што се јасно види из његове инструкције командантима армија уочи колубарске битке.

Победоносним завршетком колубарске битке, српска војска је, као што је речено, завршила операције током ратне 1914. године. У тим операцијама аустроугарска Балканска војска је до ногу потучена и избачена са српске територије, изгубивши, према званичним подацима, 7.592 официра и 266.212 подофицира и војника. Због тога није чудо што се генерал Пићорек, непосредно после завршетка колубарске битке обратио Врховној команди „с молбом да се разреши активне службе". Та молба је, разуме се, прихваћена. Према казивању једног аустроугарског

пуковника, том приликом је Пићореку из највиших бечких владајућих кругова поручено да би најбоље било да изврши самоубиство. „Хоћу" — одговорио је, наводно, он — „убићу се, али ћу се убити тек онда када ма који други аустријски генерал победи српску војску." Поред Пићорека пензионисан је и његов начелник штаба генерал Белц и командант 5. армије Либориус фон Франк. Ваља рећи да је и у другим европским војскама добар део највишег командног кадра смењен са дужности зато што није био дорастао потребама и захтевима рата. Командни кадар српске војске у целини узев био је на високом нивоу. Па ипак, велике победе током ратне 1914. године плаћене су огромним губицима: избачено је из строја 210 официра, 8.074 подофицира и 153.375 војника у цвету младости. Осим тога, иза непријатељеве најезде остала су опустошена многа насеља и масовни злочини аустроугарске војске над немоћним становништвом привремено запоседнуте територије.

Блистава победа на Колубари је учврстила самопоуздање и веру српског народа у сопствене снаге, ојачала позиције Антанте на Балкану и Блиском истоку, одложила улазак Бугарске у рат на страни Централних сила, приближила Италију Антанти и снажно афирмисала идеју уједињења свих југословенских народа у заједничку државу.

Глава [XIV]

РУКОВОЂЕЊЕ ОДБРАМБЕНИМ ОПЕРАЦИЈАМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. ГОДИНЕ

[XIV]

ДЕЛАТНОСТ ВОЈВОДЕ ПУТНИКА У ПЕРИОДУ ОПЕРАТИВНОГ ЗАТИШЈА

После катастрофалног пораза у колубарској бици и повлачења потучених Пођорекових трупа иза моћних речних баријера Дунава, Саве и Дрине, аустроугарска Врховна команда је, 23. децембра 1914, наредила новом команданту Балканске војске надвојводи Еугену Аустријском да „спречи упад српских снага у област монархије и то пре свега у правцу Беча и Будимпеште", нагласивши при томе да је то „минимални задатак Балканских снага". Том напоменом, Врховна команда је, у ствари, ставила до знања надвојводи Еугену да рачуна са могућношћу нове замашне офанзиве против Србије и Црне Горе ради рехабилитовања компромитованог угледа Хабсбуршке Монархије у свету и успостављања непосредне везе са Бугарском и Турском. Међутим, поучен горким искуством свог претходника, надвојвода Еуген је у свом одговору истакао да Балканске снаге за дуже време нису способне за офанзивне операције. Упркос томе, Врховна команда се и даље носила мишљу да, у заједници са немачким снагама, још у јануару 1915. године предузме замашну офанзиву против Србије и Црне Горе, па је у складу са том идејом наредила команди Балканске војске да своје јединице што пре бројно попуни до пуног формацијског састава, надокнади им упропашћену опрему и наоружање, подигне њихов пољуљани борбени дух и да их оспособи да буду спремне за предузимање офанзиве ако би то виши разлози императивно налагали.

Међутим, будући да је почетком јануара 1915. отпочела велика руска офанзива на Карпатима, аустроугарска Врховна команда је била принуђена да напусти идеју зимске офанзиве против Србије и Црне Горе и да у току јануара пребаци целу 5. армију на руски фронт. Та околност, предаја тврђаве Пшемисл са 120.000 људи и 900 топова руској војсци, почетак пролећне немачко-аустроугарске офанзиве на Источном фронту и улазак Италије у рат, отклонили су за извесно време опасност од нове непријатељске офанзиве против Србије и Црне Горе. Захваљују-

ћи томе, на балканском ратишту је наступило вишемесечно оперативно затишје, јер ни српска војска, због тешких губитака и велике преморености, није била способна за офанзивне операције већих размера.

Сутрадан после победоносног завршетка колубарске битке, војвода Путник је, у уводном делу директиве упућене командантима армија, саопштио намере српске Врховне команде, истакавши: „Потребно је сада да се трупе за извесно време угодније разместе, одморе и боље исхране, снабду материјалним потребама и припреме за нове операције."

Мада је српска војска изашла из ратне 1914. године као победник, са угледом какав није имала ниједна војска међу зараћеним земљама Европе, све њене јединице биле су преморене и озбиљно проређене. Србија је, као што је речено, од почетка рата изгубила укупно 163.557 људи, што представља фантастичну цифру за њен људски потенцијал. Оперативну способност трупа умањила је и озбиљна несташица људске и сточне хране, убојне, одевне и логорске опреме, нарочито акутна несташица артиљеријске муниције. Пошто аграрна и привредно заостала Србија није имала властите индустрије наоружања и опреме, која би у кратком временском периоду могла надокнадити губитке и створити неопходне резерве за даље вођење рата, средства која су недостајала морала су се куповати у иностранству, код савезника, који су и сами у том оскудевали. Притиснут тим крупним проблемима, Путник није имао времена да прославља велике победе српске војске на Церу и Колубари, у којима је његов удео (узето појединачно), без сумње, био највећи. Уместо славља, Путник је био изложен ситничавој завист и рђавом расположењу дворске камариле, окупљене око регента Александра, с једне, и нереалним захтевима савезника, с друге стране.

Наиме, непосредно по завршетку колубарске битке у Србију су почели да пристижу савезнички емисари са већим бројем одликовања за најхрабрије српске војнике и старешине: из Француске генерал По, из Велике Британије краљев први ађутант генерал Пецет, из Русије царев ађутант Татишчев. Под утицајем њихових похвалних изјава о српској војсци, белоруки су изгледа дошли до закључка да је „дошло време шићар дијелити", па су се безобзирно почели мешати у надлежност Врховне команде. То је нарочито дошло до изражаја када се приступило раду на изради предлога једног великог указа о одликовањима. Уз подршку регента Александра, неки белоруки су њима. Уз подршку регента Александра, неки белоруки су њима узели из Врховне команде тај предлог и по свом нахођењу брисали знатан број предложених официра, а на њихова места убацивали своје рођаке и пријатеље. Управо ради тога су после објављивања тога указа у Врховну команду почеле да пристижу жалбе са разних страна, јер се испоставило да многи заслужни официри нису одликовани иако су били предложени од својих команди. Уместо одговора — каже П. Драшкић — „они у Врховној команди су показивали прстом на Двор". И сам регент Александар је — судећи по наредби којv је 28. децембра упутио војсци, а у којој се истиче да је „крај те циновске борбе већ

данас јасан иако она још није завршена" — сматрао да су главне тешкоће већ превођене, па је „почео да се кострешн на Врховну команду" и насрће на Путников ауторитет. Најпре је поставио Путнику захтев да му убудуће подноси на сагласност све оперативне заповести, да би му неколико дана доцније саопштио да ће распоред генералштабних официра, који је до тада спадао у надлежност Врховне команде, вршити сам. Путник се томе енергично супротставио, истичући да ће у том случају поднети оставку. Овај спор је Пашићева влада решила компромисно: Путнику је оставила право самосталног оперативног одлучивања, а Александру распоред генералштабних официра. Све је, у ствари, остало по старом, јер регент није померао командни састав, сем што је пуковника Аписа сменио с положаја начелника Обавештајног одељења Врховне команде и поставио га за начелника штаба Ужичке војске. Тако је лукави Пашић поменути спор решио у Путникову корист. Генерал П. Драшкић у свом дневнику каже да је Пашићева Радикална странка била рђаво расположена према Врховној команди, али да се сам Пашић према Путнику држао врло коректно. „Када год је имао нешто да говори са старим војводом, он му је долазио лично, уважавајући увек војводине разлоге." Захваљујући томе, Путник је главну пажњу могао да посвети припремама војске за наставак рата, коме се крај није могао сагледати.

Обавештен да непријатељ ужурбано попуњава и комплетира своје проређене јединице ради предузимања нове офанзиве против Србије и Црне Горе, војвода Путник је, још 7. јануара 1915, упозорио команданте армија на предстојећу опасност и наредио им да предузму све потребне мере да своје трупе што пре попуне људством, стоком и материјалним средствима, тако да што пре буду спремне и способне за евентуалну акцију; нова непријатељева офанзива очекивала се у другој половини јануара. Услед тога, трупе се нису могле дубоко ешелонирати у унутрашњост земље, већ су задржане у северним пограничним областима, које је непријатељ вандалски опустошио, махом у нехигијенским кантонманима и земуницама, измешане са становништвом. Врховна команда је предузимала све што је било у њеној моћи да трупама обезбеди што бољу исхрану и набави наоружање и опрему, али је то ишло ђаволски тешко. У земљи није било довољно хране ни за људе ни за стоку, а о наоружању да и не говоримо. Све се морало набављати у иностранству; чак су сено и слама набављани у Русији. Овде ваља рећи да нису у праву они историчари који, говорећи о маћехинском односу савезничких земаља према Србији у тим тешким данима, трпају све савезнике у исти кош, јер то маћехинство није било идентично ни по наклоностима ни по реалним могућностима. Русија је, на пример, чинила све што је било у њеној моћи да помогне Србију. Ево шта о томе каже ађутант регента Александра генерал Панто Драшкић, за кога се не може рећи да је био необавештен:

„Вредно је у том погледу истаћи помоћ коју су нам указали Руси. Та је помоћ била више него братска, нарочито када се узму у обзир оскудице које су њих давиле у најмању руку исто

као и нас. Пуни бродови одела, веша, хране, муниције и свих врста намирница, стизали су скоро посведневно у Прахово и ту истоварани као поклон (други су књижили чак и сваки ексер за цокуле, прим. С. С.). Транспортима је дириговао царев ађутант адмирал Весељкин. Он нам је причао како су Бугари пуцали на његове бродове, мада нису још били у рату. Зна се да је у том времену Русија трпела очајну оскудицу у пушкама. Управо је недостатак пушака био један од најглавнијих узрока њене пропасти. У таквој ситуацији Русија нам је поклонила 150.000 нових Берданових пушака. После њеног уласка у рат због нас, овако братска помоћ налаже сваком Србину да никада не заборави на руску доброту и да вечито остане захвалан драгој матушки Русији."

Пошто је само за војску, поред убојне опреме, свакога дана требало набавити у иностранству 80 вагона људске и сточне хране, у Прахову је 1915. године образована база за пријем хране и ратног материјала из Русије. Показало се, међутим, да је, због слабе железничке и путне мреже, било могуће дневно превући и дотурити трупама само 40 вагона, јер су пошиљке превожене железницом нормалног колосека од Прахова до Зајечара и од Параћина до Младеновца, а од Зајечара до Параћина и од Младеновца до Ваљева (где су их преузимале трупне коморе), железницом уског колосека; то је значило да су све пошиљке које су ишле у Ваљево (главну базу за снабдевање српске војске) претоваране равно четири пута. Ради тога је следовање хлеба, толико значајног у прехрани српског војника, често свођено на половину, иако је брашна у бази било у довољним количинама.

Тешкоће су биле вишеструко увећане појавом заразних болести, пегавог и трбушног тифуса, шарлаха, дизентерије и колере, нарочито епидемије пегавог тифуса, која је узела катастрофалне размере. Пренеле су је аустроугарске трупе из Босне. Транспортовањем заробљеника из Ваљева у Ниш зараза се раширила по целој земљи. Малобројни српски војни и грађански санитет није био у стању да спречи епидемију која је као ураган прохујала кроз све крајеве Србије и направила праву пустош у редовима војске и становништва. Епидемија је сузбијена тек у пролеће 1915, уз помоћ санитетских мисија савезничких и неутралних земаља (укупно 82 лекара и 430 медицинских сестара и другог санитетског особља), пошто је покосила 35.000 војника и старешина и преко 100.000 цивилних лица; умрла су и 132 лекара, од укупно 534 колико је тада имала Србија. То се, дакако, веома неповољно одразило на отпорну моћ војске и народа. Победници с Цера и Колубаре преживљавали су у зиму 1915. године тешку трагедију. У Ваљеву, Крагујевцу, Нишу и другим већим градовима могле су се срести поворке кола до врха натоварених лешевима, које су се кретале према тамошњим гробљима. Сретали су се, такође, и они који су „преболели" тифус, али су остали и без руку и без ногу. Генерал П. Драшкић пише да је по наређењу регента Александра тих зимских дана обишао војну болницу у Нишу, у којој је наишао на стравичан призор:

„Изнурени болесници су лежали у сламњачама које су биле

пуне њиховог измета" — пише он, па наставља: „У собама нигде никога, само се шета једна јунак-девојка (мислим да се звала Милица Михаиловић), која је болесницима додавала воду. Крај болнице код гробља је лежало око 200 непокопаних лешева. Ужас!"

Да су и оперативне јединице биле опасно захваћене епидемијом тифуса, види се из извештаја команданта 3. армије Врховној команди 15. фебруара 1915, у коме је цитирана депеша команданта Комбиноване дивизије, која гласи: „Стање здравља код војника и стоке налажу да се мора одмах извршити селење из досадашњих кантонмана, иначе за најкраће време свешће се оперативна вредност дивизије скоро на нулу." У таквој ситуацији требало је, поред хигијенско-профилактичких и противепидемиолошких мера, побољшати исхрану трупа, која се непрестано погоршавала. У извештајима који су пристизали у Врховну команду говорило се да војници гладују, а стока липсава свакога дана у све већем броју, тако да постоји опасност да војска ускоро „остане без коморе и без запрега за артиљерију и друга возила". Међутим управо у том погледу Путник је, тако рећи, био беспомоћан, јер је набавка хране и фуражи у иностранству вршена преко Економског одељења Министарства војске, дакле, органа владе у чију се надлежност Путник није мешао. Ипак, страхујући да трупе једнога дана могу остати без онога без чега војска не може постојати, Путник се 20. јануара обраћа министру војном Родомиру Бојовићу следећом представком:

„Довоз потреба за војску из позадине у последње време је знатно ослабио. Требало би, поред садашње основице — Прахово на Дунаву, базирати и на Солун. Ово утолико пре што за тај пут стоји на расположењу пруга нормалног колосека, која је једино у стању да одговори потребама већих маса. Моли се министар војни да овој представци поклони најозбиљнију пажњу, како би се људство и стока спасили од глади од које већ страдају. *У противном у најкраћем року може наступити прави хаос у снабдевању војске*" (подвукао С.С.).

Са своје стране Путник је вршио померања у распореду трупа да би олакшао њихову исхрану, одобрио нову таблицу дневне количине људске и сточне хране ради рационалнијег трошења постојећих залиха и праведније расподеле терета, предузимао мере да се убрза дотурање хране и фуражи јединицама које су биле удаљене од главних база за снабдевање итд. Поред тога, 9. марта издао је наредбу да се, у циљу сузбијања заразних болести, обустави од 16. до 31. марта сваки војни и путнички саобраћај на железницама војишног дела, сем саобраћаја за снабдевање трупа и кретање санитетског особља. Ове и друге мере нису отклониле нити су могле отклонити кризу у исхрани трупа, „која је претила да потпуно паралише оперативну способност војске". То се види из друге, рекли бисмо очајничке, представке коју је војвода Путник 15. априла упутио Министру војске, у којој се каже:

„Стање у коме се данас налази оперативна војска у погледу

исхране, поглавито исхране стоке, веома је рђаво. Трупни и колонски возови код трупа су празни, а војишта и главна слагалишта постоје само по имену. Нигде нема резерве у храни, но се тавори дан и комад. Због непотпуне исхране стока нагло пропада, а нема се одакле попуњавати. Ако у скором времену политичка и војна ситуација код наших савезника буде таква, да треба и ми да пређемо у офанзиву, онда ће то код оваквог стања ствари бити немогућно . . .“

Из других извора се види да је Путник са ових неколико реченица оцртао борбену способност српске војске веома тачно, без увеличавања и патетике. Истина, војска се у пролећним месецима опоравила од епидемије тифуса, али губитке није имала одакле надокнадити, чак ни онда када су под заставу позвани не само сви мушкарци од 18 до 55 година старости него и они који су раније били оглашени за стално неспособне. Мобилисано је буквално све што је могло пушку носити. Према меморандуму Југословенске делегације на конференцији мира у Версају 1919. године, Србија је од 1. јула 1914. до октобра 1915. године мобилисала укупно 707.343 човека, тј. 24% укупног становништва, односно 40% укупног броја мушког становништва, што ни приближно није учинила ниједна зарађена земља. Мада је добила извесну помоћ из Француске, Русије и Велике Британије[13], српска војска, по оцени команданата армија, није половином маја 1915. године била спремна за офанзивне операције већег замаха.

Међутим, пат позиција, која је крајем 1914. године учинила крај покретном маневарском рату и на Западном и на Источном фронту, и велика победа српске војске у колубарској бици, дале су снажан импулс идеји савезничке интервенције на Балкану, коју је изнео командант француске 5. армије генерал Франше д' Епере још почетком октобра 1914. Већ 1. јануара 1915. године командант 2. француске армије генерал Гаљени предложио је председнику француске владе Вивијанију „да савезници нападну Цариград од Солуна копненим путем, одакле би затим кренули уз Дунав са балканским народима који би им се придружили“. Истога дана је британски министар финансија Лојд Џорџ изнео предлог да се у Солуну искрца 200.000 британских војника, ради привлачења Грчке и Румуније на страну Антанте и предузимања офанзиве против Аустро-Угарске (разуме се у садејству са српском и црногорском војском). У исто време, француски министар правде Бријан предложио је својој влади да се образује једна експедициона британско-француска армија и пребаци у неко пристаниште источног Јадрана, одакле би, уз помоћ српске и црногорске војске, предузела снажну офанзиву против Аустро-Угарске. Сви ови предлози пали су у воду због несавладљивог отпора савезничких врховних команданата на Запад-

[13] Из Француске 12 авиона (2 ескадриле), 1 обалску батерију 140 mm, 2 брдске и 3 пољске батерије; из Русије одред речних минополагача, 2 морнаричка топа 150 mm и нешто мостовог материјала; из Велике Британије 8 топова 220 mm за заштиту Београда од аустроугарских монитора.

ном фронту — Жофра и Френча, као и британског министра рата лорда Киченера. Уместо да своје експедиционе снаге благовремено упуте у помоћ Србији, савезници су предузели дарданелско-галипољску операцију, која је, као што је познато, претрпела тежак неуспех; та операција је предузета не само да би се успоставила сигурна поморска веза са Русијом, привукле на страну Антанте неутралне балканске земље и ослабио турски притисак на Кавказ, него и због бојазни да би савезничка руска војска могла заузети турску престоницу за чиме је руски цариздам вековима тежио, као и ради сигурнијег обезбеђења поморских веза са британским колонијама на Истоку.

Истини за вољу ваља рећи да је и у српској Врховној команди владало уверење да се неке велике савезничке снаге не могу ангажовати преко Србије, због малог капацитета солунске железнице, која не би могла задовољити потребе снабдевања савезничке и српске војске. Управо то је речено британском генералу Пецету, који је у марту 1915. године посетио српску Врховну команду у Крагујевцу и, с тим у вези, водио разговор с регентом Александром и пуковником Живком Павловићем. Том приликом Пецету је предложено да се Британци искрцају у Дубровнику и одатле предузму офанзиву правцем Мостар—Сарајево—Славонски Брод. Генерал Томац, с разлогом, истиче да се „таква фантастична идеја није могла родити у Путниковој реалистичној глави“, јер би искрцавање трупа између двеју непријатељских поморских база (у Боки Которској и Пули) пре уласка Италије у рат, било веома ризично, а наступање преко неколико беспутних динарских ланаца скопчано са непремостивим тешкоћама. Уверљиво је и Томчево образложење зашто је Путник одбио да прими једну козачку бригаду из Русије, наглашавајући да би било нешто друго да је понуђен корпус. Он, наиме, каже да би тиме Србија на себе „примила оперативне обавезе које не би биле ни у каквој сразмери са добијеном помоћи“.

Путник се, ипак, није заносио илузијама да Србија може дуго стајати по страни. Знао је да ће савезници вршити на њу притисак да пређе у офанзиву, без обзира на стање у коме се налази њена војска. То се јасно види из његове већ поменуте представке од 15. априла, у којој се каже: „Преко је потребно да се овом злу (рђаво снабдевање војске, прим. С.С.) што пре стане на пут и оперативној војсци у што скоријем времену створи могућност за њене офанзивне операције, што ће неминовно убрзо бити потребно с обзиром на општу војну и политичку ситуацију код наших савезника.“ Колико је Путник био у праву показало се само пет дана касније, када је регент Александар добио лично писмо од великог кнеза Николаја Николајевића, врховног команданта руске војске, у коме га обавештава да ће руска војска предузети наступање преко Карпата, а затим посебно наглашава да је „до крајности битно“ да непријатељ не буде у стању да у знатној мери појачава своје тамошње трупе довлачењем снага са других фронтова. Писмо се завршава овим речима: „Нема сумње да ће положај наших противника постати

још тежи, ако једновремено са наступањем наших и енглеско-француских армија и *српска армија пређе у наступање и пренесе тежиште операција на територију Аустро-Угарске . . .*"

Иако српска војска у том тренутку није била спремна за офанзивне операције, регент је у свом одговору од 23. априла истакао да би српска војска, и поред огромних тешкоћа које стварају рђаво време и несавршена транспортна средства, за 20 дана могла бити спремна за офанзиву, ако јој се убрза допур ратне опреме и хране.

После одлуке италијанске владе да ступи у рат на страни Антанте, која је, као што је познато, плаћена углавном југословенским територијама (Лондонским уговором обећан јој је Јужни Тирол, Трст, Горица, Истра, северна Далмација са већим делом јадранских острва, Валона и Сасено), учестали су захтеви савезника да српска војска, без обзира на све околности, пређе у офанзиву. Још за време руско-италијанских преговора о предузимању једновремене офанзиве у правцу Будимпеште и Љубљане ради разбијања непријатељских снага на простору између Карпата и Алпи, српској Врховној команди је стављено до знања да би било пожељно да и српска војска предузме офанзиву у западну Босну и „да саображава своја дејства са дејствима десног крила италијанске војске". Војвода Путник се начелно сагласио с тим, али уз ограду да се претходно о томе поведу непосредни српско-италијански преговори. Међутим, без икаквог даљег консултовања са српском Врховном командом, у руско-италијанску Војну конвенцију, потписану 21. маја 1915, унето је, поред осталог, и следеће: „Желети је да српска војска предузме офанзиву првенствено у правцу северозапада у циљу да што пре својом акцијом дође у везу са десним крилом италијанске војске, која би оперисала у правцу Љубљане."

Војвода Путник се у чуду питао шта то заправо значи северозападни правац и то питање поставио руској Врховној команди. Одговорено му је да Руси немају ништа против тога да Срби најпре заузму Срем и одбаце непријатеља преко Дунава, а потом да скрену ка Љубљани. Мада је било очевидно да савезници не схватају докле досежу реалне могућности српске војске, Врховна команда је чинила све да оспособи трупе за офанзивне операције, у чему је донекле и успела; српске дивизије су поново и последњи пут добиле готово потпуна формацијска бројна стања. Али, баш тада су наишле тако јаке пролећне кише да су се набујале граничне реке излиле из корита и претвориле се у несавладиве препреке за слабо опремљену српску војску. Док су се те реке повукле у своја корита, општа ситуација се из основа погоршала на штету Антанте: руска војска је била принуђена да се повлачи дубоко у унутрашњост своје бескрајне територије, италијанска је тапкала у месту, англо-француски напад на Дарданеле све више је губио дах, док је немачки фронт на Западу изгледао непробојан. Управо ради тих Антантиних неуспеха, који су пројектовану српску офанзиву „у северозападном правцу" учинили беспредметном, савезници су појачали притисак на српску Врховну команду да одмах крене у офанзиву; њихови војни изасланици у Србији учинили су заједнички демарш у том смислу. Додуше, ваља рећи да је лорд Киченер сматрао да српска војска, уместо офанзиве, треба да предузме само јачу демонстрацију, али не због Србије него због Велике Британије, за коју је у датој ситуацији било најважније да Срби препрече Немцима пут за Цариград, што су најуспешније могли учинити ако поново сачекају непријатеља на својој територији.

Војвода Путник се нашао на муци, јер је сматрао да српска војска не сме да истрчи на непријатељеву територију и изложи се ризику да претрпи неуспех. Стога је, упућујући 4. јула то питање влади на решење, на њему својствен концизан начин изложио своје неслагање са поменутим захтевима, истакавши:

„Моје је мишљење да с обзиром на садашњу војну ситуацију од наше стране не би требало предузимати офанзиву из следећих разлога:

1. Што на себе можемо привући јаку непријатељску снагу, те није искључена могућност да претрпимо неуспех. У овом случају непријатељ би се преко нас сјединио са Бугарском и Турском; Дарданелска операција била би осуђећена, а Бугари би нас највероватније напали и ушли у Македонију . . .

2. Што лево и десно од нас немамо у близини наслона на какву савезничку групу, јер су Руси и Италијани далеко (око 700 km), те би наша офанзивна акција била изолована и ризична.

3. С обзиром на удаљеност од Руса и Италијана, наша офанзива не би била у стању да учини јачи притисак на непријатељску позадину и да изазове јаче одвлачење и слабљење непријатељских снага са фронтова наших савезника . . .

4. Ми морамо да рачунамо само са овим што сада имамо, како у погледу на људе, тако и у погледу на материјалну спрему војске. Ако се ова снага ослаби и већим делом утроши, онда нећемо моћи доцније изаћи догађајима у сусрет. Сви су изгледи да ће се овај рат продужити и у идућу годину, те према томе снагу треба чувати за неочекиване догађаје. Румунија по свој прилици неће скоро или никако ући у акцију, а Бугарска стоји иза наших леђа, непријатељски расположена и јако огорчена против нас, са сталном претњом да нас нападне . . ."

Оправданост ових Путникових разлога је више него очевидна, па би сваки коментар био сувишан. То се, међутим, не би могло рећи и за његово противљење уласку српске војске у северну и средњу Албанију, до кога је дошло баш у тренутку када су се на српској северној граници појавиле немачке дивизије (почетком јуна 1915). Одлука о томе донета је још почетком јануара, када су аустроугарски и турски агенти успели да подстакну устанак албанског становништва против Есад-паше и када су позвали то становништво у свети рат против Србије и Црне Горе. Обавештена да Аустро-Угарска поново припрема упад албанских снага у западну Македонију, попут онога 1913. године, српска влада је 6. јануара саопштила Врховној команди „да спреми све што је потребно и нареди да се одмах заузму сви ра-

није поседани стратегијски положаји у Албанији (Љафа прушит—Спас—Орши—Булћиза, прим. С.С.), које смо морали напустити у своје време под притиском аустријских претњи . . .“ Војвода Путник се није сложио са том одлуком, истичући: „Ни сам мишљења да се у овим приликама када Аустро-Угарска припрема напад против нас и када се по (приспелим) извештајима припремају јачи упади комита из Бугарске, од стране Бугара и Турака, да треба упадати у Албанију.“ Предлажући влади да то питање регулише са министром војске и командантом Трупа Нових области и да за упад у Албанију одреди посебног команданта, Путник је, у ствари, одбио да руководи тим упадом. Није се сложио ни са одлуком краља Николе да црногорски Старосрбијански одред поседне Скадар, која је извршена 8. јуна 1915. Влада је, међутим, упркос противљењу британског министра рата лорда Киченера и руске Врховне команде која је запретила да ће прекинути снабдевање српске војске, остала при својој одлуци. У духу те одлуке, Албански одред (око 17.000 људи) је, на позив Есад-паше, који је био наклоњен Антанти, почетком јуна упао у Албанију, заузео Елбасан и Тирану, учврстио тамо пољуљану Есад-пашину власт, а потом се вратио у Битољ. Овде је потребно истаћи да се Путник противио упаду у Албанију руководећи се здравим стратегијским начелом да се на главном бојишту морају ангажовати што јаче снаге. Али, каже генерал Томац, „у овом случају требало је дати превагу једном другом стратегијском начелу: обезбеђењу позадине“. Развој догађаја је, доиста, показао да је у овом случају Пашић луцидније од Путника осетио опасност не само за долину Вардара и њене комуникације него и за правце који преко Црне Горе и Албаније повезују Србију са Јадранским морем, а преко њега и са земљама Антанте.

Међутим, када је реч о српској офанзиви преко Саве и Дунава, цитирани Путникови разлози били су толико логични и очевидни да се у њихову оправданост уверила и руска Врховна команда. Већ 13. јула, руски војни изасланик у Србији доставио је српској Врховној команди саопштење, у коме се између осталог, каже: „Велики кнез је прихватио ваше разлоге и сагласио се с тим да сада не предузимате офанзиву, тим пре што се ситуација за Русе поправља.“ И француски генерал По, који је на повратку из Русије детаљно проучио прилике у Србији, дошао је до закључка да би било неоправдано тражити од Срба „да крену операције ван својих граница“. Међутим, француски војни изасланик у Србији пуковник Фурније није делио његово мишљење. Напротив, схватајући рђаво опште интересе Антанте, он је сматрао да је његов главни задатак да гурне Србију у офанзиву и то што пре то боље. Путникову бојазан од бугарског напада сматрао је не само неоснованом него и неискреном и, с тим у вези, известио своју Врховну команду да Путник никада није истицао јак карактер према влади и да је сада потпуно потпао под утицај Николе Пашића, који се, наводно, „не може издићи изнад онога што сматра непосредним интересом своје земље“. Очевидно је да је Фурније, доиста, припадао

„оној школи по којој је рат ствар стратегије, а не политике, војсковође, а не државника“. На основу његових извештаја, Жофр је у својим мемоарима неосновано оптужио српску војску да је у пролеће 1915. године „с пушком к нози посматрала догађаје“. А шта би се десило да је војвода Путник којим случајем послушао пуковника Фурнијеа? У том случају, каже Живко Павловић, тројна инвазија на Србију затекла би српске главне снаге негде око Винковаца; какве би последице имала та чињеница није потребно посебно наглашавати.

И итлијанска Врховна команда је покушавала да пошто-пото гурне Србију у неприпремљену офанзиву ван својих граница. Пошто је и српска влада, која се иначе слагала са Путниковим разлозима, сматрала да би, ипак, требало предузети офанзиву, пошто савезници то неодложно захтевају, Врховној команди није остало ништа друго него да одлаже прелазак у напад, изговарајући се да још нису извршене све припреме, што је било сасвим тачно. Те припреме ће трајати све до објаве опште мобилизације у Бугарској. После тога о офанзиви преко Саве и Дунава није више могло бити ни говора.

НЕПОСРЕДНЕ ПРИПРЕМЕ ТРОЈНЕ ИНВАЗИЈЕ НА СРБИЈУ, ОБОСТРАНИ ПЛАНОВИ И СНАГЕ

После пробоја руског фронта код Горлица и Тарнова, који су (2. маја 1915) извршиле снаге немачке 11. и аустроугарске 4. армије, под командом генерала Макензена, аустро-немачка офанзива је добила грандиозне размере: до краја јуна заузета је безмало читава Галиција са Лавовом (за освајање Лавова Макензен је добио чин фелдмаршала), а руска војска одбачена на линију Радом—Грубешево—Гњила Липа—Дњестар. Пошто је тим завршена операција започета пробојем код Горлица, начелник штаба немачке Врховне команде генерал Фалкенхајн, поставио је као први следећи офанзивни циљ да покори Србију јачим учешћем немачких снага и преко ње прокрчи пут за везу са Турском, која се налазила на ивици слома. Стицајем околности то се догодило управо у време када су Жофр и Френч, на конференцији у Шентијију, потврдили свој дотадашњи став против ангажовања англофранцуских снага на помоћним ратиштима. Србија је, дакле, остала усамљена против коалиционе инвазије противника; могла је рачунати само на помоћ Црне Горе.

Будући да је начелник штаба аустроугарске Врховне команде генерал Конрад сматрао да се нови напад на Србију може успешно извести само уз суделовање Бугарске, Фалкенхајн је још 13. маја понудио бугарском краљу Фердинанду војни савез, али је лукави Кобург одбио ту понуду, јер му је општа војно-политичка ситуација још увек изгледала мутна и неизвесна, нарочито ситуација у којој се налазила Турска. Непосредно после

тога, дипломатија Централних сила понудила је Србији сепаратни мир, обећавајући јој целу Албанију, уједињење са Црном Гором, исправку границе према Босни и гаранцију за њен територијални интегритет. Српска влада је са презрењем одбила ту понуду. У међувремену, бугарски владајући кругови су се предомислили. Уверивши се да се аустро-немачка офанзива на Источном фронту и даље успешно развија и поприма грандиозне размере, ставили су (21. јуна) до знања Централним силама да би се могли приклонити на њихову страну уколико добију одређене територијалне концесије: захтевали су не само целу Македонију у фамозним санстефанским границама него и целу источну Србију до Јужне и Велике Мораве, као и делове Добруџе и Тракије. Пошто се радило о туђим територијама, Централне силе нису шкртариле.

Па ипак, преговори, који су 3. августа отпочели у Плесу — седишту немачке Врховне команде, нису текли глатко. Бугарски властодршци су, због појачаног отпора руске војске на Источном фронту, новог напада англо-француских снага на Дарданеле, доласка Венизелоса на власт у Грчкој и наглог погоршавања односа између Немачке и Сједињених Америчких Држава, — поново посумњали у коначну победу немачког оружја. Тек када се „небо над Централним силама поново разведрило", у Плесу је 6. септембра 1915. године потписана војна конвенција између Немачке и Аустро-Угарске, с једне, и Бугарске, с друге стране. Том конвенцијом је утврђено да у предстојећем нападу на Србију, Немачка и Аустро-Угарска ангажују по шест дивизија, а Бугарска четири дивизије од по три бригаде. Све ове снаге стављене су под команду немачког фелдмаршала Аугуста фон Макензена, коме је наређено „да потуче српску војску и што је могуће пре отвори и обезбеди сувоземну везу између Мађарске и Бугарске". Осим тога, војном конвенцијом је било предвиђено да једна бугарска дивизија упадне у Македонију, да Немачка, а евентуално и Турска, помогне одбрану бугарских обала на Црном и Егејском мору, да Бугарска објави општу мобилизацију најкасније у року од 15 дана и да њене трупе пређу у напад пет дана после почетка напада немачких и аустроугарских трупа.

Група армија Макензен, коју су сачињавале аустроугарска 3. армија, немачка 11. армија и бугарска 1. армија, имала је укупно 325 батаљона, 50 ескадрона и 10 ескадрила авијације, односно око пола милиона људи и 1.656 топова, рачунајући и снаге бугарске 2. армије, као и речну флотилу на Дунаву и Сави. Концентрисана је овако:

— *11. немачка армија* (3, 4. и 10. корпус), генерала Галвица, груписана је на простору од Базјаша до Панчева, са задатком да главним снагама форсира Дунав код Рама, а помоћним код Костоца и Смедерева и да потом дејствује долином Велике Мораве ка Ћуприји;

— *3. аустроугарска армија* (8. и 9. аустроугарски и 22. немачки корпус), генерала Кевеша, прикупила се у јужном

Срему од Купинова до Земуна (етапне трупе код Сремске Митровице, Бијељине и Вишеграда) са циљем да главним снагама форсира обе граничне реке код Београда, а помоћним Саву код Купинова, заузме Београд и продужи енергично надирање ка Крагујевцу; 62. дивизија ове армије требало је да дејствује на правцу Вишеград—Ужице;

— *1. бугарска армија* (1, 6, 8. и 9. дивизија), генерала Бојчијева, груписана је на линији Видин—Белоградчик—Цариброд, са задатком да, после преласка немачких и аустроугарских снага преко Саве и Дунава, дејствује тимочко-подунавском и нишавском зоном према Крушевцу и Нишу, пресече одступницу главним снагама српске војске и принуди их да приме одлучујућу битку на левој обали Велике Мораве;

— *2. бугарска армија* (2. пешадијска и 1. коњичка дивизија), генерала Тодорова, груписана је на простору Бустендил—Горња Џумаја, са циљем да, дејствујући брегалничким и криворечким правцем, продре у Македонију и пресече комуникације у долини Вардара и Јужне Мораве.

Док су се око Србије и Црне Горе гомилали тмурни облаци, српска влада је, тако рећи, била паралисана лаковерношћу савезника, који су били чврсто уверени да Бугарска неће дићи руку на своју ослободитељицу Русију. То уверење је смишљено подгревала бугарска германофилска влада, која је после Плеса више од месец дана преговарала са силама Антанте.

Војвода Путник није гајио никакве илузије у погледу коначног опредељења Бугарске. Још у самом почетку рата бугарски генерал Фичев (један од поборника српско-бугарског савеза) упозорио је српског војног изасланика у Софији да ће Бугарска у погодном тренутку напасти Србију. То упозорење је недвосмислено потврђено нападом 3.000 бугарских комита на железничку станицу Струмицу (2. априла 1915) и цинизам са којим је бугарска влада одбацила српску ноту у вези с тим нападом. Али, без обзира на све то, Путник је регулисање односа са Бугарском препустио влади, не уплићући се у њену надлежност. Што се територијалних компензација у Македонији тиче, он је сматрао да се Бугарској, као максимум уступака, могу препустити територије до Вардара и Брегалнице. Међутим, када је Пашићева влада под жестоким притиском савезника изјавила спремност (уз извесне ограде) да у крајњој линији уступи Бугарској сву територију која јој је припала српско-бугарским уговором од 13. марта 1912. године, Путник се томе није противио, али није седео скрштених руку.

Још 10. августа упозорио је владу на потребу хитног постизања споразума са Грчком ради заједничке акције у случају бугарског напада, „како нас догађаји не би предухитрили" — каже он на крају те депеше. Изгледа да је Путник још тада сумњао да ће Грчка, са краљем Константином немачким фелдмаршалом на челу (чија је супруга била рођена сестра немачког цара Вилема II), извршити обавезе преузете грчко-српским

уговором и његовим прилозима, закљученим 1. јуна 1913. године. Тим уговором је, наиме, било предвиђено да је Грчка, у случају бугарског напада на Србију обавезна да јој притекне у помоћ „свим својим копненим и поморским снагама". Имајући у виду ту обавезу, Путник је намеравао да македонско бојиште препусти Грцима и Трупама Нових области, а да све снаге оперативне војске концентрише на северној граници, па је стога инсистирао да се у том смислу постигне споразум с Грчком.

Десетак дана доцније, Путник је — обавештен да Бугари припремају маневре на територији Видинске, Софијске и Рилске дивизијске области, у непосредној близини српске источне границе — тражио од владе одобрење да појача пограничне гарнизоне у Зајечару, Књажевцу, Пироту, Свођу и Владичином Хану, деловима оперативне војске, како би се, наглашава он, „на случај напада од стране Бугара нашли у што повољнијој ситуацији за дефинитивно извршење концентрације наших снага за одбрану источног фронта". Влада је тек 31. августа одобрила да се у источну Србију пошаље једна дивизија, али је Путник, будући да се у међувремену ситуација озбиљно погоршала, већ сутрадан, 1. септембра, затражио хитно одобрење да тамо упути две дивизије: Дунавску I у Пирот, а Комбиновану дивизију у Зајечар. И овај захтев је, разуме се, прихваћен, али уз ограду да за сада у Пирот не би требало упућивати целу дивизију, већ њен распоред тако подесити „да се може за дан тамо пребацити".

Као што се види, српска Врховна команда је, управо у време када су са разних страна стизали извештаји о концентрацији немачких и аустроугарских снага на северној и западној граници земље, била принуђена да са тих граница скида своје елитне дивизије и да их упућује на источну границу према Бугарској. У каквом се очајном стратегијском положају налазила Врховна команда, са војводом Путником на челу, види се из питања која су претресана на заједничкој седници владе и Врховне команде, одржаној 26. августа у Крагујевцу. Непосредно пред почетак те седнице, Никола Пашић је тражио од Путника, који из здравствених разлога није присуствовао седници, да одговори на следећа питања:

1. Какви су изгледи на успех у случају аустро-немачке офанзиве против нас?

2. Какви су изгледи на успех ако заратимо са Бугарском сами, а какви ако будемо у савезу са Грцима?

3. Какви су изгледи на успех у рату са Бугарском без помоћи и симпатија наших савезника?

4. Какви су изгледи на успех ако би нас напали Аустро-Немци и Бугари заједно?

У одговору на прво питање Путник је истакао: „Ако би јачина Аустро-Немаца била до 300.000 људи успех би вероватно био на нашој страни."

Што се другог питања тиче Путник је сматрао да би се могло рачунати на успех само у случају ако би заратили са Бугарима у савезу са Грчком, без учешћа јачих аустро-немачких

снага. Али, ако би заратили са Бугарском без Грка, а Аустро-Немци нас напали јачом снагом, „онда би успех био врло сумњив".

„На случај да нам наши савезници откажу помоћ у новцу и осталим потребама, онда би ситуација била врло тешка и неповољна" — гласио је Путников одговор на треће питање.

На четврто питање Путник је одговорио да би, у случају једновременог напада јаких аустро-немачких и бугарских снага на Србију, изглед на успех био врло сумњив.

Уз своје одговоре Путник је приложио и мишљења команданата армија Степановића, Мишића и Јуришића, затим команданта Одбране Београда Живковића и команданта Ужичке војске Гојковића, које је у међувремену консултовао и који су присуствовали поменутој седници. Сви су се сложили са Путниковим одговором на прво питање, само је војвода Степановић захтевао да се, уместо „успех би вероватно био на нашој страни", стави: „Могли би се надати неком успеху." У одговору на остала питања команданти армија су, међутим, унели значајне корекције које су, рекли бисмо, биле ближе истини. На друго питање одговорили су да је „изглед на успех сумњив", односно могли би се борити, „али без изгледа на коначан успех", док су у одговору на треће питање недвосмислено истакли да „изоловани не би могли водити рат". На четврто питање, уместо „онда би изглед на успех био врло сумњив", ставили су: „Изглед на успех не би био никакав."

Међутим, када је неколико дана доцније регент Александар упитао војводу Степановића, који је на поменутој седници владе и Врховне команде био највећи песимиста:

— Шта мислите, војводо, ако нас ставе у дилему: или да уступимо део Македоније Бугарској или да се са њом бијемо, зашто бисте се одлучили?

— Да се бијемо, Величанство, да се бијемо, одговорио је брзо и категорично војвода Степановић.

Тако су нема сумње мислили и други генерали и официри, па се Врховна команда распињала између опште тежње да се брани територијални интегритет земље и упорног настојања савезника да присиле српску владу да без и једног метка окрњи тај суверенитет. На крају се ипак сагласила да се Бугарима могу уступити територије до Вардара и Брегалнице, али не даље. Ситуација се из дана у дан погоршавала, а упоредо с тим савезнички притисак се повећавао. Док се на северним и западним границама гомилају аустроугарске и немачке трупе, и док се суседна Бугарска ужурбано припрема да у погодном тренутку нападне Србију с леђа, из Петрограда стиже порука „да Немци и Аустријанци неће моћи одвојити јаче снаге са руског војишта за Србију"; британски министар рата свемоћни Киченер је, чак и после објаве мобилизације у Бугарској, говорио српском војном изасланику у Лондону да је та „мобилизација блеф, немачки трик да би се Србија натерала да ослаби северни фронт према Аустро-Угарској"; у француској Врхов-

ној команди владало је, средином септембра, уверење да ће убрзо доћи до обнове Балканског савеза. Под утицајем тих лаковерних резона, и српска влада је 2. септембра обавестила Врховну команду да „по свим извештајима изгледа на нас Бугари неће напасти".

Мада спутаван тим ирационалним и кратковидим проценама, Путник је осећао да се обруч око Србије и Црне Горе све више стеже и грозничаво тражио излаз, свестан чињенице да су очи српског народа у тим судбоносним тренуцима упрте у војску, „народну узданицу" и њега лично. Зато је, чим је Бугарска 22. септембра објавила мобилизацију и споразум с Турском, упутио министру војске представку у којој се, између осталог, каже:

„На случај рата са Бугарском врло је важно и од утицаја на наш будући ратни план да се зна: шта је са држањем Румуније и Грчке; да ли ће остати неутралне или ће и оне ступити у акцију против Бугара . . ."

Одговорено му је да се оне и даље колебају и чекају јер је бугарска влада изјавила да ће остати у оружаној неутралности. Путник је реаговао упутством војним изасланицима код савезничких и неутралних земаља да обавесте тамошње Врховне команде да је то „неистина првога реда", којој је циљ да се добије у времену за несметано извршење мобилизације и концентрације трупа. Сматрајући да би учинио неопростиву грешку ако би скрштених руку чекао бугарски напад, Путник је 25. септембра предложио влади да предузме најенергичније кораке код савезника да се дипломатским путем или превентивним нападом спречи мобилизација и концентрација бугарске војске против Србије. Према његовом плану требало је најпре позвати Бугарску да у року од 24 часа опозове указ о мобилизацији, па уколико она то одбије, објавити јој рат и концентричним превентивним нападом српске и грчке војске са запада, англо-француских снага са југа и руских са истока, силом је натерати на то. Планом је, такође, било предвиђено да Русија пошаље Дунавом у Србију бар једну дивизију и да, уколико Грчка и Румунија одмах не прихвате сарадњу, западни савезници упуте око 150.000 војника на линију Царево Село—Крива Паланка ради дејства у правцу Софије. Српска влада се, свесна све тежине положаја у коме би се нашла уколико пасивно сачека једновремени напад са три стране, сагласила са Путниковим планом и истога дана телеграфисала својим посланицима у Петрограду, Паризу, Лондону, Риму, Атини, Букурешту и Цетињу да саопште владама код којих су акредитовани тај план и да их на крају упозоре овим речима: „Наша Врховна команда скида са себе одговорност за катастрофу која ће неминовно наступити ако се не поступи одсудно и брзо, и ако јој се буде спречавала благовремена офанзива . . ."

Међутим, савезничке владе су категорички одбациле тај план. Већ сутрадан, 26. септембра, стигао је одговор британске

владе у коме се каже да се министар рата лорд Киченер не слаже са офанзивним планом српске Врховне команде. Истога дана, начелник штаба руске Врховне команде генерал Алексејев изјавио је српском војном изасланику у Петрограду следеће: „Гледиште ваше владе и ваше Врховне команде потпуно је оправдано. Као војник потпуно увиђам да су сада часови, а не дани скупоцени, и да је захтев ваше Врховне команде, да треба што пре или задржати бугарску мобилизацију или је напасти пре него што буде исту извршила, потпуно на месту. Предстоји одсудан дипломатски корак, само се очекује одговор Енглеске у погледу војне помоћи коју може ставити на расположење." Алексејев је на крају додао да „изражава бол што је Русија сада у тешким околностима и не може предњачити, али енергично дејствује на савезнике да ставе на расположење што више војске". И генерал Жофр је изјавио да се „слаже са мишљењем г. Пашића односно мера против Бугарске", али је одбио да упути четири дивизије из Марсеја за Балкан. Пресудан утицај на ту одлуку имао је негативан став британске владе према поменутом плану српске Врховне команде.

Тако су савезничке врховне команде, препуштајући својим дипломатијама да решавају чисто војна питања, у ствари, заштитиле мобилизацију и концентрацију бугарске војске, јер не само да нису ништа учиниле да је онемогуће него су, штавише, принудиле српску владу да саопшти својим трупама које су се налазиле на граници према Бугарској „да ће сваки војник или командант бити смрћу кажњен, који се буде свађао, изазивао или нападао (Бугаре)".

Као што се види, бугарски краљ Фердинанд Кобург је, фикцијом о оружаној неутралности, успео да паралише акцију будућих бугарских противника све до почетка аустро-немачке офанзиве. Јер, српска Врховна команда није могла ни смела предузети превентивну офанзиву против Бугарске без активног учешћа савезника (нарочито Русије). Тврдње неких историчара да су савезници спречили војводу Путника да без њиховог учешћа удари на Бугарску у току мобилизације и концентрације њених трупа и избаци је из рата пре него што га започне, не одговарају истини; таква авантура је неспојива са Путниковим рационалним духом. „Да је то Путник могао заиста учинити сам без њихове (савезничке) помоћи" — каже П. Томац — „историја му никада не би могла опростити у име безбројних жртава и патњи које је Србија претрпела у наредним месецима и годинама. Он то није могао нити је покушао. Био је сувише реалан за такве авантуре."

Ваља рећи да је после објављивања опште мобилизације у Грчкој (24. септембра) и позива грчке владе савезницима да искрцају 150.000 војника у Солуну ради пружања помоћи угроженој Србији, француска влада 28. септембра дефинитивно одлучила да се Источна армија (L'Armée de l'Orient) из Марсеја пребаци преко Солуна у Македонију, где је требало да пристигну и британске снаге са Лимноса. С том одлуком сложио

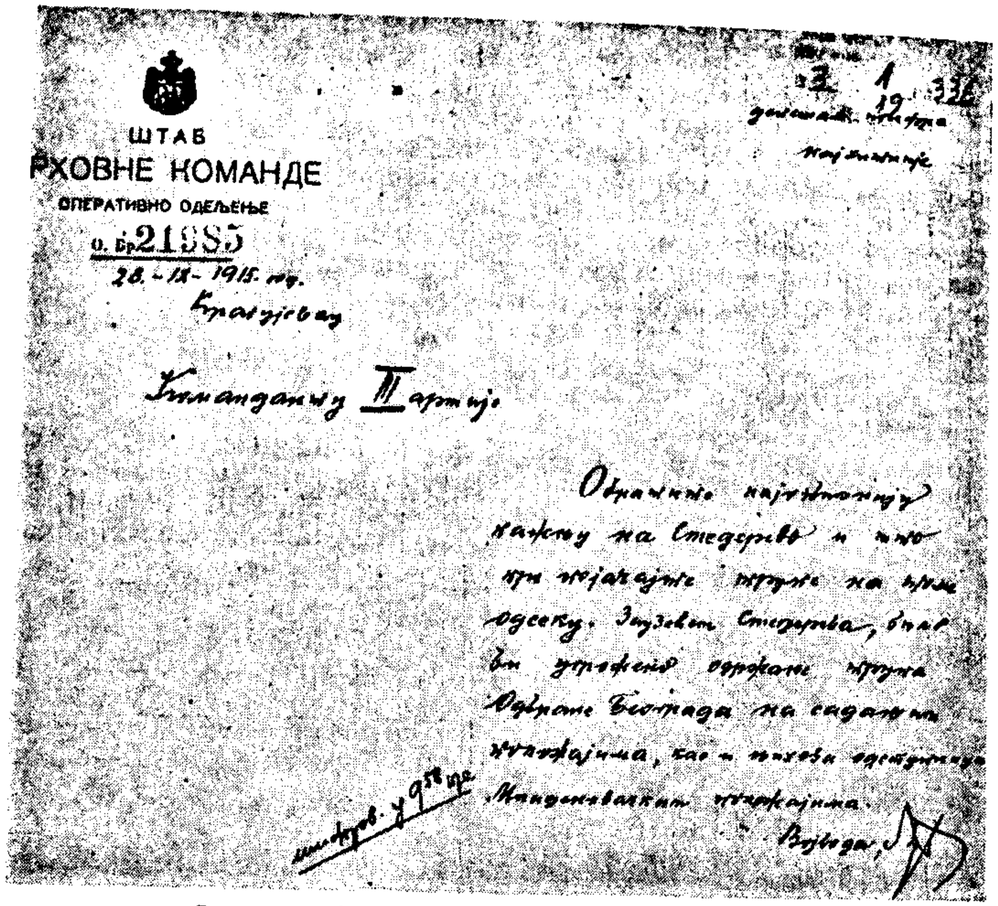

ШТАБ
ВРХОВНЕ КОМАНДЕ
ОПЕРАТИВНО ОДЕЉЕЊЕ
О. бр. 2185
28.-IX-1915. год.
Краљевац

Команданту III армије

Одмах најитно пошаљу
колску на Стедерив и ако
при пријачају трупе на њи
одсеку. Изузев Стеврива, биће
ће упућене одређене трупе
Одреде Београда на сидашњ
правцима, као и њихова одступнице
Живојиновићем правцима.

Војвода, [signature]

Факсимил депеше војводе Путника 3. армији

се и лорд Киченер у нади да ће то натерати Грчку да се дефинитивно сврста под заставу Антанте. Али, сада је дошло до погађања ко ће колико трупа дати, па је за први мах наређено да се тамо упуте само две дивизије: француска 156. и британска 10. дивизија. Први ешелони ових дивизија искрцали су се у Солуну тек 5. октобра, дакле, уочи почетка тројне инвазије на Србију. Баш тога дана грчки краљ је приморао Венизелоса да поднесе оставку. Његов наследник Заимус одмах је прогласио неутралност Грчке и обавестио српску владу да у случају напада Бугарске на Србију нема места за casus foederis, јер се, наводно грчко-српски уговор односи само на међубалканске спорове. Краљ Константин је, међутим, још док је Венизелос био на власти, рекао бугарском посланику у Атини Пасарову: „Молим вас да известите Њ. В. Цара, да у вашој акцији против Србије нећете имати никакав отпор од наше стране. Нећемо да проливамо крв да би спасили Србију од вас и од Немачке. Уверите потпуно у то вашу владу и вашег суверена."

Путник, разуме се, није знао нити је могао знати за ову изјаву дату у строгој дискрецији, али је био сучен са очевидним колебањем и изврдавањем не само Грчке него и Румуније, која је, руководећи се геслом „ко да више", изјавила да ће и даље остати неутрална. Ако се овоме додају најразноврсније вести, обећања и поруке које су свакодневно стизале из Петрограда, Париза, Лондона и Рима, може се замислити у каквим је околностима војвода Путник разрађивао ратни и почетни операцијски план српске војске 1915. године; „никада се ваљда врховни командант није нашао у магловитијим политичким оквирима" — каже не без разлога П. Томац. Па ипак, он је непријатељску офанзиву дочекао мирно и прибрано, јер је имао пуно поверење у своје опробане и прослављене борце, подофицире и официре, као и у поуздану савезничку солидарност Црне Горе.

Пошто поменути план српске Врховне команде о превентивном нападу на Бугарску савезници нису прихватили, Путнику није остало ништа друго него да новим планом предвиди стратегијску дефанзиву на свим фронтовима, с циљем да спречи или бар успори надирање противничких снага на српску територију и обезбеди време и простор за пристизање обећане савезничке помоћи, а потом да, у заједници са савезничким снагама, пређе у противофанзиву на једном или другом фронту.

Будући да је српска Врховна команда била готово завршила груписање снага за превентивну офанзиву против Бугарске, њене трупе су се нашле у незгодном распореду у време када је отпочео непријатељев напад на северном фронту, јер за ново груписање снага није било времена. То је навело неке историчаре и критичаре на закључак да је Путник имао магловит и неодређен план у погледу одбране земље од очевидног напада, или, пак, да је тај напад дочекао без икаквог плана. Оповргавајући те неосноване тврдње, генерал Зеленика истиче да је, у овом коалиционом рату, једино војвода Путник, и тада и раније, „имао одређен план у погледу војних операција". Ако се има на уму чињеница да Путник није могао унапред предвидети да ли ће српској војсци поћи за руком да спречи продор непријатеља на своју територију, или ће бити принуђена да, избегавајући решавајућу битку, узмиче назад до пристизања савезничких снага, о којима није имао ни најелементарније податке (није му била позната њихова јачина, место и време прикупљања, као ни циљ њихових операција), онда је сасвим јасно зашто Путников план није био одређенији.

Захваљујући наведеним околностима, српска војска се пред почетак тројне инвазије нашла у следећем распореду:

а) На северном и западном фронту

— *1. армија* (48.895 бораца и 120 топова), војводе Живојина Мишића, на граничном фронту од Остружнице до ушћа Лима у Дрину;

— *Одбрана Београда* (13.360 бораца и 76 топова), генерала Михаила Живковића, на фронту од Гроцке до Остружнице;

— *3. армија* (29.600 бораца и 118 топова), генерала Павла Јуришића Штурма, на десној обали Дунава, од ушћа Бољетинске реке до Гроцке;

— *Крајински одред* (8.000 бораца и 47 топова), пуковника Драгутина Димитријевића, на десној обали Дунава, од ушћа Тимока до Бољетинске реке.

Укупно на северном и западном фронту 99.855 људи и 361 топ.

б) На старој српско-бугарској граници

— *Тимочка војска* (39.808 бораца и 76 топова), генерала Илије Гојковића, на фронту од врха Мицора на Старој планини до ушћа Тимока;

— *2. армија* (45.000 бораца и 136 топова), војводе Степе Степановића, на граничном фронту од Дашчаног кладенца на југу до врха Мицора на северу;

— *Власински одред* (9.976 људи и 14 топова), пуковника Милована Плазине, на фронту од Патарице до Градешке реке.

Укупно на старој српско-бугарској граници 94.784 човека и 226 топова.

в) На новој српско-бугарској и албанској граници

— *Трупе Нових области* (41.250 бораца и 78 топова), генерала Дамјана Поповића, на граничном фронту од Дојрана до Патарице (Кривопаланачки одред и Брегалничка дивизија) и на албанској граници (Призренски, Подрински и Охридски одред);

— *Тимочка дивизија II позива* (11.368 људи и 20 топова), пуковника Мирка Милосављевића, у рејону села Сопота, у стратегијској резерви Врховне команде.

Према томе, укупна јачина српске војске на свим фронтовима износила је 247.257 бораца и 685 топова.

Непријатељ је, дакле, имао велику бројну надмоћност, нарочито у артиљеријским оруђима, која су располагала неограниченом количином муниције. Ако се томе дода двострана обухватна основица са које су његове снаге кренуле у напад, онда је више него очевидно да се српска војска налазила у изузетно тешком, управо очајном оперативно-стратегијском положају. Пада у очи да су њене главне снаге уочи непријатељевог напада биле подељене на два готово подједнака дела (према северном и источном фронту) и кордонски распоређене дуж граничне линије, са само једном дивизијом у стратегијској резерви. Такав распоред је спутавао оперативну слободу српске војске, не пружајући јој ни најнеопходније услове за вођење активне одбране. Такав распоред онемогућио је Врховну ко-

манду да примени стратегију прилагођавања датим околностима, која је тако бриљантно примењена 1914. године, када су њене главне снаге (у почетном распореду) биле повучене дубоко уназад и постављене у повољан положај за маневар по унутрашњим операцијским правцима. Што се географско-стратегијског положаја Србије тиче, ситуација је била још гора, јер је ионако несигурна веза са Русијом реком Дунавом потпуно прекинута после уласка Бугарске у рат, док је она са западним савезницима, која је ишла преко Солуна, била непосредно и опасно угрожена.

Ако се баци само летимичан поглед на генезу таквог неповољног распореда српске војске 1915. године уочиће се битне разлике у оперативно-стратегијским и тактичким поступцима српске Врховне команде у односу на претходну 1914. годину. Те разлике су, у ствари, последица императивних захтева које су савезници постављали српској влади, спутавајући војводу Путника у самосталном оперативном одлучивању. Његову идеју да се Бугарска превентивним нападом присили да обустави мобилизацију, савезници нису прихватили, а српска војска без њихове помоћи није могла ни смела то да учини, па су источна граница и моравско-вардарска железничка пруга биле опасно угрожене. Савезничка обавештења „да Немци и Аустријанци неће моћи одвојити јаче снаге са руског ратишта за Србију" и њихова обећања да ће Србији одмах упутити војну помоћ, навели су војводу Путника да, уместо „стратегијског дочека" који је 1914. године тако успешно примењен, одлучи да већ на прелазима граничних река пружи непријатељу најупорнији отпор, искоришћавајући речне токове као моћне природне преке. Таква одлука се подударала са ондашњим схватањима о великој важности тактичке одбране, чији су најефикаснији елементи ватра и препреке. У складу са пројектованим превентивним нападом, према Бугарској су концентрисане онако јаке снаге. У стратегијској резерви остављена је само једна дивизија, очевидно намењена за интервенције на самом граничном фронту. За маневар по унутрашњим правцима и противофанзивна дејства већих размера није, дакле, остављена ниједна оперативна јединица. Ту улогу Путник је, без сумње, намењио обећаним савезничким снагама од 150.000 људи, са којим је толико сигурно рачунао да је одмах израдио прорачун за њихово превожење и доставио га министру војске. У наведеним околностима треба тражити узроке неповољног распореда у коме је српска војска дочекала почетак тројне инвазије.

Неки историчари замерају Путнику што једину сигурну везу са савезницима, која је ишла преко Црне Горе, није на време максимално побољшао у техничком и оперативном смислу. С тим у вези ваља рећи да се, с обзиром на врло рђаво стање комуникација између Србије и Црне Горе, у техничком погледу није могло бог зна шта учинити, као и да је војвода Путник, поучен искуством из претходне године, још у јулу 1915. године обновио свој ранији захтев да се црногорска

Санџачка војска стави под команду Ужичке војске ради тешњег повезивања унутрашњих крила српске и црногорске војске, али је краљ Никола из династичке суревњивости одбио тај захтев. Упркос томе, Путник је поуздано знао да ће црногорска војска верно испунити своју савезничку обавезу. То потврђује његова одлука да гро снага Ужичке војске упути на источну границу, препуштајући правце које је затварала црногорској Санџачкој војсци и Ужичком одреду.[14]

ПОЧЕТАК ТРОЈНЕ ИНВАЗИЈЕ НА СРБИЈУ И ОГОРЧЕНЕ БОРБЕ НА ОБАЛАМА ГРАНИЧНИХ РЕКА ОД 6. ДО 17. ОКТОБРА

Петог октобра тачно у подне непријатељска артиљерија, у којој су били заступљени сви калибри од брдских топова до мерзера 305 и 420 mm, отворила је ураганску ватру на целом фронту од Оршаве до Вишеграда. Ватрена олуја је нарочито захватила Београд, Обреновац, Шабац, Смедерево, Кладово и Рам. Тога и наредног дана само на Београд је сручено 30.000 граната свих калибара. Најжешће су били погођени десна обала Саве и Дунава, Горњи и Доњи Град, Чукарица, Баново Брдо, Топчидерско Брдо и Велики Врачар, као и сама варош у којој су избили бројни пожари. Страдао је знатан број незаштићеног градског становништва, јер су многе куће претворене у рушевине. Ровови и заклони бранилаца Београда дуж Дунава и Саве пунили су се лешевима, али нису напуштани. Полупани су сви рефлектори, искидане телефонске и телеграфске везе и оштећено пет топова. Смедерево је, такође, страховито разрушено и запаљено; срушена је чак и једна кула старог Смедеревског града која је вековима одолевала зубу времена. Артиљеријска припрема је продужена и у току ноћи 6/7. октобра, а нарочито појачана пред зору 7. октобра, када је отпочело превожење првих ешелона.

Наиме, у раним јутарњим часовима 7. октобра, главне

[14] Тројна инвазија на Србију затекла је црногорску војску (укупно 53.000 људи и 159 топова) у следећем распореду:

— *Санџачка војска* (23.000 људи и 38 топова), сердара Јанка Вукотића, на фронту од ушћа Лима до ушћа Пиве;

— *Херцеговачки одред* (12.000 људи и 30 топова), дивизијара Буре Петровића, био је развијен на фронту од Грахова до Крстаца;

— *Ловћенски одред* (9.100 људи и 51 топ), бригадира Петра Петровића, налазио се на простору Ловћен—Суторман;

— *Старосрбијански одред* (7.400 људи и 20 топова), бригадира Радомира Вешовића, на граничном фронту према Албанији.

Врховни командант црногорске војске био је краљ Никола, а начелник штаба Врховне команде сердар Јанко Вукотић, који је уједно био и командант Санџачке војске.

снаге аустроугарске 3. армије (8. аустроугарски и 22. немачки корпус) отпочеле су форсирање Саве и Дунава код Београда са четири дивизије у првом ешелону. Форсирање је вршено само на Београдском одсеку широком свега 15 километара (Одбрана Београда држала је фронт од Гроцке до Остружнице широк 45 километара и подељен на Грочански, Великоселски, Београдски и Остружнички одсек), који је бранио српски Комбиновани одред (укупно 6 батаљона и 26 топова), под командом пуковника Душана Туфегџића. Први талас немачког 22. корпуса отиснуо се са леве обале Саве у 2,50 часова у правцу Велике Аде Циганлије и карауле Јарац, а аустроугарског 8. корпуса из Земуна и Нове Борче према Кули Небојши и Јалији. Изгледало је да ће се прелаз извршити без озбиљнијих напора, јер су српски положаји дуж десне обале Саве и Дунава били буквално преорани артиљеријском ватром. Међутим, непријатељеви понтони, обасјани бројним пожарима који су осветљавали не само град него и Саву и Дунав, обасути су пушчаном митраљеском и артиљеријском ватром бранилаца Београда; многи су променили смер и са уништеном посадом отпловили низ Дунав као мртвачки ковчези. Према званичним подацима, у Дунаву и Сави се тога дана удавило преко 600 непријатељских војника и старешина.

Па ипак, вишеструко надмоћније непријатељеве снаге успеле су да се у току дана дочепају западног и источног дела Велике Аде Циганлије, Мале Аде Циганлије (тек у поновљеном јуришу), десне обале Саве код карауле Јарац, Дунавског кеја и источног дела Јалије на десној обали Дунава. Браниоци Београда се, међутим, нису предавали, већ су упорно покушавали да поврате изгубљене положаје и баце непријатеља у набујале реке. Бранећи крајње пожртвовано сваку стопу Велике Аде Циганлије, делови 7. пука II позива и 10. кадровског пука предузели су енергичан противнапад, одбацили Немце на северни део Велике Аде Циганлије и принудили их да привремено обуставе превожење, а потом се у току ноћи пребацили на десну обалу Саве. Одбрана десног крила Комбинованог одреда код Куле Небојше, на Дунавском кеју и Јалији спада у најславније странице у српској ратној историји. Трупе овога крила су, уз помоћ Жандармеријског одреда, после више узастопних јуриша успеле да поврате део железничког насипа и сатерају око 2.500 аустроугарских војника уз саму обалу Дунава, где су успели да се одрже само захваљујући снажној подршци артиљерије са леве обале Саве и Дунава и са четири монитора Дунавске флотиле, који су пришли сасвим близу и фланкирном ватром зауставили српске стрељачке стројеве; Жандармеријски одред је том приликом изгубио половину људства. Баражна артиљеријска ватра неутралисала је српске батерије на Калемегдану и Великом Врачару и претворила Банатску улицу у рушевине, које су постале гробнице Сремског добровољачког одреда. У том критичном тренутку, командант 2. батаљона 10. кадровског пука мајор Драгутин Гавриловић прикупио је десетковане трупе

свог батаљона, Сремског добровољачког одреда и Жандармеријског одреда, са циљем да у новом јуришу дефинитивно разбије непријатељске снаге на железничком насипу. Непосредно пред полазак на јуриш издао је окупљеним борцима и старешинама знамениту заповест, која гласи:

Тачно у 3 часа непријатељ се има разбити вашим силним јуришем, разнети вашим бомбама и бајонетама. Образ Београда, наше престонице, има да буде светао. Војници, јунаци! Врховна команда је избрисала наш пук из бројног стања, наш пук је жртвован за част и Београда и Отаџбине. Ви немате више да се бринете за животе ваше, који више не постоје... Зато напред у славу! За Краља и Отаџбину. Живео Краљ. Живео Београд!

Ова заповест ће вековима симболизовати јунаштво и патриотизам бранилаца Београда, попут поруке написане на споменику у Термопилском кланцу — где је 480. године пре наше ере, бранећи своју земљу од туђина, јуначки погинуло 300 Спартијата, са краљем Леонидом на челу — која гласи: „Путниче када дођеш у Спарту јави да смо овде пали покоравајући се њеним законима."

Подстакнути овом необичном заповести, борци мајора Гавриловића су, као Леонидини Спартијати, неустрашиво кренули у нови јуриш и у огромној већини пали за одбрану отаџбине и Београда, али нису успели да збаце непријатеља са железничког насипа. Сремски одред је, на пример, тога дана изгубио 260 људи, од укупно 340. Били су то махом голобради младићи и стари четници из свих крајева данашње Југославије, највише из Срема. Борцима мајора Гавриловића масовно су се придруживали грађани Београда и то не само људи него и жене и деца. Правили су барикаде од скупоценог намештаја, укључујући клавире и креденце од тешког палисандра, узимали пушке од погинулих бораца и „борили се с пожртвовањем достојним дивљења". Али, шачица хероја, која је у току ноћи 7/8. октобра извршила још десет јуриша, углавном бомбама и бајонетима, није могла да заустави ћесареву и кајзерову лавину која је све више долазила.

Настављајући неравну борбу и сутрадан, 8. октобра, браниоци Београда су уништили три монитора и принудили непријатеља да крваво плаћа сваку стопу слободарског Београда. Тек пред мрак, када је немачки 22. корпус, овладао Топчидерским и Бановим Брдом, десно крило Комбинованог одреда напустило је рушевине у Банатској улици и повукло се према Великом Врачару. Тиме је судбина града била практично решена.

Истина, и наредних неколико дана вођене су тешке борбе на Дедињу, Великом Врачару, Торлаку и Петловом Брду, јер је Врховна команда већ 7. августа ставила на располагање команданту Одбране Београда своју стратегијску резерву — Тимочку дивизију II позива и наредила му да спречи даље пре-

Војвода Путник у штабу Врховне команде у Крагујевцу 1915.

Начелник штаба руске Врховне команде генерал Алексејев и министар рата Керенски.

Мајор Драгутин Гавриловић, легендарни командант 2. батаљона 10. кадровског пука.

Трупе Одбране Београда на положајима октобра 1915.

Повлачење српске војске са бугарске границе.

Краљ Петар I *и војвода Путник на железничкој станици у Урошевцу.*

Пуковник Љубомир Милић.

Француске трупе на маршу од Солуна ка Бевђелији.

Генерал Бојовић са групом официра на положајима код Качаника.

Генерал Сарај.

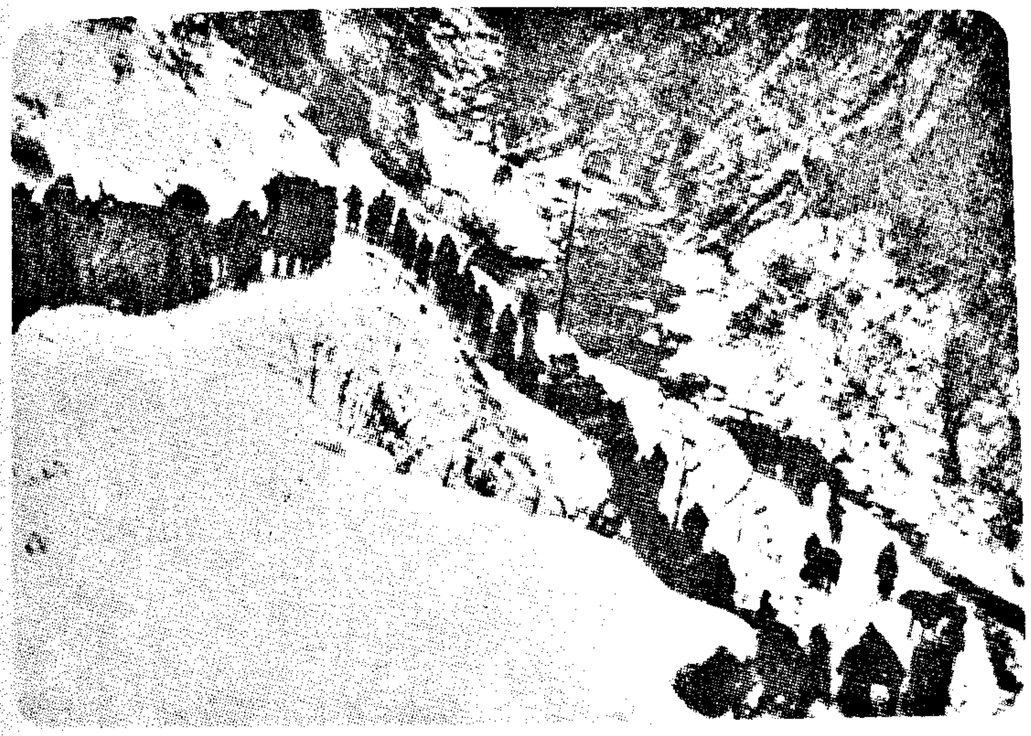

Повлачење српске војске кроз Албанију, 1915. године.

Специјална носиљка са оболелим војводом Путником прелази Везиров мост на Дриму 1915.

Специјална носиљка са изнемоглим војводом Путником на маршу кроз Албанију.

бацивање непријатељских снага преко Саве и Дунава и да пребачене делове уништи и одбаци натраг. Међутим, будући да су трупе ове дивизије пристигле сувише касно, када су повољни услови за извршење противнапада били већ компромитовани, командант Одбране Београда их је распоредио дуж целог фронта од Великог Врачара до Петловог Брда. Непријатељ је у међувремену подигао два понтонска моста, пребацио на десну обалу Саве и Дунава дивизијску и део корпусне артиљерије, а потом продужио напад и до 15. октобра овладао линијом ширег мостобрана: Петлово Брдо—Авала—Липовица—Ритопек. Тиме су завршене огорчене деветодневне борбе за Београд, у којима је аустроугарска 3. армија изгубила око 10.000 људи. У овим борбама српске трупе су испољиле високу борбену вредност и далеко надмашиле свог противника.

За то време, аустроугарски 19. корпус је, уз подршку монитора, релативно лако прешао Саву на окукама код Прогара и Бољевца, али је већ сутрадан, 8. октобра, задржан на тетивама тих окука упорном, вештом и надасве еластичном одбраном Дринске II, која му је нанела тешке губитке; 25. ландштурмска бригада је готово потпуно уништена, па су њени остаци повучени на леву обалу. Пошто није могао ни корака напред, 19. корпус је био принуђен да обустави превожење; његове трупе су касније рокиране на прелазе код Београда. Ништа боље нису прошле ни групе генерала Сорсића и Штрајта: прва је прешла Саву код Јарка, а друга доњу Дрину код Међаша, да би потом предузеле концентрично наступање према Шапцу. Али, захваљујући упорној одбрани и смелим противнападима Дунавске II, нису се одмакле далеко од обале, а изгубиле су 1.560 војника и старешина. Покушај 62. дивизије да 8. октобра форсира Дрину код Вишеграда, осујетиле су снаге Ужичког одреда.

Немачка 11. армија (3, 4. и 10. корпус) је 7. октобра, после дводневне артиљеријске припреме из преко 460 артиљеријских оруђа, отпочела форсирање Дунава код Рама, Базјаша, Костолца и Смедерева, на фронту широком око 50 километара. На том делу десне обале Дунава налазио се само Браничевски одред (12 батаљона и 52 артиљеријска оруђа), јер је Врховна команда тек 5. октобра наредила команданту 3. армије да „подесним распоредом спречи прелаз непријатељских снага на десну обалу Дунава", па остале трупе 3. армије нису на време поселе приобалне положаје. Осим тога, малобројна српска артиљерија брзо је уњуткана, тако да је цео терет борбе пао на пешадију. Изложени страховитој артиљеријској ватри четрдесет батерија, делови Браничевског одреда су били принуђени да напусте вис Горицу у окуци код Рама, што је омогућило немачком 10. корпусу да већ првога дана пребаци на десну обалу Дунава (на одсеку између Кереша и Нере) 14 батаљона и више батерија и да у току наредна два дана овлада простором Кличевац—Затоње. И 4. корпус је 8. октобра — док се Дунавска I, која је имала задатак да поседне и брани одсек од Бураковачке реке

до Велике Мораве, налазила у покрету према Дунаву — отпочео прелаз са обе стране реке Млаве и у току дана успео да пребаци две дивизије, које су 9. октобра продрле до линије Дубравица—Петка—Кличевац и на тај начин створиле солидан тактички мостобран. Покушај десног крила 3. корпуса (25. дивизија) да форсира Дунав западно од Смедерева, осујећен је пожртвованим отпором 10. комбинованог пука III позива; од 53 чамца само је 8 стигло на десну обалу. Лево крило овог корпуса (6. дивизија) је, међутим, без нарочитих тешкоћа форсирало Дунав источно од Смедерева и образовало мостобран између ушћа Велике Мораве и реке Језаве, па је командант корпуса на тај прелаз упутио и 25. дивизију. Главне снаге Дринске I, која је имала задатак да поседне положаје лево од Дунавске I, још нису биле пристигле.

Пошто су снаге српске 3. армије почесно и неорганизовано увођене у борбу, уместо да се групишу на изабраном простору за извршење снажног напада на непријатеља пре него што његове трупе чврсто стану на десну обалу Дунава, немачка 11. армија је већ 9. октобра располагала са три тактичка мостобрана на простору између Смедерева и Великог Градишта. Сутрадан, 10. октобра, вођене су огорчене борбе, нарочито око истакнутих положаја око Смедерева, кога су напале трупе 6. и 25. дивизије 3. корпуса. Непријатељ је око 19 часова заузео село Липе, а одмах затим предузео напад на Смедерево, али је наишао на снажан отпор Дринске I, којој је пристигао у помоћ један пук Шумадијске дивизије I позива (ову дивизију је војвода Путник још 6. октобра скинуо са источног фронта, да би је 9. октобра ставио на располагање команданту 3. армије). Захваљујући томе, српске трупе су у току ноћи повратиле село Липе и одбиле више узастопних напада на Смедерево. Иако је српска Врховна команда захтевала да се Смедерево упорно брани, поред осталог и ради заштите десног бока Одбране Београда, град је 11. октобра у 16 часова, после тешких борби у којима је масовно учествовало и градско становништво, заузела немачка 25. дивизија.

На пожаревачком правцу српске трупе су у току 10. октобра извршиле снажан противнапад код Петке и Дубравице и одбациле непријатеља до саме обале, али су убрзо, захваћене страховитом артиљеријском ватром, биле принуђене да се повуку на линију Ћириковац—Брежане. Наредног дана непријатељ је, уз снажну подршку артиљерије, предузео напад на ову линију. Дошло је до врло оштрих борби, нарочито око села Брежана, у којима је 11. баварска дивизија изгубила 1.300 људи; 8. пук III позива, који је уз активну помоћ мештана бранио ово село, изгубио је око 600 људи. Непријатељ је, ипак, 12. октобра појачао притисак и, захваљујући огромном ватреном преимућству, потиснуо Дринску I на линију испред Пожаревца. Мада се Ћириковац још увек држао, генерал Јуришић је издао наређење Дринској дивизији I позива и Браничевском одреду да се у току ноћи повуку на линију Славковачки мост—Поповац—

Љубичевски мост, јужно од Пожаревца. Плашећи се уличних борби, непријатељске трупе су ушле у напуштени град тек 14. октобра. Заузимањем Смедерева и Пожаревца, непријатељ се дочепао важних комуникацијских чворова и база за даље операције.

На рамском правцу је немачки 10. корпус, захваљујући снажној подршци тешке артиљерије, заузео вис Анатему (10. октобра), овладао целим масивом Великог брда и наредног дана посео висове северно од Мајиловца. Настављајући напад „планski и без хитње", његове трупе су 14. октобра избиле на линију Велико Градиште — Кусићи и на висове северно од Смољинца и Малог Градишта; Браничевски одред се у току ноћи повукао на положаје југозападно од Пожаревца.

Српска 3. армија је, дакле, до 14. октобра дефинитивно изгубила најјаче положаје уз обалу Дунава и тиме компромитовала тактичко-оперативну концепцију војводе Путника. Ситуација се после тога из дана у дан све више погоршавала. Док су се трупе 3. армије повлачиле са обале Дунава, бугарска војска је, ноћу 13/14. октобра, отпочела напад на целом источном фронту, без претходне објаве рата. Прва бугарска армија је предузела напад правцима: Зајечар—Параћин (6. дивизија), Књажевац—Алексинац (8. дивизија) и Пирот—Ниш (1. и 9. дивизија). Њене трупе су, међутим, задржане на граници жилавим отпором српске 2. армије и Тимочке војске. Само су код Књажевца заузеле нешто земљишта и преко Власине продрле ка Босиљграду; на том правцу се налазио на брзину скрпљени Власински одред, углавном од трупа III позива. Међутим, бугарска 2. армија је релативно лако потисла развучене делове Трупа Нових области са границе и већ 16. октобра продрла у долину Јужне Мораве и пресекла железничку пругу Ниш—Скопље.

Као што се види, Србија се средином октобра нашла у смртној опасности. Изнемогли и оболели Путник се налазио пред нерешивим проблемима — каквом стратегијом спречити стезање српске војске у обруч који је већ био затворен са три стране. Иако је са губљењем здравља опадало и његово учешће у командовању, у свим битним питањима вођења ратних операција и даље је имао последњу реч. Будући да се још за време затишја (јуна 1915) тешко разболео од грипа од којег се никада није опоравио, могао се повући са свог сувише тешког и одговорног положаја кићен ловорима славних победа на Куманову, Битољу, Брегалници, Церу и Колубари. Нико му због тога не би замерио, јер је његово здравствено стање било веома лоше. Аутентично сведочанство о томе оставио је ратни дописник Фери Пизани, који је описао једну посету војводи Путнику у Крагујевцу, ратне 1915. године. Тај опис гласи:

„Треба замислити једну кућу обичне, званичне спољашњости, једно окружно надлештво. На вратима стражар, војник III позива, један ветеран седе браде, који је опасао преко свог скромног сељачког одела фишеклије. Пењете се по већ дотраја-

лим степеницама. У предворју један обичан жандарм прегледа вашу дозволу за посету, па, пошто је та формалност извршена, дâ вам знак да га пратите и онда идете кроз неке ходнике. Уколико се више приближавате циљу, ви видите да ваш водич све обазривије гази, све лакше гази, тако да на крају чисто клизи на врховима своје обуће. Да нема ту случајно кога да је тешко болестан? Пред вама су једна врата и кроз њих допире до вас кашаљ. А тај испрекидани кашаљ као да некога гуши, дави рекао би човек, као да је неко у ропцу, самртном мучењу.

Жандарм који иде пред вама куцнуо је три пута; као неко пиштање, чуо се један глас: Улази! Врата се отварају, ви се налазите у соби за рад војводе Путника. Налазите се у једној соби, чија је таваница од отесаних греда, а зидови окречени обичним кречом. У једној соби тако празној, да је ни сеоски учитељ не би пожелео, у тој соби један велики сто од сировог дрвета и три столице, плетене сламом. На столу карта и телефон. А сем тога и још једна ложница са једном постељом. Ништа више, ништа мање. Постељина није од оних постељских кревета, на којима команданти армија одмарају, неколико тренутака у међувремену двеју битака. Ова постеља је прави кревет са чаршавима, много јастука, то је кревет једног болесника, који има грозницу. Са те постеље, на којој је обучен лежао, подиже се Путник. И, пред собом видех једног старца, чији су покрети дрхтали, корак несигуран, посрћући. Рука се хвата наслона столице, са напрезањем кога војвода чини, да би савладао свој непрекидни кашаљ.

‚Знате', рече ми муклим гласом војвода, ‚ево већ 15 дана како се не дижем из постеље.'

И ја се осећам необично узбуђен пред овим старим ратником. На лицу, чије су црте болешћу скоро уништене, виде се само очи као од челика, које живе, огледало једне несавладиве душе. Један тако моћан силан дух, у једном тако слабом немоћном телу! За четири године на овом дивном старцу, за кога сваки час изгледа да је последњи, ово је пети рат."

Упркос томе, стари војвода није напустио своју дужност, јер је био чврсто уверен да „без штете по општу ствар нико не би могао да надокнади његов огроман ауторитет код командног кадра и популарност код бораца". Остао је на свом положају и, улажући натчовечанске напоре, руководио одбрамбеним операцијама српске војске 1915. године.

Овога пута је, међутим, стратегија српске Врховне команде сувише зависила од политике савезника, која је била толико замршена и контрадикторна да је војвода Путник био онемогућен у доношењу целисходних одлука. Заваран званичним обавештењима да ће 8. октобра „отпочети транспортовање француских и енглеских трупа из Солуна за Србију, Путник је још 6. октобра почео да скида снаге са источне границе (Шумадијску I) да би их упутио на северни фронт. То обавештење, које је доставио свим непосредно потчињеним

командантима, учврстило га је у уверењу да треба упорно бранити сваку стопу националне територије, а у случају крајње нужде одступати с положаја на положај док не пристигне савезничка помоћ. У складу са тим уверењем, упутио је већ 7. октобра своју стратегијску резерву (Тимочку II) Одбрани Београда ради спречавања преласка аустроугарских и немачких снага преко Дунава и Саве. Осмог октобра скинуо је још два пука са источног фронта (по један из Моравске и Тимочке дивизије I позива) и, преко војног министра, упутио влади следећу представку: „Због погоршања ситуације код Београда потребно је дејствовати да савезничке снаге што пре дођу у Србију, како би се њима појачале наше трупе."

Међутим, командант француске 156. дивизије генерал Бају, који је на основу директиве од 3. октобра, доиста, намеравао да своју дивизију по ешелонима транспортује за Ниш, добио је из Париза неколико контрадикторних наређења: најпре му је, непосредно пред укрцавање првог ешелона, наређено да у Солуну сачека долазак још једне бригаде из Француске, затим да поседне рејон Струмице ради обезбеђења пруге Солун—Скопље и, најзад, да до даљег наређења, ниједна француска јединица не сме прекорачити српско-грчку границу. Када је 11. октобра добио обавештење да ће француске снаге бити ангажоване за обезбеђење пруге Солун—Скопље и српског десног крила према Бугарима, Путник је већ сутрадан, 12. октобра, инсистирао да се искрцавање, ипак, изврши у Нишу, да би одатле, „по унутрашњим правцима или по унутрашњем кругу, како се то стручно каже, ударило по непријатељу према северу, истоку или западу". Путников предлог ни овога пута није прихваћен, јер је генерал Сарај, командант савезничке Источне армије, добио од генерала Жофра наређење да се ограничи на обезбеђење пруге Солун—Скопље и базе у Солуну.

Док су се Французи и Британци нагађали (на конференцијама у Калеу, Лондону и Шентијију) колико ће ко дати од обећаних 150.000 људи за помоћ Србији, српска војска је утрошила све своје резерве и, жестоко притиснута са три стране, практично доведена на ивицу слома. Свестан све тежине ситуације у којој се налазе његове трупе, Путник је у неколико махова ургирао да се убрза пристизање савезничке помоћи, чак се, с тим у вези, и директно обраћао генералу Жофру. Са своје стране Никола Пашић је 10. октобра упутио савезницима патетичан апел, у коме се истиче „да ће храбра српска војска и овога пута извршити своју дужност до краја, али је ово четврти комбиновани напад на најважнију артерију живота и борбене моћи Србије", која је обустављањем превоза француских и британских трупа за Ниш, доведена у очајну ситуацију. И Југословенски одбор у Лондону, под председништвом Хинка Хинковића, упутио је преко лондонског *Тајмса* апел за помоћ српском народу. Али, уместо помоћи, добијена је порука лорда Киченера да српска војска и даље упорно брани северни фронт, а уколико буде принуђена на повлачење да то чини стопу по стопу, ква-

рећи путеве, железничке пруге, мостове, вијадукте и успоравајући наступање немачких и аустроугарских трупа „до доласка савезничке јаче помоћи, јер слаба помоћ не би донела (никакву) корист".

Ако се овом дода да је могућност маневрисања српске војске по унутрашњим правцима била сасвим ограничена (поред наведених померања Врховна команда је 12. октобра одузела од 1. армије Моравску II и упутила је Одбрани Београда, док је Коњичку дивизију 13. октобра рокирала са источног на северни фронт), поставља се питање какву је одлуку војвода Путник у таквој ситуацији могао донети? Очевидно је да после уласка Бугарске у рат није имао избора. Због снажног притиска надмоћнијих непријатељевих снага и неизвесности у погледу пристизања савезничке помоћи, Путник је 15. октобра, издао припремну директиву о поступном повлачењу северног фронта на линију Багрдан—десна обала Лепенице али само „у случају крајње потребе". Том директивом одредио је командантима 1. и 3. армије, као и команданту Одбране Београда опште правце повлачења и главне узастопне положаје за одбрану и маневар. Намера му је била да на новој, знатно скраћеној линији прикупи развучене снаге северног фронта ради преласка у противофанзиву чим пристигне савезничка помоћ. Будући да није располагао никаквим стратегијским резервама, у току тог повлачења био је присиљен да прибегне стратегији „запушавања пукотина", јер другог излаза није било.

ПРВИ МАКЕНЗЕНОВ ПОКУШАЈ ДА СТЕГНЕ У ОБРУЧ СРПСКЕ ГЛАВНЕ СНАГЕ

Осамнаестог октобра непријатељ је продужио наступање у правцу Аранђеловца, Смедеревске Паланке и Петровца, у духу Макензенове директиве од 28. септембра. Али, наступање се одвијало сувише методично и споро, јер су српске трупе пружале снажан отпор на свим погоднијим положајима и повлачиле се под борбом, стопу по стопу и у реду. Српска 3. армија се 19/20. октобра повукла на линију Рашанац—Александровац—Азања, а Одбрана Београда (ноћу 20/21. октобра) на космајско-варовничке положаје. Будући да 3. армија није успела да задржи надирање немачког 10. корпуса ка Петровцу, који је очевидно тежио да обухвати њено десно крило, Путник је био принуђен да упути у помоћ овој армији 5. прекобројни пук Комбиноване дивизије са источног фронта, а затим и Моравску II из 1. армије, која је већ била додељена Одбрани Београда. Захваљујући томе, непријатељ је на поменутој линији наишао на врло јак отпор. Штавише, Моравска II је из покрета предузела снажан противнапад, одбацила немачку 101. дивизију неколико километара уназад и принудила немачки 10. корпус да привремено пређе у одбрану.

Тиме је за извесно време отклоњена опасност од обухвата десног крила 3. армије. Међутим, на левој обали Мораве три немачке дивизије (6, 11. и 25), мада су наишле на жилав отпор не само војске него и становништва (у извештају генерала Галвица истиче се да је 25. дивизија морала у селу Селевцу да води уличне борбе у којима је масовно учествовало месно становништво, нарочито жене), пробиле су 22. октобра фронт Шумадијске I и заузеле Смедеревску Паланку. Због тога је Одбана Београда била принуђена да напусти космајско-варовничке положаје и повуче своје трупе на десну обалу Јасенице и Кубршнице.

У таквој ситуацији, Врховна команда је 22. октобра увече наредила 1. армији, која се у међувремену готово несметано повукла са Саве и Дрине на десну обалу Колубаре, да поседне положаје за непосредну одбрану Аранђеловца и затвори правце преко Рудника ка Горњем Милановцу. Повлачење 1. армије са Саве и Дрине омогућило је Сорсићевом одреду, у чији састав су ушле и Штрајтове трупе, да 22. октобра крене од Шапца према Ваљеву. И 62. дивизија је тога дана прешла Дрину код Вишеграда и отпочела наступање у правцу Ужица.

На источном фронту је бугарска 1. армија за девет дана напредовала свега 10—15 километара. Истина, снаге њене 6. и 8. дивизије прешле су 22. октобра Тимок код села Дреновца, улубиле центар српског одбрамбеног фронта и озбиљно угрозиле Зајечар и Књажевац. Много више успеха имала је бугарска 2. армија, која је до 22. октобра заузела Врање, Куманово, Штип, Велес и Скопље, пресекла комуникацију Солун—Скопље и одбацила Брегалничку дивизију ка Урошевцу, а Вардарску дивизију према Скопској Црној гори и Качаничкој клисури. За заштиту праваца Скопље—Тетово и Велес—Прилеп образовани су Вардарски и Тетовски одред. У исто време, команду над Трупама Нових области преузео је генерал Петар Бојовић.

Чим је обавештена да је у рејону Врања пресечена пруга Ниш—Скопље, српска Врховна команда је 18. октобра од Власинског и Врањског одреда формирала Јужноморавске трупе (укупно 18 батаљона и 28 топова), под командом пуковника Милана Туцаковића, које су, пошто им није пошло за руком да ослободе пругу, затворили правац Врање—Лесковац, којим су надирале јаке бугарске снаге. Француски војни изасланик пуковник Фурније наговарао је Путника да за преотимање Врања ангажује две до три дивизије (Одакле?!).

Док је српска војска улагала натчовечанске напоре да заустави или бар успори надирање немачких и аустроугарских снага са севера и бугарских са истока, савезници су се и даље погађали, оклевали, чекали. На све очајничке молбе српске Врховне команде и владе да се хитно пошаљу трупе на српско ратиште, стизали су нејасни и контрадикторни одговори. Жофр је 19. октобра обавестио Путника да ће се савезничке снаге груписати на линији Солун—Скопље, одакле ће кренути ка бугарској граници. Истога дана британско Министарство војске саопштило је да ће учинити све да помоћ Србији стигне што је могуће пре и

да су британске трупе „већ кренуле за Солун". Супротно тим саопштењима, генерал Сарај је 22. октобра изјавио „да и поред најбоље воље не може предузети офанзиву док не буде добио довољно трупа". Руси су, у исто време, ставили до знања српском војном изасланику да од десанта на бугарску црноморску обалу неће бити ништа. Додуше, ваља рећи да су француска 57. и 156. дивизија упућене 19. октобра ка Криволаку и Струмици да смене тамошње српске трупе, док је британска 10. дивизија и даље задржана у Солуну. Али, будући да су до тог времена и Бугари ојачали своју 2. армију у Македонији, то није имало готово никаквог утицаја на развој оперативне ситуације на источном фронту.

Обавештен о тешкој ситуацији у коју је запала српска војска и појави француских трупа код Криволака и Струмице, Макензен је створио план да, снажним фронталним притиском и обухватним маневром оба крила, ухвати у ширем рејону Крагујевца у кљешта главне српске снаге и принуди их на капитулацију пре пристизања савезничке помоћи. У духу тог плана, Макензен је 22. октобра издао директиву којом је било предвиђено: да 3. армија форсирано наступа ка линији Рудник—Шаторња—Наталинци, преносећи тежиште напада на своје десно крило ради обухвата српских снага код Крагујевца или у долини Западне Мораве (19. корпус ове армије добио је задатак да степеном уназад наступа према Чачку у циљу заштите десног армијског бока); да немачка 11. армија, ојачана Алпијским корпусом, надире обема обалама Велике Мораве ка Ћуприји, успостави непосредну везу са бугарском 1. армијом и са источне стране обухвати српске снаге у рејону Крагујевца; да Сорсићев одред продужи наступање у правцу Уба, а 62. дивизија ка Ужицу.

Путник се, међутим, није дао ухватити ни у највештије постављену замку. Овај „изнемогли старчић који се одржавао вештачким дисањем" — каже Ј. Станојевић — „беше несавладљив џин". Он је чудесном снагом воље и даље држао у рукама све армије, извлачећи их у последњем тренутку испод концентричног удара вишеструко надмоћнијих противничких снага и спретно заштићујући њихова крила и бокове. Захваљујући томе и веома пожртвованом отпору српских трупа, догађаји се нису развијали онако како је Макензен планирао.

Наиме, зазирући од противудара српске 1. армије са запада (попут онога у децембру 1914), аустроугарска 3. армија је наставила наступање тако споро и опрезно да су њене трупе избиле на линију Лазаревац—Аранђеловац—Наталинци тек 25. октобра. Наступање немачке 11. и бугарске 1. армије, такође се споро развијало, јер су српске трупе — у складу са Путниковом оперативном концепцијом — давале жилав отпор и полако узмицале према Крагујевцу. Обавештен о сувише спором темпу наступања свих својих армија, фелдмаршал Макензен је оценио да би се Срби могли извући из обруча уколико се тај темпо не појача. Стога је 26. октобра издао директиву да 3. и 11. армија својим унутрашњим крилима од по две дивизије пробију српски

фронт на великоморавском правцу и на тај начин олакшају крилним групама да убрзају наступање у циљу потпуног затварања обруча око главних снага српске војске у рејону Крагујевца. Према тој директиви и допунским наређењима, требало је да Галвиц пренесе тежиште напада на леву обалу Велике Мораве и брзим продором преко Ћуприје изврши обухват српског десног крила, док је 19. корпус 3. армије добио задатак да заузме Чачак, а потом да заокрене свој борбени поредак на југоисток у долину Западне Мораве и онемогући извлачење српске војске у правцу југозапад док главне снаге 3. армије (8. и 22. корпус) не изврше пројектовани обухват са запада; новопристигли Алпијски корпус добио је задатак да наступа иза Галвицовог левог крила, а Сорсићев одред у правцу Косјерића ради успостављања непосредне везе са 62. дивизијом.

Прозревши Макензенову намеру, војвода Путник је још 23. октобра одлучио да напусти Крагујевац без решавајуће битке и истога дана издао наређење 1. и 3. армији и трупама Одбране Београда да се постепено повлаче на Лепеницу и багрданске положаје јужно од Крагујевца. Када је 26. октобра пала Качаничка клисура и прекинута веза са савезницима и Солуном, српска војска се практично нашла у обручу, јер јој је остао за повлачење само један отвор између Шар-планине и Проклетија у правцу Албаније. Због тога је војвода Путник управо тога дана наредио да се и трупе са источног фронта (Тимочка војска и 2. армија) повуку на леву обалу Јужне Мораве, да би радикалним скраћивањем фронта одржао његов континуитет и ослободио део снага за напад у циљу отварања пресеченог пута за Скопље и Солун. Неки војни историчари замерају Путнику што тај дугачки скок уназад није предузео знатно раније, пре него што су непријатељеве снаге опасно сузиле лукове обруча око српских главних снага, губећи при томе из вида чињеницу да се он није могао ни смео оглушити о захтеве савезника, од којих је Србија толико зависила, нити, пак, олако препуштати сопствену територију непријатељу који се свирепо обрачунавао са незаштићеним становништвом.

У духу поменутих Путникових наређења, српска се војска крајем октобра повлачила на свим фронтовима, водећи тешке и крваве борбе са надмоћнијим непријатељским снагама. У најтежој ситуацији налазила се 3. армија, којој је непрестано претила опасност од окружења. Међутим иако „јако уморне и потресене двадесетодневним борбама без смене и помоћи", трупе ове армије су вештим маневрима успеле да се 29. октобра извуку преко Ресаве на линију Деспотовац—В. Поповић—Брестово и избегну ту опасност. Одбрана Београда је, после тешких борби на одсеку Кушиће—Драчко Поље, успела да заустави непријатељев напад испред својих положаја северно од Крагујевца.

Прва армија се и даље повлачила вешто и методично, јер су њене трупе биле мање притиснуте с фронта. Будући уверен да је једини излаз из критичне ситуације у којој се нашла српска војска прелазак у општу противофанзиву на северном фронту,

војвода Мишић је створио план да са Дринском и Дунавском дивизијом II позива, уз помоћ трупа Одбране Београда, изврши (28. октобра изјутра) снажан противудар у десни бок непријатељских снага које су наступале према Тополи и Наталинцима, остављајући на правцима према Руднику и Горњем Милановцу само Соколску бригаду. У вези с тим планом дошло је, 27. октобра увече, до жучног телефонског разговора између Путника и Мишића. Сматрајући да су продором бугарске 2. армије кроз Качаничку клисуру услови за извођење противудара већих размера на северном фронту компромитовани, Путник је неопозиво остао при својој директиви којом је 1. армија добила задатак да затвори правац према Краљеву и Рашкој; уједно је обавестио Мишића да предстоји упућивање Дунавске II у Приштину ради парирања непријатељевог маневра преко Качаника. Нису у праву они критичари који тврде да се овде, прихватањем Мишићевог предлога, „могла непријатељу припремити катастрофа слична оној на Сувобору", јер губе из вида битне елементе ситуације, посебно чињеницу да је управо у то време српски одбрамбени фронт пуцао на више места, па се морао крпити трупама 1. армије, која је најмање била притешњена.

Пошто се Ужички одред, у чијем је саставу била и Доњовасојевићка бригада, повукао ка Овчарско-кабларској клисури, црногорска Санџачка војска је, на молбу српске Врховне команде, прешла на десну обалу Лима и активним дејствима приковала аустроугарску 62. дивизију за обале Дрине и успешно затворила све правце који воде у Санџак.

На источном фронту српске трупе су 24. октобра напустиле Неготин и Прахово, што је омогућило Бугарима да успоставе непосредну везу са немачком 11. армијом, а потом да 27. октобра заузму Зајечар и продуже напад, усмеравајући главне снаге у правцу Ниша. Мада су јој оба бока била опасно угрожена, Тимочка војска је без пренагљивања узмицала према Сокобањи и Алексинцу. Друга армија је подешавала повлачење својих трупа према допунској директиви војводе Путника, у којој је изричито речено да после напуштања Ниша ова армија задржи на Мрамору две своје дивизије до повлачења Тимочке војске и 3. армије према Прокупљу, па тек онда да се рокира на правац Лебане—Медвеђа—Приштина. Јужноморавске трупе су, водећи веома тешке борбе са одредом генерала Рибарова, поступно одступале према Лесковцу и Власотинцима. Брегалничка и Вардарска дивизија нису могле да зауставе опасан продор бугарске 2. армије од Кончуља и Качаника ка Приштини, па је српска Врховна команда била принуђена да извуче Моравску I из 2. армије и упути је усиљеним маршем у Приштину, као и да нареди команданту 1. армије да тамо хитно упути Дунавску дивизију II позива.

Српска војска се, дакле, крајем октобра нашла у катастрофално тешкој ситуацији. На срећу, током 29. и 30. октобра ослабио је притисак са севера, јер су Кевеш и Галвиц зауставили своје трупе да би их што боље припремили за „битку код Крагујевца". Путник је зналарски искористио ту околност за извлачење снага северног фронта испод припремљеног удара 10 противничких дивизија, и њихово повлачење на положаје јужно од Крагујевца, приредивши противничком командовању велико изненађење и разочарење. То командовање је, наиме, 31. октобра увидело да му нису успели ни окружење ни пробој, јер су му српске трупе измакле испред носа.

ДРУГИ МАКЕНЗЕНОВ ПОКУШАЈ ДА ОКРУЖИ И УНИШТИ СРПСКЕ ГЛАВНЕ СНАГЕ

Чим се уверио да су српске армије измакле са положаја северно од Крагујевца, Макензен је донео одлуку да их, снажним обухватним маневром свог десног крила, потисне низ долину Западне Мораве (веровао је да ће Путник примити одсудну битку на положајима јужно од Крагујевца), пресече им одступницу у правцу Рашке и принуди их да налете директно на борбени поредак бугарске 1. армије. У духу те одлуке издао је, 2. новембра изјутра, наређење да 19. корпус по сваку цену пређе Западну Мораву код Чачка и предузме енергично надирање њеном десном обалом ка Краљеву (команданту овог корпуса је речено да је „брзо заузимање Краљева и одбацивање противника од тамошње одступнице на југ" од пресудног значаја за исход целе операције); да 22. корпус, чија је 26. дивизија 30. октобра заузела Горњи Милановац, надире левом обалом Западне Мораве, такође ка Краљеву; да немачка 11. армија настави наступање уз долину Велике Мораве, везујући за себе што јаче српске снаге; да бугарска 1. армија форсирано наступа у правцу Ниша и Крагујевца; и да Сорсићев одред надире преко Ужица и Пожеге ка Ивањици ради пресецања непосредне везе између српске и црногорске војске.

Поступајући по том наређењу, 19. корпус је 3. новембра разбио делове Соколске бригаде, заузео Чачак и у поподневним часовима пребацио две брдске бригаде (10. и 20.) на десну обалу Западне Мораве. Прва је одмах почела да шири мостобран према падинама планине Јелице, док се друга упутила према Краљеву ради затварања Ибарске клисуре и пресецања једине одступнице трупама српске 1. армије, које су се налазиле у незавидној ситуацији. Њен командант војвода Мишић је реаговао веома смело и одлучно. Пошто није имао ниједне јединице у армијској резерви, извукао је из Дунавске II, чије је положаје јужно од Крагујевца нападао цео немачки 22. корпус, 7. пук I позива, са водом брдских топова, и наредио му да у току ноћи пређе на десну обалу Западне Мораве и, у садејству са Ужичким одредом, по сваку цену осујети непријатељев обухватни маневар; Ужички одред је добио задатак да са планине Јелице нападне непријатеља пред собом и одбаци га преко Мораве. Ми-

шићево наређење је успешно извршено: 7. пук I позива је 4. новембра, после краће али врло оштре борбе у сусрету, принудио 20. брдску бригаду да се уз осетне губитке повуче у Чачак, док је Ужички одред ликвидирао мостобран 10. брдске бригаде на падинама Јелице. На тај начин, војвода Мишић је зауставио напад 19. корпуса и створио услове да своју армију готово несметано повуче (ноћу 4/5. новембра) на десну обалу Западне Мораве и успешно затвори правац Краљево—Рашка—Косовска Митровица, којим се повлачила велика маса избеглица. У исто време црногорска Санџачка војска је упутила Јаворски одред на Јавор и Мучањ ради затварања правца који преко Ужица и Ивањице изводи у бок и позадину 1. армије, а којим су наступале трупе Сорсићевог одреда.

Трупе 3. армије и Одбране Београда браниле су упорно бугарданске положаје и одбиле више напада немачке 11. армије, али су ипак, због надмоћне непријатељске артиљеријске ватре, биле принуђене да се, ноћу 2/3. новембра, повуку са тих веома јаких и погодних положаја: Одбрана Београда на десну обалу Белице, а 3. армија на леву обалу Раваницe. Сутрадан, 4. новембра, 3. армија је, чим је добила извештај о повлачењу Тимочке војске, предузела ужурбано повлачење на положаје северно од Ражња, одакле се ноћу 5/6. новембра пребацила на леву обалу Јужне Мораве. Одбрана Београда је 4. новембра задржала своје главне снаге на десној обали реке Белице, да би створила време за евакуацију материјала из Крушевца. Те снаге су сутрадан, 5. новембра, биле присиљене да се уз тешке губитке повуку на десну обалу Западне Мораве јужно од Трстеника. Шумадијска II је улагала крајње напоре да се одржи на положајима 10—15 километара северно од Ниша и обезбеди одступницу трупама Тимочке војске и 2. армије, које су се ужурбано повлачиле ка мостовима код Алексинца, Суповца, Мрамора и Дољевца. Захваљујући томе, Тимочка војска се 6. новембра без већих борби повукла преко Јужне Мораве ка Прокупљу, где је ушла у састав 2. армије. Ова армија је претходног дана напустила Ниш и посела положаје на левој обали Јужне Мораве од села Губеревца до Мрамора. У међувремену, ситуација на фронту Јужноморавских трупа озбиљно се погоршала, јер је одред генерала Рибарова успео да их одбаци на северно подножје планине Влаине и угрози Лесковац и Лебане. Трупе Нових области водиле су тешке борбе на реци Лепенцу и код Кончуљског теснаца, који је 5. новембра поново пао у руке непријатеља.

Повлачењем српске војске на десну обалу Западне Мораве и леву обалу Јужне Мораве, пропао је други Мекензенов покушај да их управо при прелазу тих река окружи и уништи. Тим повлачењем скраћен је оперативни фронт српске војске од раније 900 на 250 километара и чвршће међусобно повезан. То је пружало могућност да се прикупљеним снагама приступи насилном отварању изгубљеног пута за Скопље и Солун. Сматрајући да је то једини излаз из крајње критичне ситуације у коју је, не својом кривицом, запала српска војска, војвода Путник је

још 26. октобра упутио генералу Сарају очајничку депешу, у којој се, између осталог, каже:

„На северном фронту непријатељ је својим левим крилом заузео Свилајначке положаје, а десним крилом испред Крагујевца. На источном фронту морали смо напустити Неготин, Зајечар, Књажевац, Пирот и Врање. У Новим областима непријатељ јачине до 3 дивизије држи прелазе на Карадагу, а угрозио је и Скопље и Качаник. Косово је у опасности, а и веза са Битољом и Драчом. *Ако уопште генерал Сарај мисли и жели да нам притекне у помоћ, онда је то моменат сада, и то што пре* (подвукао С.С.). Енергична и брза његова акција у правцу Велеса и Овчег поља ка Скопљу у позадину и бок Бугара, учинила би такву пресију на Бугаре, да би они убрзо морали напустити Качаник и Скопље, а ово би одмах посредно утицало и на држање Куманова и Врања. Са наше стране ми ћемо предузети акцију са Косова у правцу Скопља. На овај би начин најбрже била успостављена веза са нашим савезницима и са Солуном. Ово је питање од пресудне важности за садању ситуацију у којој се ми налазимо, и ја молим генерала Сарајa да му од своје стране поклони највећу пажњу, и што пре приступи извршењу. У противном, ми, овако одсечени са свих страна, сваким даном долазимо у све тежи положај, како у односу на исхрану тако и на снабдевање оружјем, муницијом и осталим материјалним потребама, па постоји бојазан да оперативна вредност наше војске убрзо не попусти, што би имало кобне последице."

Путник је, нема сумње, изнео Сарају сушту истину, јер је стање српске војске, доиста, било застрашујуће тешко. Губитак готово целе преткумановске Србије и везе са савезницима рђаво су се одразили на морал, борбени дух и дисциплину трупа, које су почеле да губе веру у победу. У неким јединицама појавили су се видљиви знаци претераног замора, па и растројства. Чуле су се и отворене псовке на рачун владе и Врховне команде. Хаотично стање стварала је маса избеглица, коју су сачињавали варошани и сељаци, породице са децом и најнужнијим покућством, чиновници, ђаци, занатлије, стране мисије, трговци и људи разних професија из свих крајева земље. Та огромна маса, бежећи панично испред непријатеља, закрчила је путеве и прелазе на рекама, стварајући оперативним јединицама непремостиве тешкоће. Само брза и ефикасна помоћ савезника могла је спасити Србију од неминовне пропасти. Свестан те чињенице, Путник је крајем октобра донео одлуку да тежиште операција пренесе на југ ради преотимања изгубљене одступнице и, као што је већ речено, затражио да му савезничке снаге из Солуна крену у сусрет.

Међутим, генерал Сарај је 31. октобра обавестио српску Врховну команду „да није у могућности да предузме офанзиву док не добије појачање и одобрење своје владе". Лорд Киченер је јасно ставио до знања српском војном изасланику да британске трупе (две бригаде) које се налазе у Солуну не могу напред, јер немају коморе. Руси су најавили да прикупљају јаку

армију код Одесе за продор на бугарску територију (кроз Добруџу), али тек у децембру. Изгледи за снажнију савезничку акцију били су, дакле, мршави. И поред тога, Путник није одустајао од свог плана. Овде се отвара питање да ли је Путник, који је био познат по својој разумној опрезности, доиста веровао у успех тога подухвата или је поступио по жељи владе.

Наиме, у тим тешким тренуцима у владајућим круговима Србије појавиле су се гласине да Србији не остаје ништа друго него да закључи сепаратни мир са Централним силама, пошто савезници не шаљу помоћ. Те гласине су се пренеле и у савезничке земље, па су неки њихови представници поставили Николи Пашићу питање: како гледа на сепаратни мир? Влада и краљ су обавештени да је војвода Мишић наговарао Путника „да не слуша владу већ да ступи у везу са Макензеном и да капитулира". У дужем разговору са регентом Александром, Мишић је енергично одбацио ту тврдњу, али је — судећи по ономе што је с тим у вези записано у дневнику П. Драшкића — регент и даље био уверен да је то истина. У вези с тим Пашић је на седници владе и Врховне команде, која је 4. новембра одржана у Рашкој, посебно истакао „да је влада још од почетка непријатељске офанзиве са севера, изнела своје гледиште да војне операције треба водити тако да се сачува војска и обезбеди веза са савезницима", а затим поставио Путнику питање: да ли је Врховна команда вољна да води операције у духу те политике? Путник је одговорио „да борбу треба продужити до краја и повлачити се, ако мора бити, на Косово, па евентуално и преко Призрена и Дебра у јужну Албанију". Тај став је једногласно прихваћен.

Сутрадан, 5. новембра, Никола Пашић је упутио Врховној команди шире обавештење о савезничкој помоћи, која ће, наводно, приспети; то обавештење требало је званично саопштити свим командантима армија, дивизија и одреда ради сузбијања „неистинитих" гласина „да савезничка помоћ неће уопште стићи". У том обавештењу, Пашић је, заиста, „намере и планове француске, енглеске и руске владе и њихових генералштабова, промовисао у свршене чинове". У духу тог и таквог саопштења, регент Александар је 6. новембра издао наредбу у којој се, поред осталог, каже:

„Наши моћни заштитници Русија, Француска и Енглеска, *шаљу нам огромну помоћ — читаве армије* (подвукао С.С.). Не колико њихових дивизија већ је на нашем земљишту и на југу је ушло у борбу с непријатељем. Свакога дана та је помоћ већа и ближа и већ је близу време када ће она бити толика, да ће се Бугарска наћи у положају који је нама спремала. Она ће бити обухваћена од руских корпуса, који ће ући са севера и истока и наших и француско-енглеских трупа са југа и запада . . ."

Да ли су Пашић и Александар живели у тако великим и судбоносним заблудама, које понекада могу бити јаке колико и „чисте истине", или су желели да на тај начин сузбију потпуно основане и тачне гласове да савезничка помоћ неће стићи или

ће стићи сувише касно, који су се — нема сумње — штетно одражавали на борбени дух трупа. Било како било, ваља рећи да Пашићево обавештење није могло учинити никакав утисак на војводу Путника, јер су готово сви извештаји на које се Пашић позивао директно достављени Врховној команди, па је Путник био упознат са правим стањем ствари. Упркос свему, веровао је да ће савезници предузети одговарајуће мере ради спасавања српске војске, поготово после Жофровог саопштења од 2. новембра да је у Лондону постигнут споразум да се Србији пошаље помоћ од 150.000 војника. Уосталом, генерал Сарај је већ био предузео два дивергентна напада: један на левој обали Црне реке, а други између Благуше и Беласице ка Струмици. Путник, међутим, није знао да ће ти напади остати на нивоу демонстрације и да неће имати никакав утицај на ток операција на северном и источном фронту. Ако се овом дода да се тешко било помирити са алтернативом повлачења у сурове албанске и црногорске врлети, онда је јасно зашто су и влада и Врховна команда стали на становиште да је пробој кроз Качанички и Кончуљски теснац ка Скопљу најбоље решење. Тврдње да је то била само владина жеља којој се Путник повиновао, лишене су основа.

Одлука о пробоју према Скопљу дефинитивно је донета на поменутој седници владе и Врховне команде у Рашкој. У духу те одлуке, Путник је створио план пробоја, којим је било предвиђено: да 1. армија упорно брани улаз у Ибарску клисуру, а Одбрана Београда и 3. армија да запрече, на Малом и Великом Јастрепцу, продор непријатеља преко Куршумлије ка Приштини; да 2. армија, Тимочка војска и Јужноморавске трупе затворе и бране правце који преко Мердара, Лесковца и Врања воде на Косово; и да Трупе Нових области (Моравска I, Вардарска и Брегалничка дивизија), ојачане Моравском II и Комбинованим одредом, изведу „качанички маневар" и отворе пут ка Скопљу и Солуну. Будући да се војвода Путник управо у то време живо интересовао за догађаје у Санџаку и комуникације у Црној Гори, као и за понашање албанског становништва, очевидно је да је он већ тада наслућивао да покушај пробоја према Скопљу може да претрпи неуспех.

ИЗВЛАЧЕЊЕ ИЗ ТРЕЋЕГ МАКЕНЗЕНОВОГ ОБРУЧА, ПОВЛАЧЕЊЕ НА КОСОВО И ПОКУШАЈ ПРОБОЈА ПРЕМА СКОПЉУ

Заузимањем Ниша и набацивањем српске војске на планинско земљиште југозападне Србије, немачка Врховна команда је сматрала да је постигла свој основни стратегијски циљ на балканском ратишту: ослободила саобраћај реком Дунавом (немачки шлепови натоварени муницијом за Турску упловили су

5. новембра у бугарске дунавске луке Свиштов и Рушчук) и успоставила железничку везу са Бугарском и Турском. Стога је Фалкенхајн намеравао да повуче своје трупе из Србије, препуштајући даље вођење операција Аустро-Угарској и Бугарској. Конрад се томе оштро супротставио, а имплиците и бугарска Врховна команда, па је нађено компромисно решење: из Србије су најпре повучене само три немачке дивизије, а доцније још пет, од укупно 11 дивизија. Упркос томе, Макензен је и даље имао довољно снаге да настави операције несмањеним темпом, јер је Бугарска упутила у Македонију још две своје дивизије.

Пошто су снаге немачке 11. армије неочекивано лако овладале положајима на Западној Морави и, тако рећи, на леђима српских заштитница прешле реку и 8. новембра заузеле Крушевац, а снаге бугарске 1. армије Лесковац, Макензен је оценио да му се пружила повољна прилика да, енергичним продором немачких трупа кроз Јанкову клисуру ка Куршумлији и бугарских од Лебана према Подујеву, стегне у обруч главне српске снаге, које су се налазиле у луку Западне и Јужне Мораве, и тако постигне оно што му у два маха раније није пошло за руком. Истога дана издата су јединицама одговарајућа наређења. У складу са тим наређењима, 10. корпус немачке 11. армије наставио је форсирано наступање обема обалама реке Расине, прошао се кроз Јанкову клисуру и 10. новембра са предњим деловима избио у заплав Топлице код села Блаца. Тим продором створени су повољни услови да јаке немачке снаге избију у позадину Преполца и зађу за леђа српских армија које су држале положаје на Јужној Морави. На другој страни, Бугари су по заузимању Лесковца продужили напад, потисли Јужноморавске трупе и 11. новембра заузели Лебане. Тиме су њихове снаге стале на одступницу српске 2. армије долином Јабланице ка Приштини и отвориле пут за продор у позадину Трупа Нових области.

Као што се види, главнини српске војске запретила је до тада највећа опасност да буде окружена и уништена, јер су се краци Макензенових клешта примакли на ризично одстојање. Изгледало је да ће се у долини Топлице одиграти реприза „Седана". У најтежој ситуацији налазила се српска 2. армија, чија је одступна комуникација у долини Медвеђе била већ пресечена, а неке јединице захваћене паником. Под снажним фронталним притиском непријатеља, Тимочка I је почела да напушта своје положаје на левој обали Јужне Мораве, изгубивши при том, три батерије. Извештавајући о томе Врховну команду, војвода Степановић је мрачним тоновима оцртао ситуацију, истакавши да је стање на десном армијском крилу врло критично и да од предузетих мера не очекује „никакав успех". По пријему овог извештаја, Путник је упутио наређење свим командантима армија, у коме се, поред осталог, каже:

„По добијеним извештајима од неких армија, морал код трупа почео је да опада, вера у победу да се губи, а дисциплина нагло да попушта. Ове појаве могу за кратко време довести до нереда и растројства, а ако ово наступи, онда ми не бисмо

имали више организоване снаге ма за какав отпор. До овог стања не сме апсолутно доћи јер би то била наша пропаст ... Наређујем: да команданти армија свим силама свог ауторитета настану, да се поколебани морал и дисциплина код трупа што пре поврати и да се трупе одрже пошто-пото у рукама старешина ..." У крајњем случају — каже се на крају наређења — „преки судови и деповске команде имају најенергичније и без милосрђа да врше своју дужност."

Поред тога, Путник је био принуђен да Моравску II, која се већ налазила у покрету ради извођења пројектованог качаничког маневра, привремено стави под команду 2. армије, да би зауставио јужни крак Макензенових клешта. Непосредно после пристизања ове дивизије у простор северно од села Границе, војвода Степановић је потчинио команданту ове дивизије пуковнику Љубомиру Милићу све трупе у долини Јужне Мораве (Тимочку I и Шумадијску II) и наредио му да упорно брани линију Г. Коњувци—Граница—Д. Дреновац, а уколико буде принуђен да је напусти, да по сваку цену држи положаје на планини Пасјачи до повлачења снага које се налазе у луку Западне и Јужне Мораве (Тимочка војска, 3. армија и Одбрана Београда).

Врховна команда је, међутим, ценећи да би продор бугарских снага од Бојника и Лебана ка Подујеву довео српску главнину у безизлазан положај, 10. новембра у 17,30 часова упутила команданту 2. армије следеће наређење: „Настаните свим силама да се ваше трупе прикупе и уреде, дух и дисциплина поврати. Одмах после овога пређите у напад на непријатеља и потисните га ка Лесковцу ..." Извршење овог крупног и изузетно значајног задатка, војвода Степановић је поверио енергичном Милићу, који је још пре пријема овог задатка самоиницијативно извршио неопходне припреме за противудар, познат у војној литератури као *лесковачки маневар.*

Противудар је почео 11. новембра у 6,30 часова. После снажне артиљеријске припреме у којој је учествовао велики број оруђа, трупе Моравске II и Тимочке I предузеле су силовит напад на 3. бригаду бугарске 1. дивизије, која је управо у том тренутку напала десно крило Шумадијске II. Након веома оштре борбе у сусрету, Бугари су натерани у бекство; то је омогућило и Шумадијској дивизији II позива да свим снагама пређе у противнапад. Бугарска 3. бригада се у нереду сјурила у набујалу Пусту реку, у којој се удавио знатан број њених војника. Гонећи разбијеног противника, поменуте српске трупе су, уз садејство Коњичке дивизије из 3. армије и Јужноморавских трупа, незадрживо напредовале и у поподневним часовима избиле на гребен између Јабланице и Пусте реке. Пошто је изгубила 1.220 људи и 10 топова, бугарска 3. бригада је у великом нереду одступила ка Лесковцу, повлачећи за собом и остале бригаде 1. дивизије и 2. бригаду 9. дивизије. Тиме су поново отворени одступни правци преко Лебана и Куршумлије, јер је непријатељ одбачен 10 до 25 километара уназад. Као што се види, 2. армија је после страховите моралне депре-

сије сјајно извела лесковачки маневар, разбила јужни крак Макензенових клешта и тиме практично осујетила његов покушај да у долини Топлице и Јабланице окружи и уништи српске главне снаге. Веома значајну улогу у томе одиграле су и трупе Одбране Београда, које су, уз подршку Дунавске I из 3. армије, смелим и снажним противнападима код села Блаца (ово село је неколико пута прелазило из руке у руку) зауставиле надирање немачког 10. корпуса и омогућиле извлачење Тимочке војске и 3. армије са положаја у луку Западне и Јужне Мораве. Прва армија и црногорска Санџачка војска успешно су кочиле наступање аустроугарске 3. армије са широког фронта Пожега—Чачак—Краљево—Трстеник ка левом боку српских главних снага.

Чим је 11. новембра добио извештај да је лесковачки маневар успешно изведен и да су Бугари одбачени од Бојника, Медвеђе и Лебана чак до Лесковца — војвода Путник је одлучио да убрза концентрично повлачење својих главних снага из планинског појаса на Косово, и да у покрету изврши концентрацију трупа за извођење качаничког маневра. Међутим, управо тога дана генерал Сарај је, уместо да продужи наступање у сусрет српској војсци, добио наређење да обустави започету офанзиву из простора Градско ка Велесу и да своје трупе повуче према Солуну, о чему није обавештена српска Врховна команда. Да је то знао, Путник би вероватно одустао од пројектованог пробоја ка Скопљу, који сада није имао готово никаквог изгледа на успех. Офанзива савезничке Источне армије из супротног правца, била је онај елеменат на коме је Путник заснивао своју одлуку о пробоју кроз Качанички и Кончуљски теснац и који је ту одлуку чинио изводљивом.

Не знајући да је савезничка офанзива према Велесу већ обустављена, Путник је 12. новембра издао директиву којом је регулисано даље уређено повлачење главних снага српске војске ка Приштини. До тог времена се опште стање српске војске осетно погоршало. Непрекидне борбе и покрети неповољно су се одразили на морал, борбени дух и дисциплину трупа. Храбра српска војска, окићена венцима славе бројних и сјајних победа, остављала је крвљу натопљену отаџбину да патнички проводи дане под туђинском окупацијом, што је, дакако, тешко пало војницима и старешинама. „Људи мрачна лица, оборених глава, мутних исплаканих очију, прљави, гладни, уморни, промичу као авети“ — пише М. Павловић. Воља и активност многих изврсних команданата просто су паралисани. П. Драшкић је у свом дневнику забележио да му је регент Александар, после сусрета са војводом Степановићем у Приштини, блед као крпа, рекао: „Уби ме војвода, плаче као киша и само виче — све је пропало!“ Ни у тим драматичним тренуцима, како с разлогом истиче П. Томац, војвода Путник, „ма колико му физичке могућности прогресивно опадале, није бацао копље у трње.“ Он и даље у својим слабашним рукама чврсто држи све конце, извлачи десетковане и преморене јединице из смртоносног загрљаја бројно и технички вишеструко надмоћнијег непријатеља, прикупља снаге за пробој из обруча који се све више стеже.

Али, непријатељ му не допушта да узме дах. Сазнавши да се српска војска са северног фронта ужурбано повлачи ка Приштини, Макензен је 13. новембра издао директиву својим армијама да предузму енергично надирање ка Косову. Према тој директиви, аустроугарска 3. армија имала је да надире преко Јавора, Рашке и Копаоника ка Новом Пазару и Косовској Митровици; немачка 11. армија преко Куршумлије и Преполца ка Приштини; бугарска 1. армија преко Лебана, Медвеђе и Бојника, такође ка Приштини; снаге бугарске 2. армије добиле су задатак да, надирући преко Гњилана и Качаника, избију у простор јужно од Приштине и затворе обруч око српске војске на Косову.

Догађаји се ни овога пута нису развијали према Макензеновој оперативној замисли. Иако снажно нападнута с фронта од немачког 22. корпуса и с левог бока од снага аустроугарског 19. корпуса, српска 1. армија (Дринска и Дунавска дивизија II позива, Соколска бригада и Ужички одред) је давала врло јак отпор да би омогућила евакуацију масе избеглица, владе и Врховне команде Ибарском клисуром, у чему је у потпуности успела. Сви покушаји генерала Кевеша да обухвати њена крила и бокове и пресече јој одступницу у долини Ибра претрпели су неуспех, јер су трупе 1. армије изванредно вођене од свог даровитог команданта војводе Живојина Мишића, чији је војнички таленат у тим тешким тренуцима бљеснуо пуним сјајем, на време осујетиле све те покушаје. Несебичну помоћ у том пружила им је црногорска Санџачка војска, која је успешно затворила све правце који изводе у Санџак; тек 19. новембра њене трупе су се, под снажним притиском непријатеља, повукле на положаје јужно од линије Пљевља—Нова Варош—Сјеница.

Трупе Одбране Београда, Тимочке војске и 3. армије, које су се налазиле у крајње тешкој ситуацији, браниле су своје положаје са „храброшћу очајника“, како кажу аутори књиге *Der Weltkrieg*, спречавајући дубљи продор немачке 11. армије, док је 2. армија готово неузнемиравано пребацила све своје снаге на правац Лебане—Медвеђа—Приштина. То је омогућило војводи Путнику да 15. новембра изда припремну заповест за пробој кроз Качанички и Кончуљски теснац. „Намера је Врховне команде да се што пре пробијемо кроз Качаник и преко Карадага ка Скопљу у циљу сједињења са нашим савезницима, задржавајући потребним делом (снага) непријатеља са севера“ — каже се у уводном делу те заповести, а потом регулише начин повлачења све три армије и Одбране Београда; Тимочкој војсци је наређено да што пре избије у рејон Приштине, где ће добити наређење за даљи рад.

Међутим, управо тога дана ситуација на фронту Трупа Нових области нагло се погоршала, јер је бугарска 2. армија,

којој су претходног дана стигле у помоћ једна коњичка и две пешадијске бригаде, одбацила Моравску I и Вардарску дивизију око 15 километара уназад, заузела Гњилане, Велику планину, Жегавац и цео изворни део Биначке Мораве. Брегалничкој дивизији, која је на качаничком правцу успешно одбила све непријатељеве нападе, запретила је опасност да буде одвојена од Моравске I и одбачена на правац с. Штимље—Призрен. Изгледало је да ће јаке бугарске снаге већ сутрадан, 16. новембра, избити на Косово и препречити пут српским армијама које су одступале са севера. Ова опасност је привремено отклоњена смелим и енергичним противнападом Моравске II, којим су у току 15. новембра повраћени висови Велика глава, Китка и Копиљак. Полажући велику наду у ову елитну дивизију, војвода Путник је тога дана увече наредио њеном команданту да сутрадан изјутра најенергичније нападне бок и позадину противничких снага које су избиле на Велику планину.

Поступајући по том наређењу, Моравска II је разбила делове бугарског десног крила на левој обали Криве реке, прешла за њима на десну обалу и принудила ово непријатељево крило да обустави напад. Као што се види, војвода Путник је био приморан да снагама предвиђеним за пробој крпи пукотине час на једном час на другом фронту. Па ипак, није одустајао од своје основне оперативне замисли — пробити се кроз Качанички и Кончуљски теснац ка Скопљу. Уверен да су му савезници већ кренули у сусрет, Путник је 17. новембра ујутру упутио Тимочку војску из Приштине у Урошевац и наредио њеном команданту генералу Илији Гојковићу, да прими под своју команду Брегалничку дивизију и енергичним нападом овлада Качаничким теснацем, а потом продужи наступање ка Скопљу. Обавештавајући о томе команданта Трупа Нових области (Моравска I и II, Вардарска дивизија и Комбиновани одред), генерала Петра Бојовића, војвода Путник је посебно подвукао: „Ваш је задатак да што пре заузмете Гњилане, овладате Кончуљским теснацем и прелазима на Карадагу."

Челни ешелони Тимочке војске стигли су возом у Урошевац баш у тренутку када су јаке бугарске снаге избиле на висове изнад Урошевца и опасно угрозиле бок и позадину Брегалничке дивизије. Искрцавши се из воза на отвореној пруги, челни батаљони 5. и 6. прекобројног пука кренули су по јакој снежној вејавици у сусрет непријатељу, који се у смакнутим стројевима приближавао железничкој прузи. После кратке али веома оштре борбе у сусрету, Бугари су били присиљени на повлачење. По пристизању осталих делова, Тимочка војска је 19. новембра предузела напад и у силовитом налету заузела планину Жегавац, а сутрадан, 20. новембра, избила на линију с. Садовина—Златари—Мирославље, где је заустављена упорном одбраном и противнападима надмоћнијих бугарских снага. Распламсале су се огорчене борбе у којима је планина Жегавац неколико пута прелазила из руку у руке, да би на крају, ипак, остала у поседу Бугара. Тимочка војска се повукла на

гребен Коџе Балкана и Неродимке планине ради затварања правца Качаник—Призрен.

На гњиланском правцу су Трупе Нових области прешле, 18. новембра изјутра, у општи напад, али им није пошло за руком да овладају Кончуљским теснацем. Упркос страховитим временским приликама које су тих дана владале на Косову, Моравска II и Комбиновани одред су, вешто и енергично изведеним маневром, разбили бугарско десно крило, овладали целим гребеном Велике планине у позадини Новог Брда, али овај успех није ваљано искоришћен због слабости Јужноморавских трупа и напада јаких бугарских снага с бока и с леђа (четири бригаде 1. и 8. дивизије). Доведена у врло критичан положај, Моравска II је била присиљена да обрне свој фронт за 180 степени да би се извукла из тог положаја, што јој је, захваљујући беспримерној храбрости трупа и бриљантном вођењу, пошло за руком. Пошто су сутрадан, 20. новембра, немачке и бугарске снаге сломиле отпор српске војске на Лисици, Мердарима и Преполцу и пошто је бугарска 9. дивизија преко Лебана продрла у рејон села Тулара и одбацила деснокрилну дивизију 2. армије (Тимочку I) на Кременицу реку, запретила је опасност од продора непријатељских снага у позадину целог битачног фронта на гњиланском и качаничком правцу. Трупе Нових области су због тога морале да обуставе напад и да се повуку на гребен Кознице и Жегавца да би избегле опкољавање. Усамљени Тетовски одред повукао се 19. новембра од Тетова према Гостивару, а Вардарски одред са Плетвера и Присада ка Битољу.

У тој безизлазно трагичној ситуацији војводи Путнику није остало ништа друго него да 21. новембра изда своју — како с разлогом истиче М. Зеленика — „најболнију заповест", којом је наређено повлачење српске војске на леву обалу реке Ситнице. У уводном делу те заповести, Путник је без увијања саопштио командантима армија да пробој није успео и зашто, истакавши: „Због неактивности наших савезника с југа и јаког притиска Аустро-Немаца са севера и северозапада, а Бугара са истока и југоистока, наш покушај пробоја кроз Качаник ка Скопљу пропао је, а на овај начин и дефинитивно осујећено наше сједињење са савезничким трупама."

Ово Путниково саопштење — каже П. Томац — је ближе историјској истини од тврдњи многих историчара који сву кривицу за ситуацију у којој се нашла српска војска новембра 1915. године једноставно пребацују на савезнике. Јер, Путник само констатује, а не објашњава да ли су савезници у том тренутку објективно могли бити активнији. Томац тврди да „Сарај са своје три дивизије недовољно снабдевене транспортним средствима није могао учинити много више" и додаје: баш када је 22. септембра објављена општа мобилизација у Бугарској, „отпочела је на Западном фронту артиљеријска припрема за такозвану другу битку у Шампањи и трећу битку код Артоа, која ће отпочети 25. септембра са 60 пешадијских и 10 коњичких

дивизија — врло амбициозна операција, дотле највећа, од које Жофр и Френч очекују одсудне резултате. Да ли се тада могло нешто откинути са Запада?" Неефикасност савезника о којој Путник говори — каже даље он — „имала је дубље корене. Они сежу до почетка године када су се далековиди људи узалудно залагали да се предузме нешто на Балкану."

Све је то неоспорно тачно, али је тачно и то да су савезници, имајући превасходно у виду сопствене интересе, захтевали од Путника да крајње упорно брани северни фронт и осујети намеру Централних сила да преко Србије успоставе непосредну везу са Бугарском и Турском, не водећи рачуна у какву ће ситуацију таква стратегија довести српску војску. Тачно је, такође, да се необавештавање српске Врховне команде о обустављању савезничке офанзиве према Велесу, не може правдати никаквим објективним околностима. Да је на време обавештен о правом стању ствари, Путник би, у то не треба сумњати, предузео друге мере којима би се ублажиле страховите патње и страдања којима је доцније била изложена српска војска.

ПОСЛЕДЊА ДИРЕКТИВА И КРАЈ БЛИСТАВЕ ВОЈНЕ КАРИЈЕРЕ

После натчовечанских педесетодневних борби, крајем новембра 1915, српска војска се нашла на Косову готово у потпуном окружењу, збијена и притешњена уз горостасне албанске планине. Њене крајње исцрпене и десетковане трупе поселе су положаје на гребенима планина које чине развође између Јадранског и Црног мора, у великом полукругу од Шар-планине преко Језерске, Црнољеве, Чичевице, Мокре горе и Жљеба до Рожаја, потпуно одсечене од својих савезника; од њихове позадње просторије није водио ниједан колски пут ни за Црну Гору, ни за Албанско приморје, нити, пак, долином Црног Дрима ка Битољу. У таквој ситуацији, српска Врховна команда имала је само два решења: или капитулација и понижавајући сепаратни мир, или повлачење кроз сурове албанске и црногорске пределе на Албанско приморје. Путник се — остајући веран слободарским традицијама својих предака и чувајући част, понос и славу херојског српског народа — без колебања одлучио за ово друго решење.

После консултације са владом и командантима армија, Путник је 25. новембра у Призрену издао последњу директиву у својој блиставој војној каријери, у којој се, између осталог, каже:

„С обзиром на садашњу ситуацију, даље повлачење наше војске мора се извршити кроз Црну Гору и северну Албанију на Јадранско море, а на линију Драч—Скадар, остављајући потребан део снага за затварање праваца који од Пећи, Ђаковице,

Призрена, Дебра и Струге воде кроз Црну Гору и северну Албанију на Јадранско море ... На овој линији наша војска има да се реорганизује, снабде храном, оделом, оружјем и муницијом, као и свим осталим потребама. Даља наша акција зависиће од стања наше војске, као и од опште политичке и војне ситуације код наших савезника."

Директивом се затим наређује да се Одбрана Београда, 1, 2. и 3. армија повлаче правцем Пећ—Андријевица—Подгорица—Скадар; Трупе Нових области правцем Ђаковица—Везиров мост—Призрен—Љум Кула—Спас—Флети—Пука, ка Скадру и Драчу; Тимочка војска, трупе Битољске дивизијске области и Албански одред, под јединственом командом генерала Илије Гојковића, правцем Призрен—Љум Кула—Пишкопеја—Дебар—Елбасан. На крају директиве се додаје: „Све топове закопати тајно, а затвараче и нишанске справе понети собом. Места (закопавања) обележити и памтити. Сву запрегу повести собом и њу користити за ношење фуражи. Где се коморска кола не могу вући, онда покушати те од њих направити двоколице и њих вући са собом, а где се не може ни ово, онда повести волове с јармовима, а кола уништити."

Уз ову директиву, свим командантима оперативних јединица је истога дана достављено и посебно објашњење суштине, смисла и перспективе наређеног повлачења, у коме се каже: „Настао је тренутак, када се стицајем прилика морамо повлачити кроз Црну Гору и Албанију. Код наше војске су морал и дисциплина попустили, а вера у спас Отаџбине изгубљена. Стање војске је уопште неповољно. Треба се бојати да при повлачењу кроз Албанију и Црну Гору на Јадранско приморје не наступи још већа клонулост и расуло код трупа, као и растурање и предавање непријатељу у већим размерама. Да не би до овог дошло, потребно је да се војницима објасни циљ повлачења и да се убеде у његову потребу. Капитулација би била најгоре решење, јер се њом губи држава, а наши савезници би нас сасвим напустили, и онда не би имао ко о нама да води рачуна, да нас снабдева новцем, оружјем и свим потребама, нити да заступа наше интересе. Били бисмо сасвим изгубљени. Једини је спас из ове тешке ситуације, повлачење на Јадранско приморје. Ту ће се наша војска реорганизовати, снабдети храном, оружјем, муницијом, оделом и свим осталим потребама, које нам шаљу наши савезници, те ћемо опет представљати једну чињеницу, са којом ће наши савезници морати рачунати. Држава није изгубила своје биће, она и даље постоји, иако на туђем земљишту, докле год је ту владалац, влада и војска, па ма колика њена јачина била. Готовост савезника да нас до краја подрже и неисцрпна њихова снага на крају ће сломити заједничког непријатеља, а наша ће Отаџбина опет бити слободна и увећана. Убедите све, да је ово повлачење државна потреба, спас државе, и да је у овим тешким данима наш спас у истрајности, стрпљењу и крајњем пожртвовању свију нас,

са вером у коначан успех наших савезника и да стога треба истрајати до краја."

Мада је цитираним наређењем војводе Путника српска војска упућена у беспутне снежне пределе кроз које су водиле само коњске и пешачке стазе, тачније у пуну неизвесност, трупе су и овога пута, по цену огромних напора и тешких жртава, вољано извршиле ову последњу директиву свог великог војсковође. Истина, било је и оних који су ову спасоносну директиву називали безумљем и самоубиством, који су у тренуцима клонулости напуштали борбу и, када другог излаза није било, предавали се непријатељу, било их је који су самовољно напуштали своје јединице, лутали или одлазили својим кућама. Али, каже М. Живановић, „оно право дезертерство, свесно предавање непријатељу и прелажење на његову страну, у српској војсци била је тако изузетна појава да се с правом може тврдити да га није ни било."

Било је и команданата армија који су веровали да се још увек може силом успоставити веза са савезницима у долини Вардара и који су сумњали у могућност извођења пројектованог марш-маневра преко Црне Горе и Албаније до Јадранског мора. Наиме, по заузећу Приштине (23. новембра) и избијања на десну обалу Ситнице, немачка Врховна команда је издала званични комунике да су, одбацивањем српске војске у албанске планине и успостављањем непосредне везе са Бугарском и Турском, операције против Србије завршене и почела да повлачи своје трупе. Обавештен о томе, војвода Мишић је захтевао да се сазове састанак свих команданата армија (Врховна команда се већ налазила на путу за Скадар) на коме би се преиспитала сврсисходност Путникове директиве о повлачењу на Јадранско приморје. У вези с тим захтевом, одржано је неколико састанака команданата армија у Пећи, којима је председавао војвода Степа Степановић. Након детаљне анализе стања и реалних могућности српске војске, одбачен је предлог војводе Мишића да се, уместо повлачења, предузме општа противофанзива и оснажена Путникова директива о повлачењу војске на линију Скадар—Драч, јер је то била једина алтернатива капитулацији и сепаратном миру.

Све док није издиктирао своју последњу директиву српској војсци, Путникова чудесна духовна снага побеђивала је физичку немоћ. После тога је сасвим клонуо. Није могао ни јахати ни ићи пешке, а требало је одмах кренути у беспуће и беду: од Љум Куле до Скадра, куда се повлачила Врховна команда, ваљало се пробијати завејаним стазама кроз крајеве где нигде ничега није било. Како се није могло наћи друго решење, у Призрену је конструисана специјална носиљка у виду војничке стражаре, са уграђеном релативно удобном столицом. Оболели Путник је добро утопљен, смештен на ту столицу и ношен на рукама четворице снажних војника. Путовало се преко Љум Куле, Спаса и Пуки до Скадра. Да се пређе тај пут од 115 километара требало је пуних 11 дана, уместо 5 дана колико је било планирано и саопштено трупама. Добар део

тог трновитог пута, који пролази кроз ретка и крајње сиромашна албанска села Спас, Флети, Черети, Брдети, Шкозе и Пуки — са Врховном командом се налазио и стари краљ Петар, док су влада и регент Александар отпутовали напред. За све то време Врховна команда није имала никакве везе са својим армијама, већ је била окружена масом паником захваћених избеглица, што је, разуме се, успоравало кретање.

Стицајем наведених околности, трупе су са разних страна почеле пристизати на Албанско приморје пре Врховне команде, а тамо нигде ничега није било. Мада је министар војске Радомир Бојовић, још пре прекида везе са савезницима преко Битоља, отпутовао у Солун да би са командом савезничке Источне армије регулисао битна питања везана за снабдевање српске војске, проблеми промене базе (основице) до тог времена нису били ни начети. Јер, као што смо видели, кривицом савезника алтернатива повлачења преко Црне Горе и Албаније није на време узета у разматрање, па стога исцрпене српске трупе нису наишле нити су могле наићи на пуне магацине у Скадру, Медови и Драчу. У таквој ситуацији, регент Александар је великим личним ангажовањем знатно допринео да се колико-толико ублаже патње и страдања српске војске на Албанском приморју, али се и он убрзо разболео и пао у постељу.

Баш у то време регент је почео да оптужује Врховну команду „што је у току повлачења прекинула везу са армијама и што се сувише бринула за удобност своју и својих породица . . ." У тим оптужбама било је и „злобног претеривања као и увек у периодима када војска није била заузета операцијама" (П. Драшкић, н.д.). Томе су, нема сумње, допринеле и интриге француског војног изасланика пуковника Фурнијеа и његовог италијанског колеге, којима се, изгледа, није допадала Путникова самосталност и независност од „компетентних страних официра" у доношењу одлука о операцијама српске војске. У том погледу Путник је, доиста, био неумољив; није допустио ни самом регенту да се меша у његово оперативно одлучивање, а камоли страним војним представницима, иако је и са једним и са другим лојално сарађивао. Јер, ваља имати на уму чињеницу да је он — у складу са уставном одредбом „о неодговорности монарха"[15] — сносио пуну одговорност за те одлуке пред српском војском и народом. Путникова „тврдоглавост" и не примање савета страних официра, толико су разљутили Фурнијеа да је у свом извештају од 4. децембра изнео тешке и неоправдане оптужбе на рачун војводе Путника и српске Врховне команде, истакавши да су њена *неспособност и тврдоглавост у одбијању свих савета компетентних страних официра, били стварни узрок слома* (подвукао С.С.). У истом извештају Фурније је предложио „да француски официри потпуно узму у своје руке

[15] Према тој одредби (Устав од 15. јуна 1903), иако је краљ заповедник све земаљске силе, за време рата начелник штаба Врховне команде непосредно командује војском и за то сноси пуну одговорност.

српску Врховну команду и управу главних служби"; изгледа да управо ту треба тражити разлоге за наведене оптужбе против српске Врховне команде. Сличне оптужбе изнео је и италијански војни изасланик у Србији, који је у свом извештају, између осталог, навео и ово: „Сумњам да српске трупе чине своју дужност као што треба, јер је овако одступање неоправдано." Француски војни изасланик у Риму ширио је гласине да се српска војска нигде није благовремено утврђивала и да се управо ради тога није могла дуго одржати.

Српска Врховна команда је аргументовано оповргла ове тврдње, у свом одговору на депешу српског посланика у Риму Михаила Ристића. Цитираћемо само трећу тачку тог одговора, која гласи: *Нашој је војсци саветовано да избегава решење, да чува снагу до доласка савезника у помоћ. Ова нам није притекла у помоћ нити се осећала. При свем том, наша је војска давала страховит отпор непријатељу, а нарочито у долини Велике Мораве, где је непријатељ прелазио просечно дневно око 3 km.*

Иако се ове чињенице не могу порећи, у њихов прилог навешћемо још неке. Према званичним подацима непријатељ је у готово непрекидним педесетодневним борбама изгубио 92.000 људи (Група армија Макензен 67.000 и бугарска 2. армија 25.000), што недвосмислено показује како је српска војска вршила своју дужност. Аутори књиге *Der Weltkrieg* 1914—1918. истичу: „Да су Срби могли добити из Солуна или преко Албаније само храну и муницију, надируће снаге Централних сила на беспутном српском земљишту и у оном времену не би могле извршити свој задатак." Овоме, заиста, не треба ништа додавати.

Далеко смо од тога да тврдимо да је српска Врховна команда, са војводом Путником на челу, била непогрешива, јер би тиме објективно умањили њену огромну улогу у обрамбеним операцијама српске војске 1915. године. Познато је да свака ратна ситуација има више решења, али је непознато које је од њих најсврсисходније. Познато је, такође, да увек постоји опасност да се прецени или потцени стварна могућност противника и да се жељено прими као стварно. Кроз ту призму треба посматрати и делатност војводе Путника у тој готово безизлазној ситуацији. Да ли је он учинио све што се у датим условима могло учинити да се избегне трагедија која је задесила српску војску крајем 1915. године, да ли се његова стратегија „крпљења пукотина", на коју је стицајем околности био принуђен, може правдати објективним разлозима и, најзад, да ли се ичим може правдати пропуст што на време није узета у разматрање алтернатива повлачења кроз Црну Гору и северну Албанију на Јадранско приморје? У вези с тим генерал Велимир Терзић, у свом чланку *Одступање српске војске 1915. године*, посебно подвлачи:

„Далековидости и гвозденој вољи војводе Путника нема се шта приговорити. Напротив, њему треба одати пуно признање и вечну захвалност за генијално руковођење операцијама

српске војске у овој судбоносној и најтежој години овог великог рата, у коме се решавала не само судбина Србије, већ и осталих југословенских и словенских народа уопште."

Заиста, ако се за одступање уопште може добити ловоров венац (ни једно одступање у историји није овенчано славом), Путник га је неоспорно заслужио за мајсторско руковођење одступањем српске војске 1915. године. Од почетка Макензенове офанзиве до повлачења на леву обалу Ситнице, српска војска је под његовим руководством бранила крајње пожртвовано сваку стопу своје земље да би створила време и простор за пристизање савезничке помоћи. Њена Врховна команда је за све то време предочавала савезничком командовању да су време и место пристизања те помоћи од пресудног значаја за даљу оперативну способност српске војске. Али, дани су пролазили, притисак непријатеља се повећавао, а помоћ није долазила; војвода Путник је у два маха званично обавештен о њеном пристизању. То га је навело да упорно брани северни фронт чак и после продора Бугара у долину Јужне Мораве и пресецања моравско-вардарске железничке пруге. Упркос томе, пошло му је за руком да целисходним скраћивањем фронта и благовременим заштићивањем крила и бокова, те применом тактике кратких и снажних противнапада, осујети три Макензенова покушаја да окружи и уништи српске главне снаге; за све време одступања српске војске ниједан српски батаљон као компактна јединица није пао непријатељу у руке. Да није био заваран савезничким обећањима, Путник би, у то не треба сумњати, благовремено груписао довољно снага за успешан пробој ка Скопљу и Солуну, или би предузео одговарајуће мере за уређено повлачење преко Црне Горе и Албаније на Јадранско приморје. И у једном и у другом случају била би избегнута трагедија која је задесила српску војску крајем 1915. године.

Пошто нису биле извршене никакве претходне припреме, српска војска је била принуђена да се на брзину преформира на брдску формацију, уништи возећу артиљерију и комору, као и другу ратну опрему која се није могла носити, и да под изузетно тешким зимским условима предузме марш-маневар преко Црне Горе и Албаније ка Јадранском приморју, кога су српски војници с разлогом назвали „албанском Голготом". Пробијајући се кроз сурове, снегом покривене планинске пределе, физички крајње исцрпени, гладни, голи и боси, изложени нападима непријатељски расположеног становништва, српски војници су масовно умирали; читава северна Албанија засејана је гробовима једне непобеђене војске. После скоро месец дана непрекидних кретања, преморена српска војска стигла је крајње исцрпена у простор Скадра, Медове и Драча. О томе је књижевник Бранислав Нушић, поред осталог, забележио:

„После дугих патњи, дугог тумарања и страдања по снежним арбанаским планинама, кроз које смо лутали не знајући ни пута ни стазе, које смо сејали гробовима наших драгих, —

изнурени, изломљени, изгладнели, презебли и оголели — по-чесмо из разних крајева избијати и са разних страна прибирати се и с разних висова силазити ка обалама, које сунце греје.

На тим пустим обалама проводићемо беле ноћи и црне дане, чежњиво погледајући да нам Европа добаци мрве хлеба или да се на зеленом хоризонту појаве бродови, на којима ће се вити застава, која означава спас онога, што је преостало од читавог једног народа."

Међутим, у Скадру, Драчу и Медови нису постојали ни минимални услови за одмор и опоравак, па је тај мукотрпни марш продужен још 160 километара по мочварном и маларичном земљишту до Валоне, где су савезници организовали прихват и снабдевање српске војске. Мада је то била војска „болесних људи, међу којима су многи изгубили људски лик од потпуне физичке изнурености", она се нипошто није налазила у „потпуном расулу", како је пуковник Фурније 10. децембра јавио генералу Жофру, већ је и даље остала организована војска која извршава сва наређења својих старешина и која се успешно бори против непријатеља свуда где је са њим долазила у додир.

Овде посебно ваља истаћи да је за све време повлачења српске војске кроз Црну Гору и северну Албанију, на њеном левом боку стајала црногорска војска, која је, пружајући жилав отпор надирућим аустроугарским колонама, успешно стварила правце који изводе ка Чакору, Андријевици и Колашину и на тај начин омогућила српским главним снагама неузнемиравано повлачење.

Војвода Путник је са штабом Врховне команде стигао у Скадар тек 6. децембра. Иако се за време пута његово здравствено стање још више погоршало, већ сутрадан, 7. децембра, посетио га је председник владе Никола Пашић и тражио обавештење о стању и борбеној способности војске, као и мишљење где би требало извршити њену реорганизацију. Путник му је одговорио да би, уколико се мора ићи из Албаније, најбоље било отићи у Солун и тамо се сјединити са савезницима, и на крају додао да је болестан и да му је потребно дуже одсуство ради лечења и опоравка. Пошто се Пашић с тим сложио, Путник се већ сутрадан, 8. децембра, обратио личним писмом регенту Александру, у коме је тражио петомесечно одсуство, новчану помоћ од 25.000 динара у злату и обезбеђење пута, као и одобрење да га прати његов лични лекар. Путник је при томе очевидно рачунао да ће реорганизација српске војске трајати пет месеци, управо колико и његово одсуство, тако да ће на време поново моћи да преузме своју дужност. Одсуство му је истога дана одобрено личним писмом регента Александра, које гласи:

„Драги војводо,

Примио сам ваше данашње писмо у коме ме молите за дозволу да ради поправке здравља проведете зиму на Крфу. Увиђајући и сам да вам ваше нарушено здравље не допушта отправљати послове, одобравам вам тражено петомесечно од-

Скадар, 25 Новембра 1915.

Војни историјски архив ВИА
Бр. 16 Год. 2 Лист 1

Драги војводо,

Примио сам ваше данашње писмо у коме ме молите за дозволу да ради поправке здравља проведете зиму на Крфу.

Увиђајући и сам да вам ваше нарушено здравље не допушта отправљати послове, одобравам вам тражено петомесечно одсуство.

О потребном вам повраћају потпишори и одговарајућа упутства говорио сам с министарским Савету, и заступником Министра Војног Јаке Ђаја сутра одговор.

Своме пријатељу сматрам за дужност да вам изразим своју благодарност за пажње и поштовање, са којим сте до сада вршили поверене вам послове као начелник штаба Врховне Команде

Ваш благонаклони
Александар

Факсимил личног писма регента Александра војводи Путнику

суство. О потребној вам новчаној потпори и обезбеђењу пута, говорио сам Министарском савету и заступник Министра војног (Милорад Драшковић, прим. С.С.), даће вам сутра одговор. Овом приликом сматрам за дужност да вам изразим своју благодарност за напоре и истрајност, са којом сте до сада вршили поверене вам послове као начелник штаба Врховне команде.

Ваш благонаклони
Александар"

Тако се војвода Радомир Путник растао с војском у коју је уградио своју младост, знање, огромну радну енергију, цео свој живот. Под његовим руководством та војска је водила три рата, извојевала сјајне победе на Куманову, Брегалници, Битољу, Церу и Колубари, стекла бесмртну славу и стала у ред најбољих европских армија свога доба. Тиме је уједно завршена блистава војничка каријера овог прослављеног српског војсковође.

Глава [XV]

ПОСЛЕДЊИ ДАНИ И СМРТ У ТУБИНИ

СМЕЊИВАЊЕ СА ДУЖНОСТИ НАЧЕЛНИКА ШТАБА ВРХОВНЕ КОМАНДЕ

Војвода Путник је сутрадан после пријема цитираног писма регента Александра, којим му је одобрено петомесечно одсуство ради одмора и лечења, добио писмо од вршиоца дужности војног министра Милорада Драшковића, у коме се, између осталог, каже: „Министарски савет ставио ми је у дужност да Вам саопштим, да ће одмах бити предузето све што сте желели и што је нужно за сигурност брода који је тражен, као и да ће Вам министар финансија, са своје стране, ставити на располагање жељена новчана средства." Међутим, из записника са седнице Министарског савета од 9. децембра 1915. године, види се да Путнику нису стављена на располагање „жељена средства", већ само 15.000 динара, уместо тражених 25.000 у злату. Такође се види да је одобрено др Александру Радосављевићу, који је одређен да прати Путника за све време петомесечног одсуства, 15 динара дневно, а Путниковим ординансима — Обрену и Милораду по 6 динара дневно.

Мада је и после тога још неко време потписивао наређења упућена трупама, Путник је de facto разрешен дужности начелника штаба Врховне команде 8. децембра, када му је одобрено петомесечно одсуство; ту дужност је привремено вршио пуковник Живко Павловић. Већ сутрадан, 9. децембра, француски посланик у Србији, Боп је, у свом извештају сасвим тачно констатовао да је „повлачење начелника штаба Врховне команде дефинитивно", а не привремено како је то Путнику саопштено.

Иако у Скадру нису постојали ни минимални услови за одмор и лечење, Путник се ту задржао до краја децембра 1915. године да би сачекао долазак поручених брода којим је требало да отпутује. Тек када му је саопштено да је тај брод приспео у Медовски залив, Путник је напустио Скадар и преко села Бушати и Љеша стигао на пристаниште Сан Јовани ди Медуа, где се, судећи по депеши команданта пристаништа пуковника

Милана Недића, 1. јануара 1916. године укрцао у италијански брод Citta di Bari. У његовој пратњи налазиле су се две кћерке — Милица и Радојка, лични лекар др Александар Ракосављевић, адвокат др Драгутин Петронијевић и два ординанса. Осим њих, на брод су се укрцале и породице официра Врховне команде, капетан Милош Петронијевић, један француски лекар, 11 француских и известан број британских војника. „Ни једно друго лице" — каже се у поменутој депеши — „капетан лађе није хтео да прими."

Брод је кренуо 1. јануара у 17,40 часова и, после веома непријатне вожње по узбурканом мору, сутрадан увече стигао у Бриндизи, варош на источној обали Апулије, која је тада имала око 50 хиљада становника. Италијани су врло свечано дочекали прослављеног српског војводу и његову малу пратњу, обезбедили им погодан смештај и друге удобности све док 7. јануара нису, француским торпиљером, превезени на Крф, острво Хомерове књегиње, највеће међу острвима у Јонском мору. Ту је Путник изнајмио једну малу приватну вилу, пет-наестак минута хода северно од вароши Крфа и његове живописне тврђаве, где се сместио са својом пратњом. Долазак Путника на Крф, грчки песник Г. К. Пасајатис је поздравио песмом у прози, под насловом „Непобедни — Побеђени". Цитираћемо неколико стихова из те песме:

„Добро дошо на острво Хомерове књегиње, уморна старино, вођо једног храброг народа, који је поклекнуо пред навалом варвара, али остао непобеђен . . .

И, ако у борби народа не победи права победа правде, ваша витешка отаџбина, крунисана славом и бесмртношћу, живи и живеће вечно у причама векова. Здравим те, уморна старино, белих власи, болима избраздана лица.

Народ који ти сада нуди гостопримство, поздравља одушевљено херојство једне пријатељске нације и, са пуно саучешћа, гледа њено велико страдање . . .

Јелински народ је наследио душу која се диви витештву, он сетним херојима Србије шаље своје топле симпатије.

Одмарај се на гостољубивом острву јелинске ведрине . . ."

На том питомом и гостољубивом острву, Путник се, негован од своје две кћерке и оданог лекара, почео опорављати. Изгледало је да се његова болест смирује, јер је изгубљени апетит почео да се враћа. Опирао се помало и на ноге, које су му до тада биле готово одузете. Али је, упркос томе, — истиче В. Белић — „за све то време био јако потиштен". Није била у питању само носталгија за изгубљеном отаџбином, него и осећај одбачености. Јер, ни после доласка владе и Врховне команде на Крф, Путника нико није обилазио. Осећајући да за то постоје неки разлози, стари војвода није имао мира све док, на један неуобичајен и незваничан начин, није сазнао у чему је ствар. Наиме, када му је, почетком фебруара 1916, благајник Врховне команде донео две непримљене плате, Путник је потписао платни списак и примио те две војводске плате, али без додатка који му је као начелнику штаба Врховне

команде припадао. Уверен да је у питању нека забуна, у шаљивом тону је затражио од благајника, који је већ био узео шапку и пошао ка вратима, да му исплати и додатак. Изненађени благајник се брзо прибрао и објаснио Путнику да он није више начелник штаба Врховне команде, јер је на ту дужност постављен генерал Петар Бојовић. Путник није могао да дође к себи и поверује тим речима све док их истога дана нису потврдили пуковници Живко Павловић и Душан Туфегџић, који су га посетили на његов позив. Тако је војвода Путник, уместо из службеног саопштења, од благајника Врховне команде сазнао да је смењен са дужности, коју је преко дванаест година беспрекорно обављао.

Наиме, регент Александар је 12. јануара 1916. године, уз сагласност владе, званично сменио Путника са дужности начелника штаба Врховне команде, а на његово место поставио генерала Петра Бојовића. Истога дана смењен је са дужности министра војске, Путников шурак Радомир Бојовић, на чије је место именован генерал Божидар Терзић. Путников помоћник пуковник Живко Павловић смењен је са дужности тек после доласка на Крф и постављен за команданта Шумадијске дивизије. Нико, разуме се, не би могао замерити регенту Александру и српској влади што су, на место оболелог и потпуно изнемоглог Путника, поставили једног веома способног, млађег и здравог генерала, да то нису учинили иза Путникових леђа. Колико је такав поступак озлоједио старог и болесног војводу, види се из његових речи изговорених непосредно пред смрт у присуству неколико својих пријатеља и познаника:

„Много сам патио и много сам мучен. Али све праштам — све заборављам. Само ме боли то што сам са положаја начелника штаба Врховне команде уклоњен онако, како ја ни свог рђавог посилног нисам терао натраг у команду. Да, ни посилног добар официр не тера од себе овако и на овај начин. А мене, тек мене су уклонили као најгорег, јер је требало неко да плати цех. И то ме боли — и болеће ме до гроба."

Ове Путникове речи објављене су 20. марта 1922. године у „Београдском дневнику". Аутор је на крају, уместо потписа, навео да је старац који чека мирно свој последњи час и стога не жели да његово име чак ни индиректно улази у јавност, јер је — каже он — „сувише дуго тамо било и сувише ће тамо битисати".

Вест о смењивању војводе Путника изазвала је чуђење и негодовање неких српских политичара у иностранству и привукла пажњу европске јавности, јер се радило о једној од највећих и најмаркантнијих личности у српској ратној историји, личности која је уживала огроман углед не само у Србији него и у целој Европи. Испитујући разлоге којима се руководила српска влада при доношењу одлуке да се са највећег положаја у војсци уклони најдаровитији српски војсковођа, познати британски публициста Сетон-Ватстон, сумирао је резултат тог испитивања у једном чланку, објављеном августа 1918. године у „New Europe", у коме се, поред осталог, каже:

„Смењивање војводе Путника и скоро целог његовог генералног штаба, изазвало је живо и дубоко интересовање; критичари ненаклоњени господину Пашићу оптуживали су га (Пашића) да хоће сву одговорност за несреће које су снашле Србију да свали на војне старешине. Очевидно је да се овај поступак има уписати у заслуге или грех целој влади; али ми имамо пуно разлога да верујемо да је он поникао из личне иницијативе самог председника владе и господина Стојана Протића, иако се овај био привидно повукао."

По брзини и садржају реаговања српске владе на овај чланак, рекло би се да Сетон-Ватстон није погрешио. Наиме, чим је поменути лист стигао на Крф (10. септембра 1918), влада је реаговала телеграфским одговором Стојана Протића, у коме се истиче:

„Смена војводе Путника била је природна последица његове физичке неспособности за рад. По мом уверењу она је требало да буде још раније, и онда се не би догодио тај необичан и јединствен пример: да војска носи на леђима свог војсковођу уместо да је он води. Војвода Путник је био неспособан више од годину дана да икада обиђе фронт. На његове се одлуке не ретко чекало по недељу дана. За смену његовог штаба ви имате довољно разлога у вашем чланку: група *Уједињење или смрт* добила је знатан уплив у околини војводе Путника."

Тачно је да је Путник, у моменту када је разрешен дужности, био физички неспособан за рад, али цитирани одговор Стојана Протића не оставља никакве сумње у то да су разлози његовог смењивања не само здравствене већ и политичке природе. На такав закључак упућује начин смењивања војводе Путника и готово целог његовог штаба. Уосталом, Путник је био озбиљно болестан и крајем другог балканског рата и током целе ратне 1914. и 1915. године, па је ипак, на срећу српског народа, остао на својој дужности и бриљантно је обављао.

Цинична Протићева опаска о необичном и јединственом призору „да војска носи на леђима свог војсковођу уместо да је он води", као и неоснована тврдња да се на Путникове одлуке „не ретко чекало по недељу дана", недвосмислено потврђују да се збиља ради о покушају свваљивања све одговорности за несрећу која је снашла Србију крајем 1915. године на војводу Путника и његове најближе сараднике. Путник је управо то имао у виду када је рекао: „А мене, тек мене су уклонили као последњег, јер је требало неко да плати цех." Ти очевидни покушаји вређали су Путника утолико пре што је он, доиста, са своје стране учинио све што се у датим околностима могло учинити да до те несреће не дође. С тим у вези генерал Милан Зеленика, у својој опсежној студији о операцијама српске и црногорске војске 1915. године, подвлачи „да су и у овом рату српска и црногорска војска као ретко које у историји ратова, дале све од себе и да је главни руководилац, војвода Путник, иако стављен готово пред непре-

бродиве тешкоће и нерешиве задатке, био на достојној висини свог положаја. Он је српске армије, иако уз велике жртве и извесне сопствене пропусте, каквих је било и код највећих војсковођа, коначно извео на пут који их је довео на Солунски фронт, где су положени темељи за стварање југословенске државе".

Истина је да је војвода Путник ношен на рукама својих војника од Љум Куле до Скадра, јер другог излаза није било, али је истина и то да је он довео српску војску на Албанско приморје. Његова одлука о повлачењу кроз Црну Гору и Албанију је, као што смо видели, преиспитивана на три састанка команданата армија, али ипак није измењена. Видели смо, такође, да је Никола Пашић у Скадру тражио Путниково мишљење о томе куда да крене српска војска са Албанског приморја и да му је Путник том приликом рекао да треба ићи у Солун и тамо се сјединити са савезничким снагама, што је и учињено. М. Лазаревић је неоспорно у праву када каже да се од Путниковог имена не може одвојити не само савлађивање сурових албанских врлети него ни освајање кајмакчаланских литица, добропољска битка и тријумфалан повратак српске војске у отаџбину 1918. године, јер је он створио ту војску која је извојевала те сјајне победе.

Три узастопна неуспешна покушаја Групе армија Макензен да окружи и уништи српске главне снаге, које су јој сваки пут измакле испод носа, непосредно и уверљиво говоре о томе да ли су Путникове одлуке касниле или не. Осврћући се на то питање, Путников помоћник Живко Павловић истиче да је стари војвода у тим тешким данима „врло брзо мислио и да се на његове одлуке никада није чекало."

Што се тиче примедбе да је Путник „више од годину дана био неспособан да икада обиђе фронт", ваља рећи да му то и није било потребно, јер је располагао зачуђујућим познавањем земљишта у географско-стратегијском и тактичко-топографском погледу. Није му била потребна топографска карта понекада чак ни приликом диктирања борбених заповести. Када су му једном приликом понудили карту да се послужи њом при излагању оперативне ситуације једном француском представнику, Путник се насмејао и рекао: „Шта ће ми карта, када познајем сваког механцију по друмовима, а камо ли терен". Један Путников непосредни сарадник је записао „да нико никада пре њега (Путника) није тако познавао Србију, нити ће је нико после њега познавати тако до најситнијих детаља". Ако се томе дода чињеница да је Путник имао пуно поверење у своје у многим ратним окршајима прекаљене команданте, које је сам одабрао, онда му, доиста, није било потребно да онако болестан одлази на фронт.

У вези Протићеве примедбе да је група *Уједињење или смрт* „добила знатан уплив у околини војводе Путника", што је — судећи по његовом одговору — био главни разлог смењивања готово целе Врховне команде, подсетићемо на Путникове

речи изговорене у Народној скупштини још пре балканских ратова. Он је, наиме, тада рекао да не води рачуна о томе ко је завереник, а ко није завереник, већ настоји да се служба у војсци врши исправно, као и да ће убудуће са своје стране учинити све да се војска не уплиће у политику, јер је чврсто уверен „да се војска никада не треба у политику да меша". Тог става Путник се консеквентно придржавао до краја живота. Своју делатност на организацији и употреби оружаних снага, сматрао је само једном од компонената државне политике коју има да води одговорна влада, не искачући из оквира те политике ни у мирно ни у ратно доба. Историјско искуство је показало колико је Путник био у праву и колико су несрећне оне земље у којима војска води политику. Путник, истина, није отурао од себе црнорукце (Апис је дуже време био начелник Обавештајног одељења Врховне команде), јер се радило о ватреним патриотима и врло способним војним старешинама толико потребним Србији и српском народу, али својим ауторитетом никада није заклањао њихову неуставну делатност, што му се очевидно жели приписати. Из претходног излагања смо видели да се Путник никада није наметао влади тежином свог ауторитета на челу победничке војске. Напротив, био је апсолутно лојалан према уставу, суверену и државној управи. У томе се слажу сви историчари и критичари који су Путникову делатност посматрали и ценили кроз призму објективних историјских чињеница.

БОРАВАК И НЕОЧЕКИВАНА СМРТ У НИЦИ

Путник је остао на Крфу све до септембра 1916. године, не излазећи никуд из куће. Ту је дочекао чудесно ускрснуће српске војске и њене прве победе на Солунском фронту, што га је јако обрадовало. Мада никада није сумњао у победоносан исход рата, наде су сада нагло порасле, али се здравствено стање погоршало чим је наступила кишна сезона. Лекар му је саветовао да промени место боравка — да пређе у Каиро или Ницу, где је клима много погоднија за његову болест. Путник се сложио с тим предлогом, али није имао средстава за пут и живот у већим градовима; једва је и на Крфу састављао крај с крајем. Тек када му је влада одобрила извесну новчану помоћ (нисам успео да пронађем податке о висини те помоћи), донео је одлуку да пређе у Ницу. На његову молбу Италијани су му послали малу обалску крстарицу „Карло Мирабело", којом се превезао до Бриндизија, одакле је возом отпутовао за Ницу.

Ница, административни центар департмана Приморских Алпи пријатељске Француске, приредила је Путнику званичан дочек. Француска влада му је ставила на располагање једну малу,

али лепу вилу на Гамбетином булевару, погодну за лечење и одмор. Ница је од давнина била позната као град цвећа и сунца и као зимовник имућног и болесног света. У њој се у мирнодопском периоду водила чувена трговина цвећем. Камфили, јагорчевине, руже, шебоји, мимозе, туберозе, јасмин и хризантеме из Нице стизали су на све европске тргове. Овога пута у Ници је боравио знатан број Срба, избеглица. Многи од њих су желели да виде Путника и да му својим саветима и добрим жељама пруже помоћ. Посећивали су га и страни новинари да би чули његово мишљење о општој ратној ситуацији и коначном исходу рата. Када није имао посету, Путник се, по казивању његове кћерке Радојке, одмарао читајући лектиру лаког жанра. Интересовао се, разуме се, и за општу ратну ситуацију, а нарочито за ситуацију на Солунском фронту, захтевајући од својих пратилаца да га о томе редовно обавештавају.

Међутим, иако су услови за лечење и одмор у Ници били повољни, време је као за пакост било врло променљиво и неповољно за астматичне болеснике какав је био Путник, па се његово здравствено стање још више погоршало. Обавештено о томе, француско Министарство војске упутило је у Ницу једног лекара специјалисту, који је прегледао Путника и препоручио му да у току лета проведе два месеца у једној француској минералној бањи. Пошто није имао средстава за бањско лечење, Путник се обратио српској влади с молбом да му позајми 20.000 франака. С тим у вези упутио је и лично писмо председнику владе Николи Пашићу, које ћемо, с обзиром на то да се вероватно ради о последњем његовом писму, у целини цитирати:

„Драги Никола,

Петнаестог маја ове године истиче ми одобрено ‚боловање' — одсуство ради лечења. Од када сам овде, од септембра (1916, прим. С.С.), па све до пре три дана, време је на целој ривијери било врло променљиво (било је и снега), ветровито и уопште врло неповољно за све који од груди пате, те се стање мог здравља није могло толико поправити да бих по истеку одобреног ми одсуства могао бити употребљен на неку службу. Потребно ми је и даље лечење. На моју молбу француско војно министарство било је тако добро, па ми је упутило једног лекара специјалисту, др Ланија, професора на медицинској школи у Паризу, који заузима висок положај и има у Паризу своју болницу, те ме је прегледао и дао препоруку и некакво уверење да продужим досадашње лечење, а на лето, од друге половине јуна до друге половине августа, да идем у минералну бању Лишок (?), те да тамо издржим цео бањски курс лечења. Тако ћу се знатно опоравити.

Стога сам се обратио нашем војном министру и послао му лекарско уверење с молбом да ми одобри даље

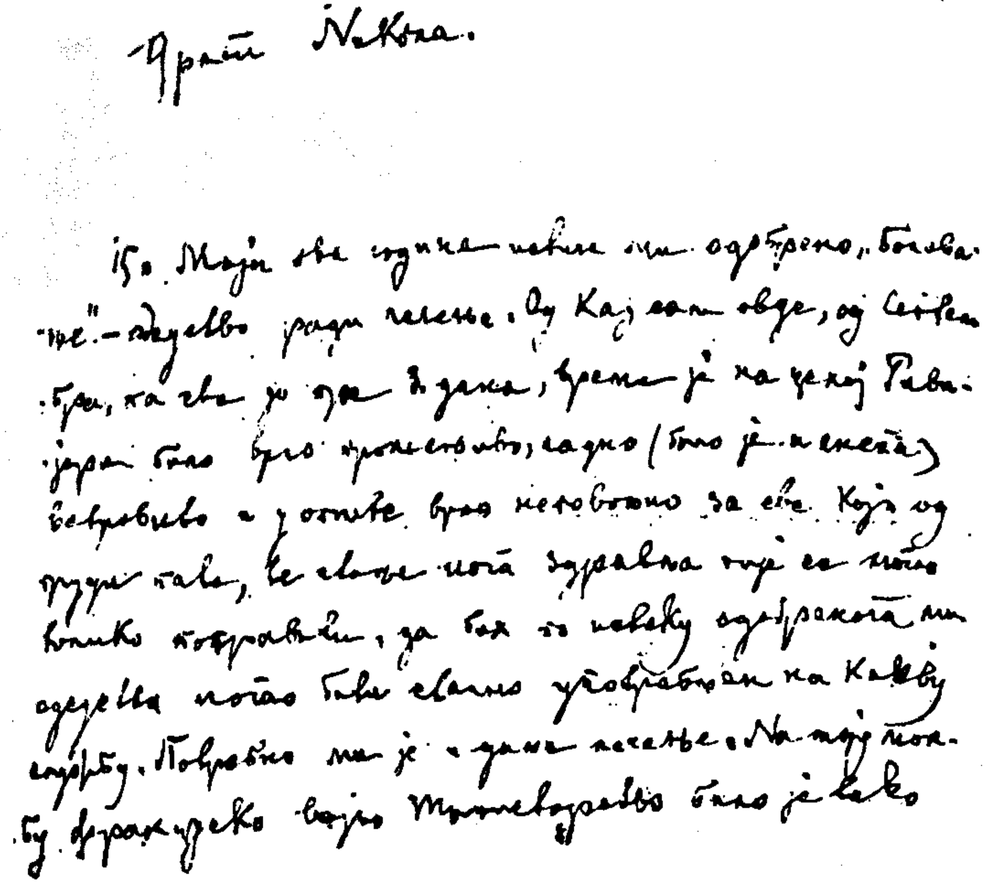

Факсимил прве странице личног писма војводе Путника Николи Пашићу марта 1917.

‚боловање' до оздрављења, односно до повратка у отаџбину. Ја се надам да ће се рат завршити до идуће зиме успешно по нас и да ћу се тада вратити у отаџбину.

Уз ово молио сам министра да подејствује код Министарског савета да ми сада изда 20.000 франака државне помоћи за лечење и остале ванредне трошкове за путовање до бање и повратак, бањске трошкове итд. Без тога неће ми бити никакве вајде од датог ми одобрења. Нити ће ми бити могуће да здравље поправим.

Министар војни зна, као и ти, да службу нисам избегавао и да сам је обављао са преданошћу, да сам за ових неколико година на онако важном положају, радећи без одмора, услед ратних штрапаца сасвим оронуо. Верујем да ће моју молбу потпомоћи, али ја се обраћам и теби и молим те да мојој молби изађеш у сусрет, као и да сада издејствујеш да ми Министарски савет одобри државну помоћ и затражену суму стави на располагање

[XV]

до месеца маја. До зиме надам се да ће рат бити свршен, тада потребе за даљом помоћи неће бити. Ако после рата моја породица и ја не будемо заборављени, бићу у стању да државној каси дату ми помоћ надокнадим са захвалношћу.

Уверен да ћеш мојој молби изаћи на сусрет, молим те да примиш моје пријатељско поштовање и поздрав.

8. марта 1917. год.
Ница

Р. Путник, војвода."

Као што се из цитираног писма види, војвода Путник је до последњег даха остао скроман као што је одувек био. О свом прегалачком педесетпетогодишњем раду у српској војсци, каже само толико да службу није избегавао и да је од силних ратних штрапаца потпуно оронуо, па стога тражи од државе скромну новчану помоћ за бањско лечење, коју ће по завршетку рата са захвалношћу надокнадити. Путник се, дакле, не позива на своје велике заслуге за Куманово, Брегалницу, Цер, Колубару, као ни на огромну улогу коју је одиграо у стварању војске која је пожела толике успехе, јер сматра да му те заслуге не дају право да завлачи руке у државну касу. Од земље у чију је новију историју неизбрисиво уткао себе не тражи никакву награду, чак ни новац за лечење, већ само позајмицу. То је потпуно у складу са његовом пословичном скромности током целог живота. Ту Путникову особину посебно истичу сви његови савременици и биографи. Изузетну скромност овог великог српског војсковође описали су војвода Живојин Мишић и француски ратни дописник Фери Пизани (први је описао Путникову радну собу у његовој кући, а други његов кабинет у Врховној команди у Крагујевцу), које смо цитирали у претходним главама. Додали бисмо томе само још један пример. Када су за време балканских ратова одређиване новчане дневнице официра, Путник је наредио да дневница и потпоручника и војводе буде једнака — три динара дневно. На примедбу својих најближих сарадника да он као војвода треба да има већу дневницу него потпоручник, јер обавља одговорнију дужност, Путник је одговорио: „Е, али је зато потпоручников стомак здравији од мога, те тражи више", и неопозиво остао при својој одлуци.

Није познато да ли је Путнику одобрена тражена новчана помоћ, али то није важно будући да је умро пре него што је требало да крене на бањско лечење — 17. маја 1917. године у Ници. Премда је био тежак болесник од бронхитиса са енфиземом плућа, смрт је наступила изненадно због слабости срца. Путник је с тим још одраније рачунао, па је наредио својим кћеркама (Милици и Радојки) све што у том случају треба даураде, чак и кога о томе да обавесте.

Иако је умро у тешком ратном времену и у туђој земљи,

војвода Путник је сахрањен уз највеће почасти. Сахрана је обављена на руском гробљу у Ници, лоцираном на благој узвишици обраслој црним чемпресима и врбама. Још од раног јутра маса света је журила према руској цркви у Ници, где је на црном катафалку био изложен ковчег са посмртним остацима прослављеног српског војводе, обавијен српском државном заставом. За време опела, које су вршили руски епископ Љубмилов и архимандрит Буфин са десет српских свештеника, са обе стране ковчега стајала су по три српска официра са исуканим сабљама. По завршетку опела, префект Приморских Алпи је одржао говор, у коме је истакао:

„Влада Француске Републике ставила ми је у дужност да изразим осећање пуно дивљења и захвалности; осећања њена и целе Француске према једном хероју из овог великог рата. Тробојна француска застава поздравља овај ковчег и цео француски народ дели са Србијом њену тугу и жалост. Земља француска вратиће Србији аманет који јој је поверен на чување (посмртне остатке војводе Путника). Она ће јој га вратити на дан славе, којој се ускоро надамо."

Председник градске општине генерал Гарони је у свом говору рекао „да је Ница била веома горда што је за свог госта имала војводу Путника". Пуковник Душан Туфегџић говорио је о изузетним војничким способностима и врлинама војводе Путника, по којима је познат и слављен у целој Европи. Српски посланик у Француској Миленко Веснић захвалио је француским властима на импозантној организацији погребне свечаности и зажалио што се војводи Путнику није испунила жеља да види коначну победу савезника.

Па завршеним говорима, погребна поворка је кренула улицама Нице према руском гробљу. Упркос томе што је у неколико махова киша почињала да пада, улице су биле препуне света. Испред погребних кола кретала су се два француска шасерска батаљона са заставом одликованом Легијом части, преко које је била постављена црна трака, затим српски гимназисти и вод инвалида пуштених из аустроугарског ропства, група српских ученика који су певали посмртне песме, а иза њих многобројни венци, међу којима: венац Краља Петра I и престолонаследника Александра, црногорског Краља Николе, француске владе, српске владе, француског министарства војног, Главног одбора Приморских Алпи, принцезе Јурјеве, српског посланства у Паризу, вајара Ивана Мештровића, професора српске гимназије у Ници, ордонанса војводе Путника и других личности, установа и удружења. Последњи поздрав легендарном српском војводи одат је у Дантеовој улици звуцима посмртног марша и дефилеом француских и српских трупа. Ковчег, од тешког храстовог дрвета окован бронзом, са посмртним остацима војводе Путника није покопан, већ је спуштен у подрум једне мале капеле у средини руског гробља у Ници, јер је било предвиђено да се, чим се заврши рат, пренесе у отаџбину.

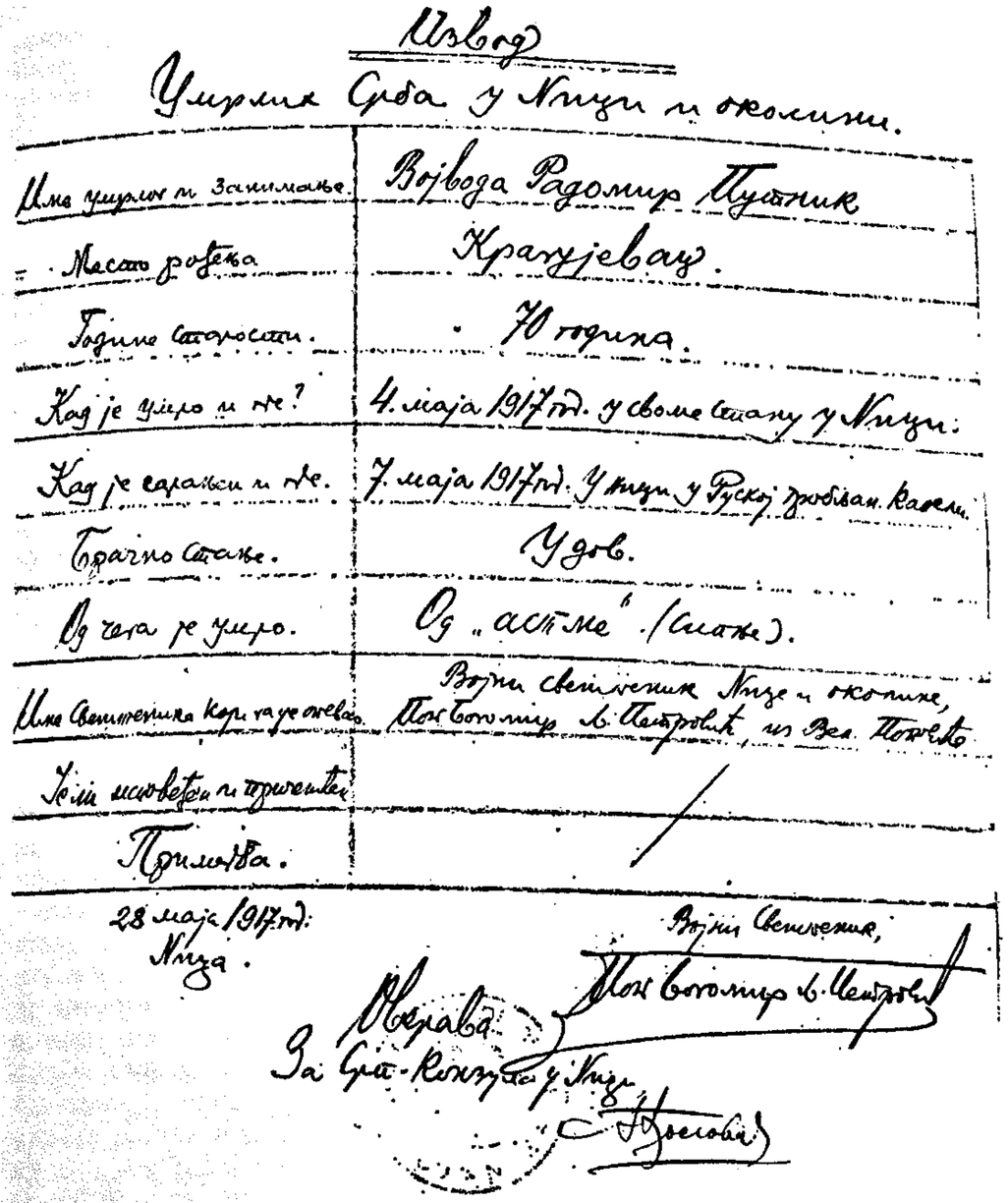

Извод

Умрлих Срба у Ници и околини.

Име умрлог и занимање.	Војвода Радомир Путник
Место рођења	Крагујевац.
Године старости.	70 година.
Кад је умро и где?	4. маја 1917 год. у своме стану у Ници.
Кад је сахрањен и где.	7. маја 1917 год. У Ници у Руској гробљан. капели.
Брачно стање.	Удов.
Од чега је умро.	Од „астме" (сипње).
Име свештеника који га је отевао.	Војни свештеник Нице и околине, Поп Богомир Л. Петровић, из Вел. Поповића
Је ли исповеђен и причешћен	/
Примедба.	

28 маја 1917 год.
Ница.

Војни свештеник,
Поп Богомир Л. Петровић

Оверава
За Срп. Конзула у Ници
[illegible]

Смртовница војводе Путника

Војвода Путник је умро у седамдесет првој години живота. Био је то, дакле, релативно дуг живот будући да је протекао у најбурнијем периоду српске националне историје, периоду у коме је земља кидала окове вековног ропства и крчила себи пут у заједницу слободних европских народа; у том периоду Србија је направила крупан корак на путу од заостале сељачке земље до модерне државе европског типа. Удео војводе Путника у томе је, нема сумње, грандиозан и то не само у шест ратова од којих су три вођена под његовим непосредним руководством, већ првенствено у миру, када је стрпљиво и зналачки стварао војску која је довршила дело националног ослобођења започето још почетком XIX века.

Још од ране младости и првих официрских дужности изграђивао је и себе и трупу у којој се налазио са ентузијазмом достојним дивљења, не осврћући се на друге могућности, чак ни онда када се прерано нашао у пензији. За Путника се, доиста, може рећи да је геније рада, конструктивности, истрајности и логике. П. Томац не без разлога истиче да је Путник „уградио себе у професију и с њом се дигао до непрекорачивих висина". Прокрчио је себи пут до највећих положаја у српској војсци изузетном интелигенцијом, неуморним радом и изврсним познавањем војне теорије и праксе, а не подилажењем моћницима. Вероватно се у војној историји не може наћи пример да потпоручник пише упутство за обуку трупа, као што је то учинио Путник 1868. године, нити, пак, да уџбеник наставника Војне академије деценијама служи за војно-стручно усавршавање генералштабних официра, као што је то случај са Путниковом *Генералштабном службом.* Иако је на чело Главног генералштаба дошао у време када се српска војска нашла на ивици хаоса и анархије, Путник је за неколико година успео да консолидује њене редове, одстрани из ње разоран утицај унутрашњих међупартијских трвења, опреми је савременим наоружањем, саобрази војна правила са својствима тог наоружања и специфичним српским условима, лично обучи више генерација генералштабних официра, уздигне резервни официрски и подофицирски кадар свих родова, прилагоди обуку трупа захтевима модерне војне вештине замењујући касарнски дрил практичном обуком трупа. Једном речју, да војску једне заостале сељачке земље оспособи да се успешно носи са најсавременије опремљеним и обученим армијама великих сила.

Ратна стаза војводе Путника почела је, као што смо видели, јуна 1876. године изгубљеним бојем код Калипоља, а завршила крајем 1915. године на Албанском приморју, после губитка целе државне територије, када је српска војска — под његовим руководством, али не његовом кривицом — стигла до дна своје велике несреће. Па ипак, у блиставој ратној историји те војске, Путник је био и остао њена највећа и најсветлија личност, за коју су нераздвојено везане њене најславније победе. Ж. Павловић је сасвим у праву када каже да ће велико и светло име војводе Путника вековима служити за пример

младим нараштајима како ваља служити свом народу и својој отаџбини. Путник се испољио као крупна историјска личност првенствено кроз своје генијалне оперативно-стратегијске одлуке у току балканских ратова и у најдраматичнијим годинама првог светског рата. Све те његове одлуке, подвлачи П. Томац, „извиру непосредно из ситуације, разумне су и јасне, готово баналне, свакоме надохват руке као неко опште добро". Судећи по ономе што су казали и забележили Путникови најближи сарадници, стари војвода је у најдубљем ћутању доносио најважније одлуке и стварао историјска решења. О томе је редакција „Политике" — поводом предлога да Народна скупштина ода заслужено признање војводи Путнику за дотадашње успешно руковођење операцијама српске војске, који су јула 1915. године поднела два народна посланика — објавила уводник, у коме се, уз остало, каже:

„Велико ћутање војводе Путника наслања се на изванредну дубину његовог ока. Док његово ћутање нешто скрива и таји, дотле његово оштро и неуморно око нешто тражи, мери и цени. Прво показује крај, друго почетак, прво засићеност, друго неизмерну жеђ интересовања и крајњег сазнања. Велики мајстор који мало говори, ништа не каже, а вечно је будан да му штогод не измакне. Активност без краја и одмора.

У три написана реда, у неколико казаних речи, стари војвода излива израђена решења, савршена, сигурна, логична и ове велике одлуке утолико више изгледају краће и узане, уколико жива реч старог војводе оскудева у издашности и разметљивости. Иза врата његовог ћутања крије се велики арсенал израђених идеја и мисли, читав магацин оштрих опажања и дубоких процена. На његов суд можете се ослонити, а две његове казане речи фрапирају дубином мисли и апсолутном истином. Узаност форми у којима су донете мисли и одлуке војводе Путника, јесу у суштини логичан израз крајње реалности његовог духа и корелат оне енергије која се елементарно испољава. Највеће истине на свету и највећи закони имају најмању дескрипцију, они се изражавају у формулама. Војнички геније Наполеон говорио је мало, није имао када, он је опажао и стварао."

У том уводнику „Политика" је подсетила да је недавно руски министар војске Поливанов, када му је српски посланик у Русији потпуковник Лонкијевић честитао наименовање на ту дужност и пожелео му успех у раду, рекао: „Господине потпуковниче немате ми шта честитати, пожелите ми славу војводе Путника." Невероватно: министар војске силне Русије жели славу начелника штаба Врховне команде једне мале сељачке војске са Балкана.

За своју педесетшестогодишњу службу у српској војсци, у којој је обављао, тако рећи, све дужности од командира вода до начелника Главног генералштаба, министра војске и начелника штаба Врховне команде, Путник је добио бројна званична и незванична признања и одликован следећим одликовањима:

1. Карађорђева звезда са мачевима II реда.
2. Карађорђева звезда са мачевима III реда.
3. Карађорђева звезда са мачевима IV реда.
4. Карађорђева звезда I реда.
5. Карађорђева звезда II реда.
6. Таковски крст II реда.
7. Таковски крст са мачевима V реда.
8. Бели орао III реда.
9. Бели орао IV реда.
10. Бели орао V реда.
11. Св. Сава I реда.
12. Златна медаља за храброст.
13. Сребрна медаља краља Петра I.
14. Споменица краља Петра I.
15. Споменица ратова са Турском 1876—1878.
16. Споменица рата са Бугарском 1885.
17. Споменица за српско-турски рат 1912—1913.
18. Споменица за српско-бугарски рат 1913.
19. Св. Станислав I реда (руско одликовање).
20. Св. Станислав са мачевима III реда (руско одликовање).
21. Св. Борђе са мачевима IV реда (руско одликовање).
22. Св. Михаила и Борђа са лентом и огрлицом (британско одликовање).
23. Легија части II реда (француско одликовање).
24. Румунска круна II реда (румунско одликовање).
25. Гвоздена круна IV реда (аустроугарско одликовање).
26. Орден за војничке врлине I реда (бугарско одликовање).

Путник, као што се види, није имао много одликовања, али он томе није придавао никакав значај; презирао је сваку разметљивост па и претерано декорисање одликовањима. Када му је на једном пријему у двору Обреновића официр близак краљу Милану добацио алузију због малог броја одликовања, Путник му је без срџбе одговорио: „Моје су декорације испод мундира". Сметало му је и свако претерано величање његове личности и заслуга. О томе речито говори овај пример:

Када се сазнало за сјајну победу српске војске на Куманову, у Врању, где се налазила српска Врховна команда, окупио се велики број грађана и на челу са војном музиком дошао пред зграду у којој се налазио Путник. Књижевник Бранислав Нушић је одржао пригодан говор у коме је хвалио српску војску и посебно истицао Путникове заслуге. Чим је видео о чему се ради, Путник је послао свога ађутанта и замолио „да поворка иде испред болнице и да се рањеницима, који су баш тада стизали са бојног поља, ода част и хвала", а не њему.

Набројена Путникова одликовања, доиста, нису лажно злато, јер су добијена за личну храброст и умешно руковођење тактичким и оперативним јединицама у ратовима које је Србија водила у другој половини XIX века, а нарочито за бриљантно

руковођење операцијама српске војске у балканским ратовима и првом светском рату, којим је стекао бесмртну славу.

ПРЕНОС ПОСМРТНИХ ОСТАТАКА ВОЈВОДЕ ПУТНИКА У ОТАЏБИНУ

Војводи Путнику није било суђено да доживи и види тријумфалан повратак српске војске у земљу својих предака, са којом су овога пута били уједињени сви југословенски народи од Триглава до Ђевђелије. Умро је у туђој, али пријатељској земљи и тамо лежао несахрањен преко девет година, чекајући да га се његова Србија — чију је војску тако успешно у славу и победе водио — сети. Међутим, владајући кругови Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, у којој су доминантну улогу играли Срби, Путникови добри познаници и ратни другови, потпуно су заборавили на њега. Ко би се у јеку оштрих социјалних и националних превирања и жестоких страначких борби око власти и других привилегија могао сећати мртвог Путника, поготово када се зна да је и само помињање његовог имена могло умањити славу и ратне заслуге оних који су се сада налазили у врховима власти. Надлежни органи се зато нису обазирали ни на захтеве Путникове породице, ни на апеле ратних ветерана, ни на опомене и упозорења француских власти, ни на елегичне речи песника да „на хумкама у туђини неће српско цвеће нићи". Ковчег са посмртним остацима прослављеног војводе и даље се налазио у подруму поменуте гробљанске капеле у Ници, покривен паучином и прашином.

Међутим, будући да ратне ране још нису биле зарасле, успомене на војводу Путника биле су свеже не само код преживелих ратника, његових сабораца, него и код широких народних маса. Људи су јавно изражавали своје негодовање због крајње немарног односа надлежних власти према мртвом војводи. То је нарочито дошло до изражаја када је „Политика", маја 1925. године, објавила телеграм из Нице, потписан иницијалима МП, који гласи:

„Јуче сам, враћајући се у отаџбину, стигао у Ницу. Како остајем овде неколико дана, пошао сам данас да обиђем Ницу и да видим има ли још трагова из оних ратних дана када је Ница дала уточиште многима од наших. Тако сам посетио и цркву у којој је био привремено смештен ковчег са мртвим телом нашег генералисимуса Путника, до преноса у отаџбину.

Запрепастио сам се када сам, улазећи у цркву, опазио у прозору онај исти ковчег који сам пре седам и по година овде с поштовањем гледао. Велики вођа наше војске још увек лежи у црквеном прозору и отаџбина не може још увек да се сети свог великог сина коме толико много дугује.

Данас је равно осам година од Путникове смрти а он још једнако лежи несахрањен у туђини. Шта ли би данас у овој осмогодишњици рекла она два француска ђенерала који су пре неколико година у нашем посланству у Паризу рекли:

— Или га пренесите у своју земљу и сахраните или дајте да га ми, Французи, сахранимо!"

Уз овај телеграм „Политика" је објавила и редакцијски коментар, у коме се, између осталог, каже: „На жалост и срамоту нашу, тело војводе Путника се још и данас налази несахрањено у руској цркви у Ници. Надлежнима је дужност да се у знак признања великих заслуга што их је за војску и земљу имао војвода Путник, његово мртво тело пренесе о државном трошку у Отаџбину и сахрани на достојан начин како то доликује великим људима, који су цео свој живот посветили служби својој отаџбини и народу..."

После тога, преживели ратници су дигли свој глас. У редакцију „Политике" су свакодневно стизала писма са захтевима да се посмртни остаци војводе Путника одмах пренесу у отаџбину и на тај начин спере велика национална срамота, која је нечијим несхватљивим немаром нанета читавој једној генерацији. Појавиле су се и иницијативе да то учине резервни официри и ђаци војводе Путника о свом трошку. У Скопљу су представници ратних и националних организација отпочели организовану акцију у том правцу. Упознавајући своје читаоце да велики национални јунак Србије, организатор и командант њене победничке војске у најепохалнијим ратовима српске историје, још лежи непокопан, „Трговачки гласник" на крају закључује: „Срамота је ово и жалост наша." Поред тога, овај лист је упозорио да исто тако као што војвода Путник лежи без свога гроба у земљи за коју има толике заслуге, „гроб Незнаног јунака на Авали зарраста у коров и почиње бивати ругло и срамота престонице и целог нашег народа". У свом чланку „Успомене на војводу Путника", објављеном 1926. године у „Политици", др Арчибалд Рајс је изнео своје сусрете са војводом Путником у тешким ратним данима, истичући да је тек 1915. године схватио колико је необичан и уман био тај старац, благог лица уоквиреног проседом густом брадом подрезаном у шиљак, који је своју болесничку постељу претворио у биро у коме је неуморно радио и дању и ноћу. На крају чланка Рајс са жаљењем констатује да тај човек почива тамо далеко од отаџбине „заборављен од данашње фриволне и егоистичне генерације". А они који су га познавали — каже даље Рајс — „увек су у својим срцима гајили искрено и са пуно поштовања успомену на овог великог сина отаџбине, очекујући дан када ће посмртни остаци овог великог родољуба бити предати родној груди."

Тај дан је дошао тек почетком новембра 1926. године, дакле, више од девет година после Путникове смрти. Наиме, 6. новембра те године стигли су на београдску железничку станицу посмртни остаци војводе Путника, Стојана Новаковића, Андре Николића и народних посланика: Милана Мостића, Богдана

Војвода Путник на путу за Крф.

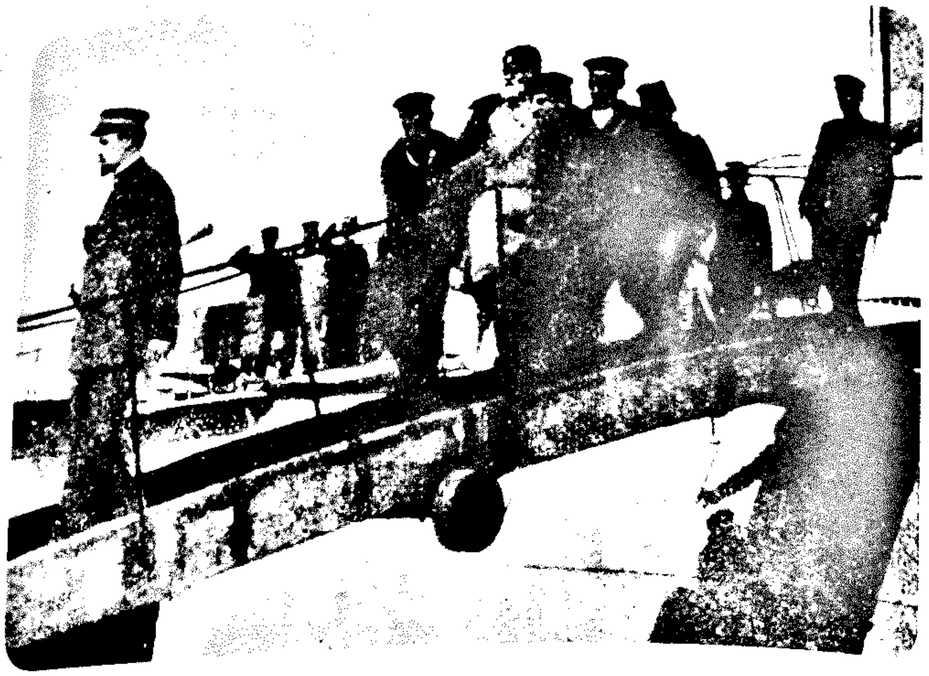

Војвода Путник у Бриндизију.

Путник на путу за Француску 1916. године.

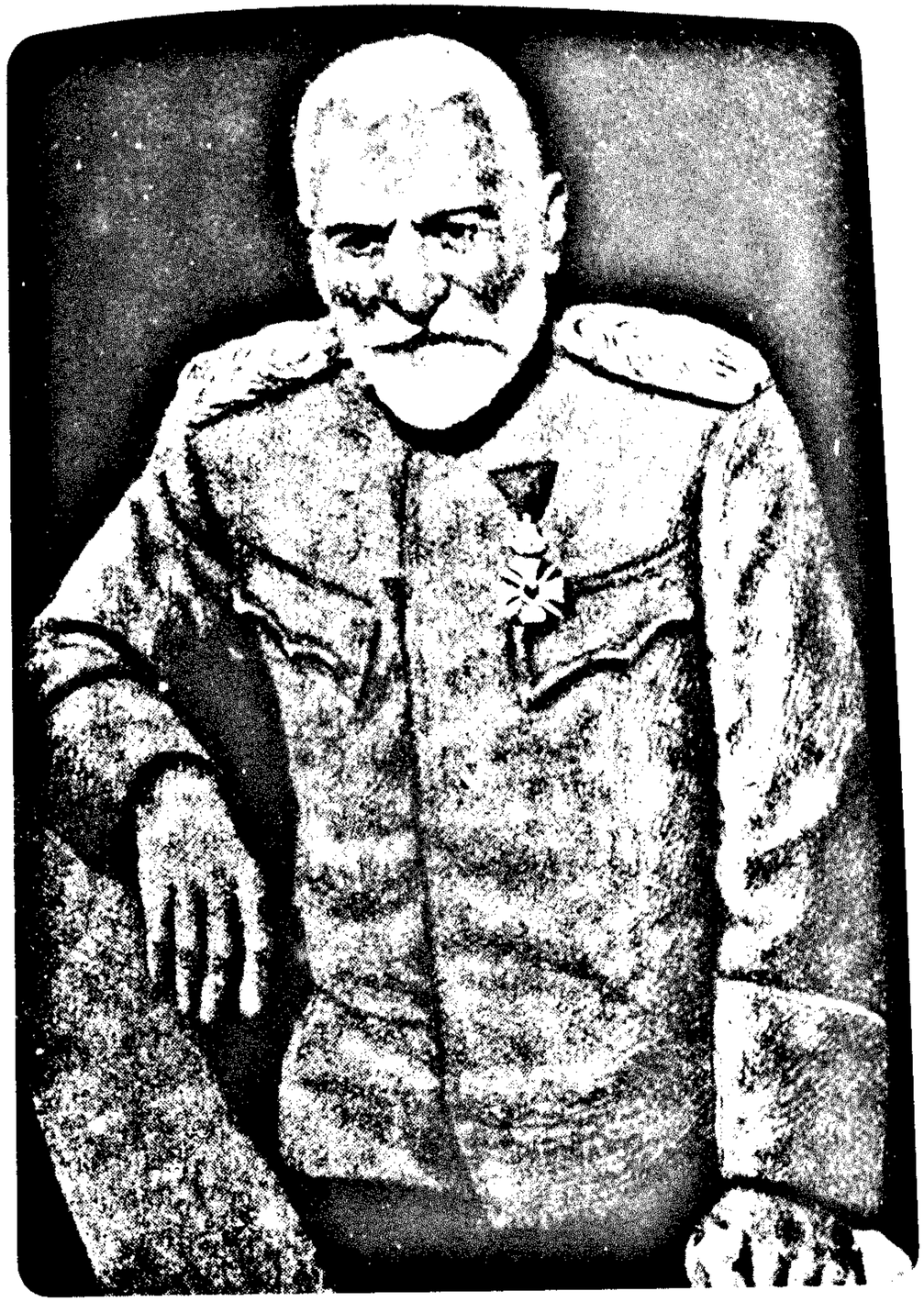

Војвода Путник у Ници.

Војвода Путник на одру у Ници.

Саркофаг војводе Путника у капели на руском гробљу у Ници.

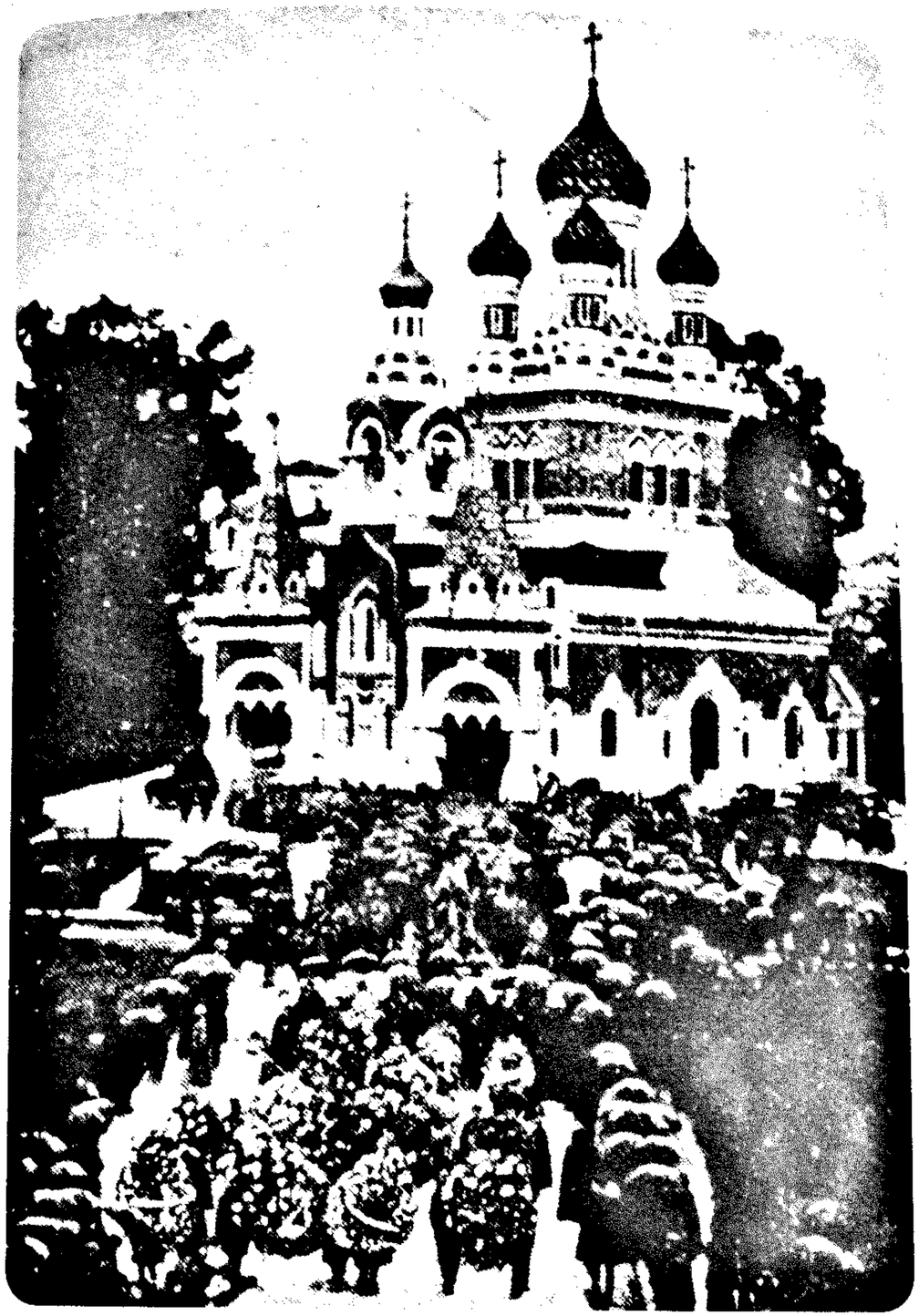

Погребна поворка војводе Путника пред руском црквом у Ници.

Споменик војводи Радомиру Путнику на Новом гробљу у Београду.

Јанковића, Давида Симића, Борђа Куртовића и Павла Булића, одакле су после извршених формалности пренети у Саборну цркву. Сахрана ових заслужних људи, умрлих за време рата у туђини, обављена је 7. новембра на Новом гробљу у Београду, уз тако импозантне погребне свечаности какве Београд до тада није видео. На улицама којима се кретала погребна поворка налазила се буквално цела престоница и мноштво народа из Срема, Баната и околине Београда, као и бројна изасланства из унутрашњости.

По завршеном парастосу, који је трајао три четврт часа, патријарх Димитрије је тихим гласом одржао говор у коме је посебно истакао да су се српски војници одушевљавали самим поменом имена војводе Путника, који има „неоцењиве заслуге за наше народно ослобођење и уједињење". Потом је председник Народне скупштине Марко Трифковић стао пред ковчег војводе Путника и узбуђеним гласом, поред осталог, рекао:

„У историји нема примера да се једна држава потучена од бројно надмоћнијег непријатеља, нехотећи се признати побеђеном и хотећи остати верна пријатељима и савезницима — уклони са своје територије, одлазећи на туђу. Ни један народ није тако много поднео жртава за своје уједињење као наш . . . Сваком од нас мора бити жао, што покојни Путник није дочекао да види оживотворење народног и свог идеала, на чијем је остварењу тако умно, предано и пожртвовано целог свог живота радио"; М. Трифковић је говорио и о заслугама Стојана Новаковића и Андре Николића.

После говора министра просвете Мише Трифуновића, осам ковчега прекривених српским тробојкама и цвећем изнето је из Саборне цркве. У тренутку када је група генерала износила Путников ковчег, трубач је свирао: Мирно! Био је то поздрав којим је војвода Путник поздрављен увек када је обилазио своје војнике. Батаљон пешадије постројен пред Саборном црквом извршио је почасни поздрав, док је војна музика интонирала посмртни марш.

Тачно у 11 часова погребна поворка је, уз брујање црквених звона, кренула испред Саборне цркве и упутила се ондашњим улицама Краља Петра, Кнеза Михајла, Теразијама, Краља Милана, Београдском, Александровом и Гробљанском, које су, упркос томе што је киша у више махова почињала да пада, биле испуњене светом. Новине су писале да је ретко када „осећај дубоког пијетета био дирљивији и уверљивије испољен" као тога дана. Погребна поворка је била врло импозантна, а кретала се овим редом: крстови и кољиво; заставе појединих удружења; венци; одликовања; војна музика; војска, соколи и скаути; културно-уметничко друштво „Станковић"; рипиде и чираци; свештенство; ковчези (ковчег војводе Путника смештен на топовски лафет, кретао се средином улице, праћен са по осам питомаца Војне академије са сваке стране; с десне стране лафета кретала су се погребна кола са ковчегом Стојана Новаковића, а с леве исто таква кола са ковчегом Андре Николића; иза ков-

чега Стојана Новаковића и Андре Николића кретали су се војни камиони прекривени црним заставама са ковчезима Милана Мостића, Давида Симића, Павла Булића, Богдана Јанковића и Борђа Куртовића); породице покојника; представник краља; влада и Председништво Народне скупштине; чланови дипломатског кора; народни посланици, државни саветници, бивши председници влада, државни подсекретари, бивши министри, помоћници министара, црквени великодостојници свих конфесија, председник и Суд општине Београда, генералитет и адмиралитет, чланови Академије наука, представници Касације, Главне контроле и Апелације; професори универзитета, виши чиновници министарстава и осталих државних надлештава, официри, наставници средњих школа и учитељи, изасланици просветних, културних и научних установа; грађанство, музика, војска (један здружени одред).

Када је чело колоне стигло до Новог гробља, војници су скренули удесно и постројили се за почасну паљбу, док су ковчези код мале гробљанске цркве скинути са кола и намештени пред цркву у два реда. Ковчег војводе Путника скинули су са лафета делегати 19. пешадијског пука „Војвода Путник" и представници Удружења резервних официра и ратника, Савеза добровољаца, Народне одбране, Удружења четника и Удружења инвалида. Први говорник на Новом гробљу био је министар војске и морнарице дивизијски генерал Душан Трифуновић, који је, поред осталог, рекао:

„Био си војводо велики и као човек и као војник, и као војсковођа. Био си војводо пример војничке спреме, радиности, истрајности, енергије и одлучности . . . Историја ће, велики војводо, најбоље рећи заслуге које си стекао за војску, и заслуге за ослобођење и уједињење. Она ће ти дати једно од најистакнутијих места и поставиће те у ред највећих војсковођа . . ."

Потом су говорили: Љуба Живковић у име Народне скупштине, Павле Поповић у име Академије наука, Павле Радић у име Посланичког клуба Хрватске сељачке странке, затим генерал у пензији и Путников најближи сарадник Живко Павловић и други.

У тренутку када је Путников ковчег спуштан у раку, загрмели су пушчани и топовски плотуни, Културно-уметничко друштво „Станковић" запевало је „Вјечнаја Памјат", док је војна музика интонирала посмртни марш.

Тако је, најзад, прослављени српски војвода добио од своје земље оно што је, док је у туђини лежао на болесничкој постељи, жарко желео: два метра места у њеним топлим грудима, да тамо мирно и спокојно отпочива свој вечни сан. Подигнута му је на Новом гробљу и мала спомен-капела, на којој пише: „Војводи Путнику захвална отаџбина". Иако то није монументална грађевина, захвални потомци је свакога дана оките свежим цвећем, што најречитије потврђује да преко Путниковог гроба не табанају ни заборав ни неблагодарност. Не треба сумњати у го да ће доћи дан када ће ти захвални потомци овом поносу срп-

ског ратничког генија подићи достојан споменик у Београду или његовом родном Крагујевцу. Не мора то бити велелепна творевина, јер је војвода Путник за живота сазидао себи величанствен споменик у народној души, српској националној и општој светској ратној историји, споменик какав се за новац не може подићи.

ПРИЛОЗИ

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена грађа

Дипломатски архив Савезног секретаријата за иностране послове СФР Југославије у Београду
Архив СФР Југославије у Београду
Архив Војноисторијског института у Београду
Архив СР Србије у Београду
Архив Српске академије наука и уметности у Београду
Институт за историјску документацију Универзитета у Сарајеву
Архив СР Црне Горе на Цетињу
Wiener Kriegsarchiv (Документа у Микротеци Војноисторијског института у Београду)
Archives militaires — Armée, Paris (Исписи К. Спасића)

Објављена грађа

Boghitschewitsch M, Die auswärtige Politik Serbiens 1913—1914, Band I, Berlin 1928.

British documents on the Origins of the War 1898—1914, London 1934, vol. IX.

Die grosse Politik der europäischen Kabinette 1871—1914, Band XXXIV, XXXV i XXXVI, Berlin 1926.

Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914, Band V, VI i VII, Wien 1930.

Documents diplomatiwues français 1871—1914, vol. V, VI i VII, Paris 1933.

Les Armée françaises dans la Grande guerre, vol. VIII, Anneexes, Paris 1933—1935.

Ministeré des affaires e'trangéres. Documents diplomatiwues 1913—1917. Traité d'allianc greco-serbe, Athenes 1917.

Report of the International Commission to inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, Washington 1914.

Балканската война или руската оранжева книга (Дипломатска документа руског Министарства иностраних послова која се односе на догађаје на Балкану од августа 1912. до јула 1913), София 1914.

Международные отношения в эпоху империјализма. Документы из архивов царского и временного правительство 1878—1917, серия вторая (1900—1913), том XX, Москва 1938 и серия третя, том X, Москва 1931—1938.

Корбаков Н, *Из бојевого прошлого руской армии. Документи и материалы о подвигах руских солдат и офицрев*, Москва 1947.

Дипломатически документи по участието на България въ европейскаги война 1915—1918, томъ I и II, София 1921.

Приложение къмъ томъ пъви отъ Доклада на парламентарната изпитателна комисия томъ I и II, София 1918.
Записници седница министарског савета Србије 1862—1898 (Изд. Државног архива НР Србије), Београд 1952.
Рат Србије са Турском за ослобођење и независност 1877—1878. (Оперативна документа српске Врховне команде), Београд 1879.
Преписка између Црне Горе и Србије у години 1876, „Записи", књ. V, Цетиње 1929.
Стенографске белешке Народне скупштине Србије од 1881. до 1915.
Необјављени документи из српско-бугарског рата 1885—1886, Библиотека „Војног весника", бр. 6/1927.
Документа о спољној политици Краљевине Србије, Књ. VI, свеска 1 и 2 (Припремили В. Дедијер и Ж. Анић), Београд 1980.
Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књ. I—XIII, Београд 1926—1927.
Грађа о стварању југословенске државе, књ. I и II (Припремили Д. Јанковић и Б. Кризман), Београд 1964.
Записници седница министарског савета Србије 1915—1918 (Припремили Д. Јанковић и Б. Кризман), Београд 1976.
Записници са седница делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Паризу 1919—1920 (Припремили Б. Кризман и Б. Храбак), Београд 1960.
Историјски архив Комунистичке партије Југославије, том III, Београд 1950.

Штампа

Исток, Видовдан, Илустрована ратна хроника, Самоуправа, Одјек, Правда, Српска застава, За отаџбину, Политика, Нови покрет, Мали журнал, Трговински гласник, Штампа, Београдске новине, Београдски дневник, Време, Недељне информативне новине, Вечерње новости, Дуга.

Монографије, мемоари, расправе и чланци

Абаџијев Георги, *Балканската война и Македония,* Скопје 1958.
Агонија Београда у светском рату (Зборник радова), Београд 1931.
Алексић-Пејковић Љиљана, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903—1914,* Београд 1965.
Алимпић Милева, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића,* Београд 1892.
Барби Анри, *Брегалница — српско-бугарски рат 1913,* Београд 1914.
Балканската война 1912—1913, изд. Министерство на народната отбрана, София 1961.
Бабић Никола, *Социјалдемократија према балканским ратовима и првом светском рату,* зборник „Велике силе и Србија пред први светски рат", Београд 1976.
Бајкић Велимир, *Критичке студије о нашим ратовима 1912—1913,* Београд 1914.
Бдин (С. Радосављевић), *У Видину за време борби око Видина 1885,* „Ратник", књ. XVI/1886.
Белић Владимир, *Путник,* Београд 1939.
Белић Емило, *Степа Степановић,* Београд sine anno.
Беляаев, Н., *Руско-турецкая война 1877—1878,* Москва 1956.
Бендерев, *Србско-болгарская война 1885,* Петербург 1892.
Бенедиковъ Ю, *История на Србско-Бугарската война* (1885), София 1910.
Българската армия въ свѣтовната война презъ 1915—1918. године, София 1938.
Бобриков Б. И., генерал, *У Србији. Из успомена о рату 1877—1878,* (превод са руског), Београд 1892.
Богићевић Милош, *Le Colonel Dragotine Dinitriewilch,* Paris 1928.

Васо Божидаревић, *Још мало светлости на колубарску битку,* „Ратник", св. V/1922.
Божовић Вук, *Црна Гора у другом балканском рату с Бугарима 1913,* Београд 1932.
Бојовић Петар, *Одбрана Косова поља и заштита одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе,* Београд 1922.
Васиљевић Војислав, *Прилог уз чланак Други прекобројни пук у церској бици,* „Ратник", св. III/1924.
Васић Драгиша, *Девесто трећа (Мајски преврат),* Београд 1925.
Влохов Туше, *Отношенията между България и централните сили во време на војнйните 1912—1918,* София 1959.
Вълчинов, *Въспоминая Сърбско-Бъгарската война 1885. год.,* София 1892.
Войната между България и другитъ балкански държави презъ 1913, томъ I, София 1941.
Войната между Бъгария и Турција 1912—1913, София 1937.
Вучковић Војислав, *Унутрашња криза Србије и први светски рат,* „Историјски часопис", књ. XIV—XV/1965.
Ганчев Александъръ, *Междучъюзническата война 1913 године,* София 1940.
Гледовић Богдан, *Улога црногорске Санџачке војске за време повлачења српске војске кроз Србију и Црну Гору,* „Војно историјски гласник" (ВИГ), бр. 3/1969.
Гиргинов Александъръ, *Народната катастрофа, Войнит 1912—1913. г.* София 1926.
Граховац Милан, *Одбрана Београда 1915,* ВИГ, бр. 2/1975.
— *Утицај операција и дејства српске војске 1915. године на стварање заједничке југословенске државе,* зборник „Стварање југословенске државе 1918", Београд 1983.
Грујић Сава, *Српско-турски рат 1876—77. године. Операције Моравско-Тимочке војске,* књ. I—IV, Београд 1891.
Грујић Стеван, *Рат Србије и Бугарске 1885. Операције Шумадијске дивизије,* Београд 1885.
— *Наша артиљерија у борбама око Ниша,* „Ратник", св. 3/1880.
Грчко-бугарски рат 1913 (Превод са француског), Сарајево 1926.
Грчка војска за време балканских ратова 1912—1913, операције против Бугара, том Г (на грчком језику), Атина 1932.
Дамјановић Ј, *Подаци о историјском развићу наше војске,* „Ратник", књ. 34, св. 1, 2, 3 и 4/1877.
Дапчевић Пеко, *Значај и снага маневра,* Београд 1954.
Дедијер Владимир, *Сарајево 1914,* Београд 1966.
Der Weltkrieg 1914—1918, Берлин 1933.
Динић Драгољуб, *Први пут кроз Албанију са Шумадијско албанским одредом 1912,* Крагујевац 1922.
Drosos Dem. J. D, *La fondation de l'Aliance Balkanique,* Athenes 1929.
Дървинговъ П, *История на Македоно-одринското опълчение, том I—II,* София 1925.
Dusmanis Viktor, *Войната на съюзните Гърция, Сърбия и Черна Гора против България,* ВИС књ. VII—VIII/1929.
Deygas J. F, *L'Armée d'Orient dans la Guerre Mondiale 1915—1919,* Paris, 1932.
Бокић Јован, *Успомене из српско-бугарског рата,* Београд 1892.
Борђевић Владан, *Српско-турски рат, успомене и белешке из 1876—1877. и 1878. године,* књ. I—II, Београд 1907.
— *Историја српско-бугарског рата 1885,* књ. I—II, Београд, 1908.
Борђевић Борђе, *Из српско-бугарског рата. Улога IV активног пука,* Београд 1911.
Борђевић Алекса, *Свршетак операција Шумадијског корпуса ка Врању и предаја турске војске код Врање у рату српско-турском 1878,* „Ратник", књ. 49/1901.
Борђевић Димитрије, *Царински рат између Аустро-Угарске и Србије 1906—1911,* Београд 1962.
— *Излазак Србије на Јадранско море и конференција амбасадора у Лондону 1912,* Београд 1956.

Драшкић Панта, *Лични дневник* (Рукопис у Архиву Српске академије наука и уметности).
Буровац Милан, *Народна војска Србије 1861—1883*, ВИГ, бр. 4/1959.
Буровић Митар, *Први балкански рат 1912—1913*, књ. III, Београд 1960.
Буришић Митар, — *Битка на Дрини 1914*, Београд 1969.
Бурић Д, *Грађа за историју српско-турског рата 1877—1878*, „Ратник", књ. 30/1894.
Жебокрицкий В А, *Болгария накануне балканских войн 1912—1913. г.*, Киев 1960.
— *Болгария во период балканских войн 1912—1913. г.*, Киев 1961.
Жековъ Никола, *Българското воинство 1878—1928. год.*, София 1928.
Живановић Живан, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књ. I—IV, Београд 1923, 1924 и 1925.
Живановић Михаило, *Пуковник Апис*, Београд 1955.
Живковић Михаило, *Операције Чачанске бригаде I класе народне војске на тимочком војишту 1877—1878 године од објаве рата до поновног пада Куршумлије*, „Ратник", књ. 74/1914.
Жофр, *Ратни мемоари*, Београд 1956.
Записи Јеврема Грујића, књ. I—III, Београд
Зборник закона, уредаба и објашњења војних издатих 1877, Београд 1881.
Зеки-паша, *Моје успомене из балканског рата 1912* (Превод са турског), „Ратник", св. VIII—IX/1925.
Зеленика Милан, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, Београд 1954.
— *Први светски рат 1914*, Београд 1962.
Здравковић Милета, *Узроци неуспеха Тимочке дивизије I позива при преласку преко Саве 6. септембра 1914*, „Ратник", св. XI/1934.
Ивановъ Никола, *Балканската война 1912—1913. год. Част II, Действията на армия срещу съюзнишитъ презъ 1913. год.*, София 1925.
Историја Београда, књ. II и III, Београд 1974.
Историја на македонскиот народ, књ. II, Скопје 1969.
История на България, томъ, II, София 1956.
Jelavich Barbara, *A Century of Russian Foreign Policy 1814—1914*, New York 1964.
Јелинић Бурђе, *Нова Србија и Југославија*, Београд 1923.
Јелисијевић Милоје, *Борбе код Крупња 3. августа 1914 године*, „Ратник", св. I—II/1924.
— *Други прелаз Аустријанаца преко Дрине на ади Курјачици*, „Ратник", св. I—II/1928.
— *Ибарска војска у рату 1912. године*, „Ратник", св. VI и VII, XI и XII/1928.
— *Борбе на Великом Говедарнику 8. и 9. јула 1913. године*, „Ратник", св. X/1937.
Јечменић Милан, *Рат 1912. године за ослобођење Јужне Србије*, Скопље 1937.
Јовановић Слободан, *Друга влада Милоша и Михаила Обреновића (1858—1868)*, Београд 1923.
— *Влада Милана Обреновића*, књ. I—III, Београд 1926, 1934.
— *Влада Александра Обреновића*, књ. I—II, Београд 1931.
Јовановић Јован, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. I, Београд 1927.
Калафатовић Данило, *Наша победа код Лесковца 1915. године*, „Ратник", св. 2/1930.
— *Закључење савеза са Бугарском пред рат 1912*, „Ратник", св. IV/1932.
Карађорђевић Борђе, *Истина о мом животу*, Београд 1969.
Conrad Feldmarschall, *Aus meiner Dienstzeit 1906—1918*, Wien (Leipzig) München 1922.
Краус Алфред, *Узроци нашег пораза. Успомене и расуђивање из светског рата* (превод с немачког), Београд 1938.
Книћанин Андра, *Ратни дневник*, књ. II, Београд 1880.
Конопицки Тодор, *Војна против Србије 1915. године* (превод с немачког), „Ратник", св. XI—XII/1923.
Костић Душан, *Операције Албанског одреда 1912. године*, „Ратник", св. V/1927.

Кроз Албанију 1915—1916. Спомен књига и спомен албум, Београд 1969.
Кушаковић Драгутин, *Улога III српске армије у припреми и извршењу церске битке 12—20. августа 1914. године*, „Ратник", св. X—XI/1925. и св. I—II/1926.
Лазаревић Милутин, *Наши ратови за ослобођење и уједињење*, књ. I—IV, Београд 1934.
— *Други балкански рат*, Београд 1955.
— *Борбе око Београда 1915. године*, Београд 1922.
Лапчевић Драгиша, *Рат и српска социјал демократија*, Београд 1925.
Larchen M., *La Grande guerre dans les Balcans*, Paris 1929.
Лењин В. И., *Изабрана дела у 16 томова*, Београд 1960.
Лојд Џорџ, *Ратни мемоари*, књ. I—II, Београд 1837, 1938.
Луковић Ј. и Нижић Т., *Преглед историје ратова закључно са првим светским ратом*, Београд 1962.
Лукић Борђе, *Битка на Дрини 1914*, Београд 1966.
Ludendorff Erich, *Meine Kriegserinnerungen 1914—1918*, Berlin 1933.
Магдаленић Светозар, *Почетак нашег рата 1877. год. Заузимање Бабине главе и борбе на Св. Николи*, „Ратник", књ. 51/1902.
Максимовић Војин, *Бугарска офанзива у Србији 1915. године*, „Ратник", св. X—XII/1925.
— *Савезничка улога српске војске почетком великог рата 1914. године*, „Ратник", св. III/1926.
— *Битка на Брегалници 17—25. јуна 1913. год.*, Београд 1925.
— *Српско-бугарски спор из 1912—1913. за Вардарску област*, Београд 1926.
— *Оружане снаге Аустро-Угарске за велики рат 1914. године*, „Ратник", св. I—II/1930.
Манојловић Павле, *Понтонири српске војске у минулим ратовима 1912—1918*, „Ратник", св. IX/1939.
Манојловић Петар, *Ослобођење Ниша. Из успомена једног српског официра*, Београд 1903.
Марковић Светозар, *Како су нас васпитавали*, Сабрани списи, књ. I, Београд 1960.
Марковић др Михаило, *Моје успомене*, Београд 1906.
Маријановић Милан, *Лондонски уговор 1915*, Загреб 1960.
Марић Љубомир, *Стратегија*, Београд 1925.
— *Моравска дивизија II позива у ратовима 1912—1913. године*, „Ратник", св. III—VI/1925.
Марс (Душан Симовић), *Операције око река*, Београд 1939.
Мартинов Е., *Блокада Плевне*, Београд 1902.
Междусъюзническата война 1913, изд. Министерства на народната отбрана, София 1963.
Милосављевић Светислав, *Прва армија и њен командант у суворској бици месеца новембра 1914*, „Ратник", св. VII—VIII/1922.
— *Још једном о I армији и њеном команданту у суворској бици*, „Ратник", св. XI/1922.
Милошевић Раша, *Тимочка буна 1883*, Београд 1923.
Милутиновић Дрг., *Руско-турски рат 1877—1878*, Београд 1902.
— *Тимочка дивизија II позива народне војске у I и II балканском рату 1912—1913. године*, Београд 1926.
Миленковић Добросав, *Друга српска армија у првом балканском рату 1912—1913*, Београд 1963.
Михаиловић Мил., *Одбрана Пиротског утврђеног логора у рату с Бугарима 1913. године*, „Ратник", св. XI/1929.
Мишић Живојин, *„Стратегија"*, Београд 1907.
— *Моје успомене*, Београд 1969.
Muhtar Mehmed-paša, *Моята дейност презъ балканската война 1912—1913*, София 1913.
Мићић Драгутин, *Српски официри и њихова улога у политичком животу Србије до уједињења* (Рукопис у откупљеној грађи VII).
Наумовић Јован, *Са гвозденим другим пешадијским пуком „Књаз Михаило" у 1912. години*, Цеље 1923.

Недић Милан, *Пропаст Србије 1915. године*, „Ратник", св. II/1923.
Николић Мил., *Други (Моравски) прекобројни пук у церској бици*, „Ратник", св. IX/1923.
Никчевић Миодраг, *Бакарно гумно*, Београд 1956.
Новаковић Стојан, *Бугарско-српски рат и оновремене кризе 1885—1886*, „Годишњица Николе Чупића", књ. XXVII/1908.
Новаковић Реља, *Бомбардовање Београда 1862*, Београд 1952.
Нушић Бранислав, *Девесто петнаеста*, Београд 1921.
Нузет Али Мехмед, *Балкански ратови 1912—1913.* (Делимичан превод, библиотека VII).
Операције црногорске војске у првом светском рату, изд. Војноисторијског института, Београд 1954.
Опачић Петар, *Солунска офанзива 1918*, Београд 1980.
— *Ратни план аустроугарског генералштаба за рат против Србије и ратни план српског генералштаба за одбрану земље од аустроугарске агресије*, зборник „Велике силе и Србија пред први светски рат", Београд 1976.
— *Трупе Одбране Београда у колубарској бици*, ВИГ, бр. 3/1983.
Опачић Петар — Саво Скоко, *Српско-турски ратови 1876—1878*, Београд 1981.
Österreich-Ungarn Letzter-Krieg 1914—1918, Wien 1931—1933.
Павловић Живко, *Удео Србије у балканским ратовима 1912—1913*, „Годишњица Николе Чупића", књ. XLIV/1935.
Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. године, Београд 1968.
— *Битка на Колубари*, књ. I—II, Београд 1928.
— *Војвода Радомир Путник*, „Ратник", св. I—III/1921.
— *Војвода Радомир Путник*, „Годишњица Николе Чупића", књ. XLIII/1934.
Павловић Иван, *Од Скопља до Битоља у рату с Турцима 1912*, Београд 1922.
— *Почетак рата с Турском 1912*, Београд 1941.
— *Грађа за историју српско-турског рата 1875—1878*, „Ратник", св. IX—X/1911 и св. III/1914.
— *На Брегалници према Штипу 17. и 18. јуна 1913. године*, „Ратник", св. IV/1923.
Од завршетка битке на Брегалници до примирја на Грљанским висовима, „Ратник", св. IV—V/1929.
Пандуровић Драгиша, *Прелазак преко Дрине код Бајине Баште 1914*, „Ратник", св. XI—XII/1925.
Пантић Бранислав, *Српско-бугарски рат 1885. Сливничка операција 5, 6. и 7. новембра 1885*, „Пешадијско-артиљеријски гласник", св. I/1933.
— *Осми пешадијски пук у кумановској бици*, „Ратник", св. X/1923.
Пешић Петар, *Операције на топличком војишту*, „Дело", октобар—новембар 1912.
— *Наш рат с Турском 1876—77. године*, Београд 1925.
— *Кумановска битка*, „Ратник", св. X/1922.
Пећанац Коста, *Четничка акција 1903—1912*, Београд 1933.
Писарев Ю, *Сербия и Черногория в Первай мировой войне*, Москва 1968.
Поповић Васиљ, *Источно питање*, Београд 1928.
Поповић Димитрије, *Борба за народно уједињење 1908—1914*, Београд 1936.
Poincaré Raymond, *Au service de la France*, Paris 1928.
Pribram Alfred Fransic, *Die politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879—1914*, Wien 1920.
Први светски рат, књ. I Србија и Црна Гора (Б. Гледовић, Б. Ратковић, М. Буришић, М. Граховац и П. Опачић), Цетиње 1977.
Први балкански рат 1912—1913, књ. I, изд. Историјског института ЈНА, Београд 1959.
Путник Радомир, *Ручна књига за артилеријске официре*, Београд 1883.
— *Служба ђенералштаба I део*, Београд 1890.
— *Служба ђенералштаба II део*, Београд 1899.

— *Предводница у бици на Врању*, „Ратник", књ. V/1881.
Петровић Димитрије Мита, *Борбе у Топлици 1877—1878*, Београд 1979.
Поповић Чеда (Марсо), *Припремање 29. маја 1903*, „Нова Европа", књ. 15—16/1927.
— *Српска војска пре и после 29. маја 1903* (у истим бројевима часописа)
— *Препород српске војске и борба за уједињење* (исто).
Путниковић Душан, *Подизање моста на Сави код Новог Села и код Чевртије 1914*, „Ратник", св. IX/1922.
Раденковић Милан, *Церска операција 1914*, Београд 1953.
Раденић Андрија, *О тополској буни*, „Историјски часопис", књ. IX/1960.
Радојевић Милан, *Мачков камен*, „Ратник", св. XI—XII/1924.
Рајс Арчибалд, *Шта сам видео и преживео у великим данима*, Београд 1928.
Ракочевић Новица, *Ратни планови Србије против Турске од вожда Карађорђа до краља Петра*, Београд 1926.
Ранковић Жив., *Војвода Радомир Путник његов живот и рад*, Сарајево 1926.
Ратни дневник начелника штаба Шумадијског корпуса ђенералштабног потпуковника Д. Бурића у рату српско-турском 1877—8, „Ратник", књ. XXXI/1894.
Регенсбурски Карл, *Сливничке борбе 5, 6. и 7. новембра 1885.*, Београд 1901.
Renuvin Pierre, *Европска криза и први светски рат*, Загреб 1965.
Ристић Јован, *Дипломатска историја за време српских ратова за ослобођење и независност 1875—1878, књ. I—II*, Београд 1898.
Ристић Бранислав, *Седми пук у кумановској битци*, „Ратник", св. XI/1923.
Русско-турецкая война 1877—1878. (Изд. Институт военной истории. Министерство обраны СССР), Москва 1977.
Сандић М., *Долазак српске војске на Косово. Из српско-турског рата 1877—1878*, „Ратник", књ. XXIII/1890.
Слијепчевић Перо, *Наши добровољци у светском рату*, Загреб 1925.
Симић Душан, *Српско-турски рат 1912—1913. године*, књ. I—II, Београд 1913, 1914.
Sarrail, général, *Mon commandement en Orient (1916—1918)*, Paris 1920.
Скоко Саво, *Други балкански рат 1913, књ. I*, Београд 1968.
— *Други балкански рат 1913*, књ. II, Београд 1975.
— *Србија и Црна Гора у балканским ратовима* (са Б. Ратковићем и М. Буришићем), Београд 1972.
— *Владимир Илич Ленин о карактеру балканских ратова и првог светског рата*, ВИГ, бр. 2/1970.
— *Војно-политички положај Србије после Букурешког мира 1913*, зборник „Велике силе и Србија пред први светски рат", Београд 1976.
— *Стварање и распад Балканског савеза 1912—1913. године*, зборник „Југословенско-бугарски односи у XX веку", Београд 1982.
— *Руковођење операцијама српске војске у рату с Бугарима 1913*, ВИГ, бр. 1—2/1982.
— *Афирмација идеје о уједињењу југословенских народа у заједничку државу за време балканских ратова*, зборник „Стварање југословенске државе 1918", Београд 1983.
Скоко Саво — Опачић Петар, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876—1918*, Београд 1974.
Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије, Београд 1925.
Споменица мушке гимназије у Крагујевцу 1833—1933, Крагујевац 1934.
Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912—1937, Скопље 1937.
Сретеновић Мих., *Мобилизација (1912)*, Београд 1913.
Станчевъ Т. Х., *Сърбско-Българската война*, София 1885.
Стојадиновић Милан, *Шта стају Србију ратови 1912—1915*, „Дело", 74/1915.
Стојанчевић Владимир, *Добровољци и народни устаници у српско-турском рату 1877—1878*, „Лесковачки зборник", св. XVII/1977.
Стојићевић Александар, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење 1912—1918*, Београд 1932.

Станојевић Станоје, *Српско-турски рат 1912. године*, Београд 1928.
Стефановић Душан, *Прелаз наше војске у Срем 1914*, „Ратник", св. VI—VII/1932.
Станисављевић Живко, *Церска битка 16—19. VIII 1914. године*, Београд 1927.
— *Гоњење после церске битке*, Београд 1928.
— *Битољска операција 1912*, Београд 1952.
Терзић Велимир, *Одступање српске војске 1915*, „Недељне информативне новине", од 12. децембра 1965.
Тејлор А. Ц., *Борба за превласт у Европи 1848—1918*, Сарајево 1968.
Томац Петар, *Први светски рат 1914—1918*, Београд 1973.
Томац Петар, *Ратови и армије XIX века*, Београд 1968.
— *То је био војвода Путник* (Фељтон објављен у девет бројева „Дуге" у првој половини 1976).
Томић Јаша, *Рат на Косову и Старој Србији 1912. године*, Нови Сад 1913.
— *Рат у Македонији и Старој Србији 1913. године*, Нови Сад 1914.
Тодоров Коста, *Политичка историја савремене Бугарске*, Београд 1938.
Тодоровић Пера, *Одломци из дневника једног добровољца. Успомене из српско-турског рата 1876*, Београд 1876.
Топаловић Јеврем, *Битка на Церу (Белешке из дневника)*, „Ратник", св. XI/1921.
Томашевић Урош, *Неки подаци о раду Турака у бици код Куманова*, „Ратник", св. XI—XII/1923.
Туцовић Димитрије, *Изабрани списи*, књ. I и II, Београд 1950.
— *Србија и Албанија*, Београд 1945.
Thaden Edward, *Russia and the Balkan Alliance of 1913*, University Park Pennsilvania 1965.
Боровић Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936.
— *Историја Југославије*, Београд 1936.
— *Наше победе*, Београд 1929.
Falkenhayn E., *Le Commandement Suprème de l'Armée Allemande 1914—1916 et ses décisions essentielles*, Paris 1921.
Фичев Иван, *Војно историјске белешке о српско-бугарском рату 1885.* (превод са бугарског), Београд 1891.
— *Балканската война 1912—1913*, София 1940.
— *Висшето командуване презъ Балканската война 1912*, София 1927.
Fritz Klein, *Die Antikriegskundegebungen der II internationale um 17. November* 1912, зборник „Србија пред први светски рат", Београд 1976.
Хвостав В. М., *История дипломатии*, том II, Москва 1963.
Heimreich Christian Ernest, *The Diplomacy of the Balkan Wars* 1912—1913, Cambridge 1938.
Huldermann B., *La vie de Albert Ballin*, Paris 1928.
Христов А., *Исторически прегледъ войната на България срещу всички балкански държави 1913*, София 1934.
Цвијић Јован, *Балкански рат и Србија*, Београд 1912.
— *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1966.
Черчил Винстон, *Светски рат*, књ. I—II, Београд 1936.
Чубриловић Васа, *Босански устанак 1855—1878*, Београд 1930.
— *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958.
Чакмак Фавзи, *Како је изгубљена западна Румелија и западни фронт* (Предавања на генералштабној академији у Истанбулу).

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Саво Скоко је рођен 1923. године у селу Југовићима, општина Гацко у Херцеговини. Учесник је народноослободилачког рата, из кога је изашао као поручник Југословенске армије. Осим редовне дужности, после рата је завршио гимназију, пешадијску официрску школу и филозофски факултет (група историје) у Београду. Након тога, двадесет година је радио у Војноисторијском институту на обради материјала о балканским ратовима и првом светском рату. Одбранио је, на Филозофском факултету у Београду 1968, магистарски рад *Спор Србије, Бугарске и Грчке око Македоније и Балкански савез*, а 1974. и докторску тезу *Други балкански рат 1913.*

Осим тога, објавио је знатан број монографија, студија и чланака из новије историје, као *Други балкански рат 1913* (у две књиге), *Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912—1913* (са Бориславом Ратковићем и Митром Буришићем), *Српско-турски ратови 1876—1878* (са Петром Опачићем), *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876—1918*, књига I и II (са Петром Опачићем), *Први светски рат опита историја* (са групом аутора), припремио за штампу и допунио мемоаре војводе Живојина Мишића. Објавио је и низ обимнијих радова у зборницима, листовима и часописима.

Др Саво Скоко

ВОЈВОДА РАДОМИР ПУТНИК

2. део

Друго издање

Главни и одговорни уредник
Видосав Стевановић

Уређују
Радослав Братић
Јован Радуловић

Рецензенти
Проф. др Андреј Митровић
Радослав Братић

Лектор
Мара Вујошевић

Ликовна опрема
Раде Ранчић

Технички уредник
Вукосава Шибалић

Коректор
Славка Коледин

Издавач
Београдски издавачко-графички завод
ООУР Издавачка делатност
Београд, Булевар војводе Мишића 17/VI

За издавача
Добрашин Ралевић

Штампа
Београдски издавачко-графички завод
Булевар војводе Мишића 17

Тираж
25.000
1985.